

I t K

1

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1969

A TARTALOMBÓL

Szauder József: Az estve és Az álom keletkezése

Fekete Sándor: Petőfi és Schiller

Kiss Ferenc: Esti Kornél és a Kosztolányi-novella

Kisebb közlemények

Hopp Lajos: A Törökországi Levelek és a Perzsa Levelek —

Miklóssy János: Vajda János ismeretlen évei — Csűrös Miklós:

Kodolányi János és a kolozsvári Korunk

Adattár

Kulcsár Péter: Kálmán király Bonfini Magyar Történetében —

Krúdy Zsuzsa: „Krúdyzmus vagy bolsevizmus?” — Wacha Imre:

Hánször szerepelt József Attila a Magyar Rádióban?

Szemle

Az Intézet életéből

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
 Czine Mihály
 Király István
 Klaniczay Tibor
 Komlowszki Tibor
 Németh G. Béla
 Szauder József
 Tolnai Gábor
 Varga József

SZERKESZTIK

Németh G. Béla
 Szauder József
 felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor
 titkár
 V. Kovács Sándor
 Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Szauder József: Az *estve* és Az *álom* keletkezése 1
 Fekete Sándor: Petőfi és Schiller 33
 Kiss Ferenc: Esti Kornél és a Kosztolányi-novella 47

Kisebb közlemények

Szepessy Tibor: A Pray-kódex európai kapcsolataihoz. 63 Hopp Lajos: A Törökországi Levelek és a Perzsa Levelek 65 Miklóssy János: Vajda János ismeretlen évei. 72 — Csűrös Miklós: Kodolányi János és a kolozsvári Korunk. 81

Adattár

Kulcsár Péter: Kálmán király Bonfini Magyar Történetében. 87 Krúdy Zsuzsa: „Krúdyzmus vagy bolsevizmus?” 93 Wacha Imre: Hányszor szerepelt József Attila a Magyar Rádióban? 96

Szemle

Ungvári Tamás: Poétika (Barta János) 103
 „Mindenki újakra készül...” (Illés László) 106
 Rónay László: Az ezüstkori nemzedéke (Katonai Béla) 109
 Bori Imre—Körner Éva: Kassák festészete és irodalma (Miklós Pál) 111
 Magyar népballadák (Varga Rózsa) 114

*

Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. — Apácai és kortársai. (Herepei János cikkei.) — Kilián István: Ismeretlen iskoldráma-gyűjtemény a XVII—XVIII. századból. — Kriza Ildikó: A halálra táncoltatott leány. — Nyolc magyar mártír költő. — Kádár Erzsébet: Kegyetlenség. — Nagy Dániel: Cirkusz. — Szabédi László: Telehold. Veér Anna alszik. — Egri Viktor: Emberközelen. — Nagy írónk. II. (V. Kovács Sándor, Jenei Ferenc, Varga Imre, Pásztor Bertalan, Stenczer Ferenc, Vargha Kálmán, Tótor Ildikó, Jékely Adrienne, Sinka Erzsébet, Tóth János) 116

Az Intézet életéből

Az Irodalomtudományi Bizottság 1968. évi munkájáról (Hopp Lajos) 125 A Stilisztikai és Verstanai Munkabizottság eddigi munkájáról (Hankiss Elemér) 126 — A Textológiai Munkabizottság 1968. évi működéséről (Kiss József) 127

AZ ESTVE ÉS AZ ÁLOM KELETKEZÉSE

(Bevezetés az elemzéshez)

Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraye
(Pascal, *Pensée* 206)

A semmisségnek néma és pusztá birodalmában nem nézhet irtózás nélkül az én képzelődésem (Young-Péczei, 1787, II. 120) mely kicsiny itt a föld... lóg a nagy semminek ágán (Csokonai: Dr. Földiről egy töredék)

A „vidám természetű poéta” 1793-ban ars poetica szándékossággal fordul el Young és Hervey halálkultuszától, moralizálásától. Az életérzés és stílus változásával hamarosan Young és Hervey ideológiájának megtagadása is bekövetkezik. E hármast változást lemérni nem lehet csak *Az én poézisom természete* tükrében.¹ Egy másik, átfogóbb ars poeticája, *Az ember, a poézis első tárgya* című (1801) másféle eszmei és költészeti fordulatot állít centrumába, egy oly fordulatot, mely *Az én poézisom természete* után jött el. „Oh, mely örömben folytak el ekkor Zsengére nyíló napjaim!” Addig tehát, amíg „víg borzadással” „járta el” görög szépség és római nagyság maradványait, szedett drága narancsokat „az olasz negédes kertjében”, látta a „franc mezőket”, örömet talált „Álbion barlangiban s a német erdők Bérceiben”. Ekkorig, eddig a fordulatig:

Olykor hevitvén lelkemet is belől
Uj képzelések s büszke vetélkedés,
Lantot ragadtam, s a lapályos
Dácia térmezején danolván
A földnek aljáról felemelkedém;
A felleg elnyelt, mennyei képzetim,
Mint a habok, felfogtak, s usztam
Gondolatim csuda tengerében.

E fordulattal ő magában, individuálisan anticipálja azt, amelyet a közösségtől várt — ha „megemberesedik” irodalmunk, már ő sem fog „csak gyenge poetai játszásokkal” kedveskedni, hanem filozófiai írásokkal szolgál majd, „fontosabb” munkákkal.² „Új képzelgések”, sőt „büszke vetélkedés” vágyai fogták el korábbi ihletéhez képest, a felemelkedés és a gondolatok „tengere” egyértelműen filozófiai eszmélkedésre vallanak, amit a vállalkozás nagysága, majd tragikus kudarca is világhossá tesz.

Mérsz halandó! lelkesedett iszap!”
Igy zenge hozzám egy levegői hang,
„Szentségtelen létedre nem félsz
Agyali pitvarokat tapodni?”

¹ SINKÓ ERVIN (Csokonai életműve, 1965. 155.) téved, mikor e verset Csokonai „leg-sajátabb” ars poeticájának nevezi, és — a költőbe belemagyarozott forradalmiságot akarván cáfolni — Csokonait mindenekelett a szemlélődő hedonizmus költőjének nevezi. Vsz. hogy a jeles szerző maga is csak aszkétának és komornak, ha úgy tetszik, younginak tudta elképzelni a forradalmárt. Csokonai valóban nem volt az, de nem idegenkedett a forradalmi gondolatától. Ezt is, hedonizmusát is, melyben oly nagy szerepe volt az elvágyódásnak, jobban ragadta meg JULOW VIKTOR (A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig, 1965. 224.).

² Koháryhoz, ld. Csokonai V. M. Összes Művei, HARSÁNYI—GULYÁS kiadása, II. 614. és Széchényi Ferenchez, 1802-ben, 717. és 723.)

Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek
Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?
Míg ezt ki nem vizsgálod, addig
Por vagy, az is leszel." E szavára,

Mint lenge párák éjjeli csillaga,
A tágas éther mennyezetén alól
Sebes bukással földre hullván
Csak csupa por, hamu lett belőlem.

Ez nem a „vidám természetű poéta” hangja. Inkább oly valakié, aki — a vers első felében leírt költői fejlődés után — merész vállalkozással megint a Youngi—Herveyi filozofikus gondolkörbe tért vissza, hogy megküzdjön vele, hogy felülmúlja. A Pope-i cím³ e visszatérést sejteti, Younghoz is, akinek művében (Pope emlegetésén túl, *Péczei-Joung* I. 34, 277.) gyakori az ilyen elragadtatás, fellengés, bár a versnek felemelkedésről, nagy kérdésekről és visszabukásról szóló része inkább az *Essay on Man* elejének ilyen megoldásaihoz hasonlít.⁴

A versben jelölt filozófiai fordulatot, e nagy próbát a kérdéseknek és a porrá válás képének *egy azonos* helyzetben való előfordulása bizonyosan 1794 (esetleg 95) körülre engedti elhelyezni, mert ez a megegyezés lényegbe vágó. Így ui. csak *Az álom*-ban találjuk a költő kérdés-kedését:

Mi voltam magam is, míg meg nem születtem,
Míg fűből s állatból e testet nem vettem?

amire a test „porfal”-ának visszabomlása, az élőnek minerálévvá alakulása válaszol. De teljesebb változata is megvan a Kotzebue után készült *A kétségbeesés*-ben:

Hogy ki és mi vagyok? mit kell itten tennem?
E tigrisek s majmok közt kiért kell lennem?
Micsoda célja van bennem az Istennek,
Hogy engem teremtett, mi az oka ennek?

S ezek a kérdések már csaknem szórul szóra megegyeznek *Az ember, a poézis első tárgya* címűben foglaltakkal.

Bessenyei kiáltása — vagy az őt is ilyenre bíró élményé — visszhangoznék Csokonai ajkán? Ezé a Bessenyeié:

Ki vagyok? mi vagyok? merről s' miből jöttem?
Hol voltam? s' hogy esett hogy világra lettem?⁵

³ A The proper study of Mankind is Man hatásáról, a Széchényihez 1802-ben írt levélnek Pope-utalásairól ld. FÉLST S.: Angol irodalmi hatások hazánkban... 1917. 77. — E levélben azután arról szól, hogy Hobbes, Rousseau, Montaigne emberei közé nem mehet, vagyis: reménytelen itthon filozofálnia, ezért inkább a nemzeti történelem felé fordul. Elszomorító fordulat lett volna belőle, ha a filozófiai gondolattól, mely már megragadta őt, el tudott volna szakadni.

⁴ Néhány sor a Bessenyei fordította Az embernek próbájából (RMKvt. 30. 1912. 48.): „Eredj tsudállatos teremtés, a merre Okosságod ragad; fuss égre, tengerre... Menj fel Istenedhez ditsüölt Egébe... Küldjél világára szélyvel Anyalokat... S ha gondolva tetted ilyen makattságod, Szálj magadba végre, s lásd alatonyságod.” — Még inkább ilyen Hervay 302—303. lapján: „semmivé lesz képzelődésem — ... Miképpen állhatok meg az én Teremtőm előtt, holott én por és hamu vagyok.”

⁵ Bessenyei György magához. Ld. B. Gy. kisebb költeményei, BELOHORSZKY F. kiadása, 1931. 79.

Állítsuk Bessenyeeinek és Csokonainak (töle négyszer is, utoljára *A lélek halhatatlanságában* elhangzó) kérdéscit Voltaire e híres sorai mellé:

Que suis-je, où suis-je, où vais-je, et d'où suis-je tiré?
Atomes tourmentés sur cet amas de boue,
Que la mort engloutit, et dont le sort se joue. . . .

Voltaire maga (akit a vallás problémája mélyebben szorongatott, mint tudni vélük) sem csak egyszer írta le e sorokat (Poème sur le désastre de Lisbonne 1756) s nyilvánvaló, hogy (azon túl, hogy Csokonai ismerte is ezt a szöveget) Csokonai szorongása, nyugtalan kérdésfelvetései szó és forma, tendencia, kontextus szerint ezzel a voltairei „convulsion de l'inquiétude”-del rokonok, vele azonos körben mozognak.

Voltaire pedig e sorokban a pascali kérdésekre ad visszhangot.⁶ Ezekre: „Quand je considère la petite durée de ma vie, absorbée dans l'éternité précédant et suivant, le petit espace que je remplis et même que je vois, abîmé dans l'infinie immensité des espaces que j'ignore et qui m'ignorent, je m'effraye et m'étonne de me voir ici plutôt que là; car il n'y a point de raison pourquoi ici plutôt que là, pourquoi à présent plutôt que lors. *Qui m'y a mis? par l'ordre et la conduite de qui ce lieu et ce temps a-t-il été destiné à moi? — Memoria hospitis unius diei praetereuntis.* Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraye.” (Pensées 205. 206.)

Pascal e mondataiban — mindazokkal együtt, melyek az ember bűnösségéről szóltak — feladatott a kérdés, melyre a 18. századnak kellett felelnie: a végtelen térről, az istentelen világról, az ember helyéről és létének értelméről. Kereste rá a feleletet Voltaire, s adott rá választ Rousseau és Diderot. Csokonai is Voltaire magasán kereste a választ, s megtalálta Rousseau és d'Holbach segítségével. Ez volt az a vállalkozása, mely „új képzelések s büszke vetélkedés” szárnyán a költőt felragadta a mennyekig, s levetette, mint lázadót, az előle is elrejtőző isten színe elől. Ez a vállalkozása tagadtatta meg vele véglegesen Youngot és Herveyt, s még hozzá — izgató tökéletesség! — ezeknek stílusát vegyítve össze az „enyelegni édes” (*Az ember, a poézis első tárgya*) rokokójával és azzal az új gondolattal és szólással, mely Voltaire-en, Rousseau-n és d'Holbachon nevelődött.

Az *estve* és az *Álom* nem fejthető meg Rousseau és d'Holbach eszméi nélkül; de annak vizsgálata nélkül sem, amivel az új gondolat összeütközött, aminek stíluskészletét is újjászervezte. E Csokonai versek struktúrájának oly eszme-egységei vannak, melyek nem az ő találmányai (Voltaire, Rousseau vagy Diderot is csak átvette azokat), eszmetörténetileg már a magyar irodalom is az önálló költőiség fokán asszimilálta az 1780-as, 1790-es években, abból a tágabb körű nyugat-európai készletből, mely ez asszimilációt megelőzte. Képzeletének, stílusának, előbb azzal kellett átítatódnia, amit a *fiziko-teológia* és a vele részben ellenkező „*lények láncolata*” együttesen sugallt neki kedves olvasmányaiból, sőt fordítói és írói gyakorlatából; és utóbb azzal, ami az antropocentrikus teleológiából éppúgy kiiktatta isten képzetét, mint a lények láncolatából a statikus zártságot. E kettősség korának európai szintű, nálunk egyedülálló reprezentánsává teszi, és oly iróniát lop be megoldásaiba, mely nem áll mögötte Voltaire szellemességének.

Félreértés ne essék: nem a Csokonai költeményében csak néhányszor előforduló *körmozgás, láncolat, világűr, társadalom, lét és semmi* szavak kedvéért vizsgáljuk meg az előzményeket. E fogalmak különös értelmi-érzelmi töltésük miatt váltak nagy versek gondolatmenetének energikus mozgatóivá, e költemények stíluszövedékének sok eleme pedig egy oly közismert, rendkívül népszerű filozofikus irodalomra vezethető vissza filológiaiilag is, mely Csokonainak

⁶ Voltaire vallására ld. R. POMEAU: *La Religion de V.* 1956, Pascal-kritikájának kérdéseire ld. CASSIRER, 192–197. A pascali visszhangot VAN DEN HEUVEL is kiemeli a *Pléiade Histoire des Littératures* 3.-ban 717.) Pascal tragikus világképéről legújabbán GOLDMANN (*Le Dieu caché*, 1959) írt.

közvetlen mintája volt: minta az ihlet működésbe hozására és alkalom is arra, hogy a feltámadó új gondolat szembeforduljon a régi mintától sugallt eszmékkel. Kétségtelen kettősség ez a költemények szigorú rendjében, másféle és újabb kettősség az eddig ismerthez (propozíciós vers plusz toldalék) képest. Ezzel kell tüzetesebben szembenéznünk, csak így fedezhetjük fel — ellentétben irodalomtörténeti interpretációink bizonytalanságaival, sokértelműségével — Csokonai többretegű költészetét és annak komplex jelentését, korszerű egyértelműségét.

1

A fiziko-teológiai irodalom emléke mind a két nagy versben konkrétan jelen van. Csokonai a már magyarrá honosított fiziko-teológiát tanulmányozta költői szándékokkal, de igen jól ismerte a nyugatit is.

A fiziko-teológia mellett egyidejűleg hat Európa-szerte egy avval azonos gondolkörben mozgó, s a fiziko-teológiával mégis ellentétes, platonikus eredetű, majd Arisztotelesztől és a skolasztikától kialakított doktrína: a „létezők láncolat”-áról, vagy a *scala naturae*-ről szóló. Ez a tan 1750 tájt (mikor Maillet, Buffon, Diderot és Kant közel egyidejűleg lép fel az evolucionizmus vagy transzformizmus új felismeréseivel; s aligha véletlen, hogy a nagy stílusváltás kezdete is ekkorra tehető, Rousseau-val, Ossziánnal és Winckelmannal) már a modernizálódó világkép állványzata, ősmintája.

E kettőnek alapelveit, képviselőit, elterjedésüket kell előbb ismertetnünk a nyugat-európai szülőhely szerint, mindazokkal az elméleti problémákkal együtt, melyek — Pascaltól Kantig — a 18. század végének magyar íróit is foglalkoztatták és rámutatva arra a termékenyítő hatásra, melyet egész Európában a költészet területén, tematika, látásmód, költői stílus átalakításával gyakoroltak jó egy évszázadon át⁷.

Hogy megértsük azt a választóvonalat, mely Voltaire-nek statikus, a „legfőbb lénytől” egyszer s mindenkorra meghatározott univerzuma (e Bonnet-ivel rokon világkép) és a természet

⁷ ERNST CASSIRER máig alapvető filozófiatörténeti monográfiáján (Die Philosophie der Aufklärung, Tübingen, 1932, különösen a Natur und Naturerkenntnis c. 2. fejezetében, 60. stb. és 102. stb., valamint a Die Idee der Religion c. fejezetében, különösen a 192—244.) kívül ma is hasznos e kérdéshez D. MORNET 1911-ben Párizsban megjelent, igen megbízható Les sciences de la nature en France, au XVIIIe siècle c. monográfiája (a III. fejezet, 29—71., egészében a fiziko-teológiával és a teológia elleni küzdelemmel foglalkozik s fontos a finalizmusról szóló rész a 147—171. lapon). Tanulmányomnak ezt a részét azonban különösen négy modern, a kérdést lényegében kimerítő nagy műre építettem: ARTHURO, LOVEJOY: The Great Chain of Being c. (1936, Harvard College) a témakört valósággal felfedező, és gazdag anyagon tárgyaló monográfiájára (a La Grande Catena dell' Essere c. 1966-ban megjelent olasz kiadását használtam, ebben a 133. laptól a 338-ig szinte csaknem teljesen a 18. századról van szó); LUCIEN GOLDMANN Le dieu caché c. Párizsban, 1959-ben megjelent könyvére (ebben is főleg a II. és IX. fejezetre); A. KOYRÉ Du monde clos à l'univers infini c. 1962-ben megjelent művére (különösen az V—X. fejezetre) és leginkább JEAN EHRARD igen nagy méretű thésze-monográfiájára, a L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle c. Párizsban, 1963-ban megjelent kétkötetes könyvére, mely a modern 18. század-kutatásnak ma alighanem legfontosabb, összegező és egyben úttörő alkotása. A mechanisztikus világkép problémáival, a fiziko-teológiával, a lét nagy láncolatának kérdésével, az evolúció gondolatának úttörésével II. és III. terjedelmes fejezetében (63—248. l.) foglalkozik. A fiziko-teológiai indíttatású és a scala-naturae jegyében kialakuló költészetnek azokat a formai sajátosságait azonban, melyek a leírás, az optikai élmény, a fény- és színhatás átalakulását e tanoktól is függőnek mutatják, sajnos alig mérte fel az irodalom és stílustörténet, GEORG WILLY VONTOBEL 1942-i disszertációja (Von Brockes bis Herder, Studien über die Lehrdichter des 18. Jahrhunderts, Bern) e tekintetben alig nyújt kevesebbet, mint a nagynevű PAUL VAN TIEGHEM, akinek 1960-ban megjelent Le sentiment de la Nature dans le Preromantisme Européen-je (Paris, Nizet) stílusértékre, irányzatok és módszerek eltérésére való tekintet nélkül halmozza fel a költői leírás témáit, a preromantisme különben is kétes értékű kategóriájába már a 18. század első felének leíró költészetét is beleygőmészölve.

continuumának újabb, Diderot-i evolucionista értelmezése között húzódik (Ehrard, 198), és amely szakadékká fog kiszélesülni, — annyira, hogy Csokonai remek *Újzestendei gondolatok*-jában is fel kell ismerjük: a hegyekben csigahéjakon ugránczó zergenyájak, a „feldüljedt tenger” és a sokatmondó „láncodat magad zavarba bontod” kijelentés az evolucionista irányú Maillet és Buffon tanainak, a „lét láncolata” temporalizálódásának visszhangja.⁸ — a 17—18. század fordulójára kell visszamennünk, a Descartes öröksége és Newton körüli vitákra, ezek hatására, majd a fiziko-teológia és a *scala naturae* innen kezdődő roppant sikerére.

A fiziko-teológiai irodalom a 17. század végén, Angliából indul el, a kontinensen tömegtermeléshez vezet, Voltaire kegyetlenül nevet rajta, s mégsem tud a teleológiai elvtől megszabadulni, Diderot a *Levél a vakokról* c. írásában, 1749-ben, mélyreható bírálatába fog, d'Holbach megsemmisítő csapást mér rá 1770-ben, de Kant *Az ítéletéről kritikájában*, 1790-ben, ha szkeptikusan is, még felelős módon bírálja (85 §), s ugyanakkor Bernardin de Saint Pierre egy oly, egy évben háromszor kiadott könyvvel válik igen híressé, mely a fiziko-teológiai célszerűség példáit a karikatúrával határos képtelenségig halmozza. „Imbecillité” — mondja rá Lanson, s ekkorra már csakugyan azzá válik⁹, „halhatatlan marhaság” — fűzi hozzá finoman Mornet (156. 1.).

A század első felében — kirívó példákat nem tekintve — még nem volt az. Arra a jelentőségére pedig, hogy — alapelvéből következően — az ember hasznára fordítandó természetkutatást sürgette, és így az experimentális fizika útjait és hasznosítási módját hallatlan mértékben kiszélesítette, érdemes felfigyelni; ez is tényezője annak a technikai fejlődésnek, mely Diderot

⁸Telliamed ou Entretiens d'un philosophe indien avec un missionnaire français sur la diminution de la mer, la formation de la terre, l'origine de l'homme... mis en ordre sur les Memoires du feu M. de Maillet par J. A. G... Amsterdam, 1748; Maillet-nak ez a híres, többször kiadott és elterjedt könyve 1725 körül már készen volt, tehát messze megelőzte Buffon 1749-ben kiadott Histoire et Théorie de la Terre-jét, mely a modern geológia kiindulópontja, egyidőben az Histoire naturelle sorozatának elkezdésével. Telliamed — de Maillet — (az előbbi az utóbbi anagrammja) tudós körökben jól ismerhették — erre vall Kőlcsey megjegyzése (ld. Kőlcsey F. kiadatlan írásai. 1809—11. 1968, 75.) és az, hogy könyvtárainkban — mint a Budapesti Egyetemi Könyvtárnak a váci piaristáktól származó, széljegyzetekkel ellátott példánya bizonyítja — sokfelé meglehetett. Noha a hegyek kiemelkedésének, a tenger-víz lesüllyedésének, a fossiliák hegyi helyzetének, mint ahogy a nap és a hó hatásának értelmezése Buffon nagy művének nem egy pontján szinte ugyanígy olvasható, Csokonai tételeinek — idetartozik az említettek kivül a napvilág szerepe, s az, hogy „a nap is holtszénre fő” stb. — egyezése Maillet állításaival szembeeszkő. Ehhez képest másodrendű és most figyelmen kívül hagyható kérdés, honnan, hogyan jutott Csokonai e kozmogóniához. Ne okozzon gondot az analógia az Ovidius-i özönvízzel stb. Maillet is hivatkozott Ovidiusra, az evolucionista teória kezdetben még nehezen különbözteti el a szilárd természetudományos tényeket Ovidius Metamorphoses-ének örökségétől. De — figyelmeztet Ehrard e ponton (233. l.) — Telliamed divagációt nem állnak oly messze Diderot vízióitól, mint első pillantásra gondolnók. — Jóval többet látok tehát Csokonai e versében, mint amennyit Juhász Géza látott benne („Örök változás” szerinte) ITK 1966. 402. l.

⁹Egy csinos példát idézve belőle, teszi hozzá LANSON: Louange au Seigneur qui fait vivre la puce noire sur la prau blanche, pour être plus aisément attrapée! (Histoire de la littérature française (1912)⁹⁰ 829.) Ugyanakkor fel kell figyelni arra, hogy ez a pietástól áthatott „imbecillité” a természetfestés tablójában, költői leírásban remekelni is tud, és hogy a deskriptív költészet megújulása, a Paul et Virginie „splendeurs de la nature”-je egyáltalán nemcsak a génie de peintre-nek köszönhető, mint Mornet véli, 157. l., hanem annak a finalista elv alá rendelt, de hallatlanul differenciált, alakban, mozgásban, színben végtelenül gazdag valóság-leírásnak, melyhez a kontraszt, az érzelmesség, a játék, a szellemes viszonyítás minden ügyessége is szükséges volt. Aligha véletlen, hogy a század első fele fiziko-teológiai deizmusának stílusbeli megfelelője éppen a rokokó-klasszicizmus. A célszerűség elve, a tanítás és gyönyörködtetés maximája, a leírás művésze pontosan egybevág a klasszicizáló tendenciákkal.

alakulásában és ez Encyclopédie szellemében nem kis szerepet játszott. Az antropocentrikus teleológia hasznossági következménye különben is egybevágott a felvilágosodás utilitarizmusával. Ezért ha mindenképp a tapasztalati tudomány győzött is a skolasztikus finalizmus fölött, maga a célokság tana makacsul ellenállt, és a finalitás újabb meg újabb érvekre bukkant rá.

E rendkívüli sikerű doktrínában a régi rend, vallás és társadalom védte magát az előrenyomuló, romboló kritikájú, saját határain messze túlcsapó természettudomány ellen. Az ipari tökéfejltségé miatt is éretlen osztályviszonyok között, a „dicsőséges forradalom” (1688) időszakától jó száz éven át, ez az experimentális fizika és a teológia közti kompromisszum a *Coeli enarrant gloriam Dei* korszerűsített kommentárjaként befolyásolta az egész haladó európai értelmiséget. De csak az eredeti szándék szerint nyújtotta isten létezésének „fiziko-teológiai” érveit, deisták és ortodoxok vélekedésével egybehangzóan; gyakorlatilag az ember felmagasztalásába csapott át. E doktrína legtöbb jeles művelője arra az — isten dicsőségével mindenesetre nehezen összeegyeztethető — feltételezésre alapozta fiziko-teológiai érvelését, hogy minden az emberért teremtetett, az egész természet az ember szolgálatára való.

Descartes, akinek súlya a 18. század első felében még igen nagy, határozottan ellenezte a teleológia és a fiziko-teológia érvelését.¹⁰ Végtelen geometriai terének hatásán kívül ez a tagadása is erősíthette Pascal metafizikai szorongását. Megrendülése annak felismeréséből ered, hogy e kvalitások nélküli végtelen tér közömbös a jó és a rossz iránt, hogy e közömbös homogén tér és az isten közt már nincs analógia, hogy a közösség az egyénnek, az univerzum az isten nélküli végtelennek adta át helyét (Goldmann, 44—45. l.).

Voltaire már a cambridge-i platonisták célokság tanát megerősítő Newton lelkes propagálása közben kénytelen — ő, akiben épp elég kartezianus szellem élt tovább — Descartes fizikájának veszedelmes spinozista implikációit leleplezni: ha lehetetlen, hogy a világ véget érjen, ha a mozgásmennyiség állandó, ha valaki azt meri mondani: adjatok mozgást és anyagot s én egy világot építek belőle, akkor ez eszmék következménye az egyetlen végtelen lénynek, a mozgás egyetlen szerzőjének kizárása (az idézet s kommentárja Ehrardnál, 135. l.). A finalitás elve is közrehatott ekkor már, a félelem attól, hogy determinált cselekvésmódot erőltetnek rá istenre, korlátozzák hatalmát és szabadságát, a szükségszerűségnek vetve alá őt (ld. Koyré, 223—4. l.). Newton előnyomulása tehát — a Descartes-i fizika visszاسzorítása következtében — megint a fizika és a teológia egykori uniójának visszaállításával kecsgettette a kortársak többségét.

Az egész fiziko-teológiai irodalom fellendülése jórészt Newton oly idealisztikus irányba is hajló interpretációjának köszönhető, melyre különben ő maga is alapos okot szolgáltatott. Ma már nem fogadható el az a — nyilván polémikus szándékú és kevéssé dialektikus — érvelés, mellyel Nádor György mereven elválasztotta Newtonban a fizikust a teológustól.¹¹ Az Apokalipszis kommentátorának fizikája implicita metafizikát tartalmaz és a természeti teológia kereteibe illeszkedik (Ehrard, 127—178. l.). Induktív módszerének metafizikai és teológiai gyökerei vannak, a világot adottnak, racionálisnak, matematikai nyelven kifejezhetőnek, de ugyanakkor önkényes, istentől választott és fenntartott rendnek tartja, csak a tapasztalással megközelíthetőnek. Gravitáció-törvényében a kartezianusok okkult kvalitást szimatoltak, ragaszkodva a lőkéshez, melyet isten Descartes szerint adott egyszer a világnak (aztán kívül maradván belőle), s gyanakodva a tömegvonzásra.

Newton istene nem Descartes, Leibniz, a „filozófusok” istene, nem távoli és absztrakt első mozgató, hanem a Biblia istene. A *Principia* második, 1714-i kiadásához adott *Scholium generale*-ből kitétnik, hogy istent a tulajdonságai és attribútumai, a dolgok igen bölcs elrendezése és a célok által kell megismernünk. Mert Newton világát nem tartja fenn az energia meg-

¹⁰ Jo. Renati Descartes Principia Philosophiae, Ult. ed. Amstelodami, 1692, Pars tertia, III. 50.

¹¹ A természettörvény fogalmának kialakulása. Bp. 1957. 510—512. Goldmann marxista dialektikája, Ehrard felfogása meggyőzőbb (GOLDMANN 262.)

maradása, az önmagában a nyugalom és a halál felé hanyatlík. A fizika és az apokaliptikus nála nem idegen egymástól. De isten periodikus beavatkozása, korrekciója helyreállítja a rendet (ld. Koyré, 212—223., Ehrard, 148. stb., Nádor, 512. 1.). „L'espace cartésien cache Dieu parce qu'il est uniforme sans qualités et entièrement rationnel, l'espace de Newton, qui réaffirme l'existence de lieux différents l'un de l'autre, et contient un univers lié par le lien — jusqu'à Einstein — profondément irrationnel de la gravitation, révèle au contraire l'existence de Dieu à l'homme qui veut comprendre la réalité” (Goldmann, 262.). A valóságot ezentúl jó ideig így fogták fel, a newtoni tanítástól és főleg tanítványoktól megerősített fiziko-teológia szellemében.

Ez az a két világegyetem, mely Diderot-ig és d'Holbach-ig — a Csokonai érlelődését megelőző 2—3 évtized — a század gondolkodói előtt állt. Az űr nélküli, telt, homogén, kvalitások nélküli, az értékekkel, az istennel és emberrel szemben közömbös, „instrumentális” univerzum Descartes-nál, az űrral, atomokkal, isteni segítséggel, gravitációval bíró másik világ Newtonnál, de ebben a végtelen űrben az anyagi világ, szükségképp korlátok közt és halálra ítélt, úgy vész el, mint a teremtmények az isteni mérhetetlenségben (ld. Ehrard 134—137. 1.). Ott a végtelen anyagi kiterjedés világa, mely csak egy lökést kapott istentől, itt a domináló, fenntartó örök és végtelen isten egyetemesége.

Ez utóbbiból indult el magasba Csokonai költészete az 1790-es évek elején és érkezett el néhány év múlva mindkét univerzum megtagadásáig.

A teleologikus elv értelmében sok deista, felvilágosult gondolkozót befolyásoló fiziko-teológia az európai felvilágosodás lényeges alkotó eleme és irányzata, s aki az ettől függetlennek vélt, mintegy önmagában vett radikálisabb, materialisztikus irányzattal azonosítja a felvilágosodás egészét, sem a kort, sem a fejlődés dialektikáját nem ismeri igazán.

Nem érdemes részletezni a Newton-tanítvány Clarke *A demonstration of the being and attributes of God*-jának¹² (1705—6) nyomán az egész kontinensen kibontakozó és vegyes színvonalú, de roppant hatású fiziko-teológiai irodalmat, Bernard Nieuwentyt holland orvos és matematikus (1654—1718) híres könyvétől (franciául 1725-ben: *L'existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature*. . .) Fénelon fiziko-teológiai traktátusán át (*Démonstration de l'existence de Dieu*. . . 1712, 1713, 1718) abbé Pluche *Spectacle de la Nature*-jének köteteiig (1732—50), William Derham (1657—1735) igen népszerűvé vált, magyarul is kiadott *Physico-Theology*-jáig, (1713), Rollinig, Scheuchzerig és Réaumur-ig, a nem kevésbé felvilágosult jeles tudós Bonnet-ig (*Traité d'insectologie*, 1745) Hervey-ig és Sulzerig. A lithotheológia, a testacéotheológia, a petinotheológia, az ichtyotheológia, a brontotheológia, a sismotheológia megannyi bizarr traktátust és kézikönyvet — iskolákba bevezetett tankönyvet is — eredményezett (Mornet, 32. stb. 1.), szerzőiket tekintve haladó szellemű, de finalista felfogású nagy tudósoktól a legobskurussabb és legostobább abbék írásaiig.

A magyar felvilágosodásnak, különösen az e tekintetben európai hullámhosszra került, konzervatív, de színvonalas debreceni tudományosságának világos képe, tudatos áttekintése volt az egész irányzatról. Ezt tanúsítja a kor két oly, a fiziko-teológiai irodalmat összegező annotált bibliográfiája, melyet debreceniek publikáltak. Az egyik Segesvári István 1793-ban, Bécsben megjelent, „*Physico-Theologia az az Az Isten Lételeének és Tulajdonságának a' Teremtés munkáiból való megmutattatása. Irta Derhám Viliám*” című könyvének 740—752. lapján olvasható („Azoknak az Iróknak a Laistroma, a'kik a' Természet-vizsgálása által a' Teremtőhöz vezérlék az olvasót”). Segesvári az előbb említett szerzők és címek mellett sok másikat is felsorol, feltüntetve azt is, mi jelent meg már magyarul mindebből és mi van 1793-ban — értesülése szerint — sajtó alatt a fiziko-teológiai irodalomból (pl. Sander). Ez a bibliográfia különben — hiányai ellenére is — a legjobb támpont a hazai felvilágosult fiziko-teológiai irodalom feltérképezéséhez. A másik, már rövidebb — a kérdés fontosságának visszaszorulása miatt is redukál-

¹² Clarke-ot d'Holbach cáfolta, Magyarországon ezt is jól ismerték, ld. Kőlcsey kiadatlan írásai, Bp. 1968. 16, 62. stb.

tabb — bibliográfia Sárvári Pálé, s a Pesten, 1802-ben megjelent *Moralis Philosophia* 201—203. lapján áll (jó érzékkel a leginkább tudományos és rangos filozófiai műveket emeli ki, Sulzert, Bonnet-t, Wolffot, Feder-t, de természetesen utal Segesvári idézett művének bibliográfiájára is; Sandert azonban hibásan Sándor-nak nevezi, 202. l.).

Ezzel a vallást és társadalmat védő teologikus és finalista természettudományossággal találkozott össze — főleg a népszerűsítés síkján — az a másik, igen jelentős, és a fiziko-teológiánál vitálisabb, a mechanikus materialistáknak is mintául szolgáló tan, mely a lények nagy láncolatának vagy létrájának, a *scala naturae teljességének* szintén vallásos világgépébe akarta zárni az előrenyomuló természettudomány eredményeit. Paradox módon a zavaró természeti jelenségek racionális magyarázata, az így megállapított jelenségek beillesztésével, éppen ennek a *scala naturae*-nak igazolását adta, mely vallásos világgépet implikált.

A „lét nagy láncolata” — e terminus Csokonainak nemcsak idézett versében, hanem egyéb műveiben is előfordul (örök *abroncs, karika*) — a plenum formarum középkori tézisében szilárdult meg és vált épp a 18. században a legközkeletűbb fiziko-teológiai elvvel versengő kozmológiai tanítássá. Amikor Diderot vak Saundersonja halála percének delíriumában Clarke és Newton istenéhez kiált könyörületért, e szavak — 1749-ben — már a fiziko-teológiai finalitás, a bölcs és statikus világrend s a mindezek mögött álló isten hitében való és jóvátehetetlen megrendülést fejezik ki. A lét láncolatának banális képletére azonban Diderot maga még az 1754-es *Gondolatok a természet értelmezéséről*-ben is épít, igaz, hogy az összes lényeket egymáshoz fűző köteléknek nevezi (Diderot válogatott filozófiai művei, 1951, 108. l.), ami már sokkal inkább egy biologikus determinizmusnak kifejezése, semmint a hierarchizált kozmoszon belüli különböző fokozatok térbeli egymasmellettiségének változatlan felfogása (Ehrard, 244. l.). A materialista Diderot, mint Lamettrie vagy d’Holbach új értelmet ad a lét láncolata elvének, temporalizálva azt (Diderot) vagy egyértelmű mechanikus materialista világmagyarázatba építve át, okok és okozatok hatalmas és hézag nélküli láncolataként, a minden létező számára végigjárható örökkévaló körként (d’Holbach). Idáig azonban csak kevesen jutottak el.

E tanítás szerint — Lovejoy összefoglalását követem, 51—72. l. — a világegyetemben (a Démiurgosz jósága, akaratának saját létén való túlömlése következtében) a lét semmiféle potencialitása nem maradhat megvalósulatlan, a teremtés kiterjedésének és gazdagságának épp akkorának kell lennie, mint amekkora a létezés lehetősége, a világ annál jobb, mennél több dolgot tartalmaz. A teljesség e platonikus elve követeli, hogy minden lehetséges úr be legyen töltve. Később járult hozzá s olvadt össze a „teljesség” ez elvével a létezők szakadatlan egyidejű kontinuumának, zárt láncolatú összefüggésének tana, mely szerint a lények egyik osztályából a másikába fokozatos átmenet vezet (a zoofitáké régi példa a biológiai folytonosságra), és a *scala naturae*-n minden élőlény a saját „tökéletessége” fokán helyezkedik el. Ha két adott természetes fajta között elméletileg lehetséges egy közbeeső típus, annak realizálódnia kell, különben hézag támadna a világegyetemben, a teremtés nem volna oly „teljes”, mint amilyen lehet, ez pedig azzal a megengedhetetlen következménnyel járna, hogy forrását vagy teremtőjét nem gondolhatnók igazán jónak.

Hány mozgásbul vagyon az a' lántz formálva
Mely Isten kezébül jött-ki alá-nyulva

...

Minden ürességet be-fogtál vóltoddal,
Semmi nints kívüled, tsak te vagy magaddal.

...

Egy lántz szem az örök rendből ki-szakadna,
S az egész teremtés mind őszve-bomlana.

***

Igy írta Bessenyei *Az embernek próbájá*-ban Pope után (RMKvt XXX. 43. l.), akinek nem voltak naiv fiziko-teológiai illúziói. Hogy Bessenyei mélyen elgondolkozott e „lánc”-on, azt nemcsak jegyzetei, hanem eredeti költeményei is mutatják. — A Péczeli-fordította Youngban, *Yung' Éjtzakáji* első kötetének (1787) 244. lapján olvassuk: „minden lántz-szemek egygymást követik, minden üregek bé-telnek, a' lántz látható lészen [ti. a mennyországban] egygyik végétől fogva a' más végéig. . . úgy fogjuk látni ez egész Világot, mint egygy tökéletes kerekset. . .”; vagy a 269. lapon: „Hát hogy lehet az egész világot egygyben foglaló lántz szemeket előbb vinni megszakadás nélkül. . . ? Szükség hogy meg-valljuk, hogy az ember rész szerént halandó, rész szerént pedig halhatatlan, vagy pedig a' lántz el-szakad ő benne, 's egygy igen nagy üresség marad a' teremtéseknek lajtorjájában”. A Young nyomán készült Hervey-féle — ugyancsak Péczeli fordította — meditációkban ugyanígy hangzik fel a fontos figyelmeztetés: „. . . a' Teremtő ama' hatalmas Légyent mondotta. . . kettős erővel ruházta fel ama' pompás és ragyogó testeket. Az első szüntelen taszítja őket, a' másik egymás felé húzza. E' nélkül ama' meg mérhetetlen üregben ei vesztenek volna. . . Ez az a' nagy és láthatatlan lántz, melly körül szorítja a' Világot. . . .”¹³ Édes Gergely 1789-ben írt, de csak 1793-ban megjelent *Természet Könyvében* (65—66. l.) hasonlóképpen foglal állást:

Minden idők az ő örökké voltának
Azon tsomójába bé szorittatának;
A'mellynek törvénye soha nem változhat
'S őrvényje' tömlője meg nem szakadozhat.

Kit minden okoknak nézünk kútfejének
'S folyó lántzszem módra ki eresztőjének.

Ugyanígy ír a „titkos arany lántz” megszámlálhatatlan szeméről Pálóczi Horváth Ádám a *Hol-Mi* II. 1793. 142. lapján, ő is Young után. A példák szaporíthatók, de ennyi is bizonyítja, hogy a felvilágosodás magyar irodalmában ez az angol és francia tekintélyektől oly határozottan hirdetett kozmológiai tanítás széles körben elterjedt már, és mint Nyugaton, nálunk is — bár jóval szerényebb lehetőségek között — új következtetések alapjává lett, a jámbor vallásosság, az ortodox apológia, a közömbös-esztétikus deizmus és a materializmus eltérő értelmezései szerint.

A 18. században a „természet” szó után mindjárt „a lét nagy láncolatá”-nak terminusa következik fontossági sorrendben, állítja Lovejoy (197. l.). A névsort, melyet ő ad a természet kontinuitásának és „telt”-ségének hirdetőiről (a Magyarországon is jól ismert Bellarmin jellegzetes könyvétől: a *De ascensione mentis in Deum per scalas creaturarum*-tól, és Leibniz hatásos rendszerétől Addison, Pope, Haller, Thomson, Buffon, Bonnet, Goldsmith nevén át Diderot-ig, Kantig, Lambertig, Herderig, Schillerig 196. l.) bővíteni is lehetne. E dolgozat tárgya szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Lovejoy a „lét láncolata” eiv egyik leghatásosabb terjesztőjének a Csokonaitól is jól ismert Youngot nevezi, akitől csak a *Night Thoughts*-ból lapszáma-ra idéz (86—87, 144—146). A csillagvilágok közti bolyongás youngi látomásai [melyeknek maga Young a „kevély képzelődést” (II. 123. l.) vádló szavakkal vet véget] nagyönis eleveníthették Csokonai költői gondolkozását, mely már a 90-es évek elején sem a vallás intenciói szerint ala-

¹³ Hervey' Sírhalmai és Elmékedései, Pozson, 1790. 328—330. — *Az impulsion és az attraction*, a descartes-i és newtoni principium közti nagy viták után e két fogalom Hervey, d'Holbach stb. szövegeiben már békésen egymás mellé kerül.

kult. Csokonai „végetlen ürege”, „semmi”-je és „semmiség”-e oly motívumok gondolati át-
dolgozását jelenti, mint pl. ezét: „Hol kezdődik és hol végződik-el ez a' roppant palota [ti. az
istené]. Hol vannak azok a' végső kerítések, a'melleyek a'semminek szélén épültek, hogy mint-
egy várban, úgy kerítették-bé a' teremtett dolgoknak sokaságát? Hol van az a' pontotska, e'
meg-mérhetetlen ürege kívül, a'melleyben oszlopot tett a' Teremtő, hogy a' légyen az ő birodal-
mának határ köve. . .¹⁴

A „létezés láncá” vallásos érzéstől áthatott világkép szimbóluma, csakhogy lényegében
kizárja a finalitást, a providencializmus lehetőségét (a lánc szemei, a lét fókai a formák egész
sorának teljességéért, és nem egy valamelyik közbülső tag érdekében, hasznáért teremtettek,
tehát nem az emberért I). Igen relatív helyet jelöl ki az embernek a semmi és az isten között, és
mert a legfelsőbb rendű állat és az ember közti különbséget szerény fokozatiságnak mutatja,
magában rejti az evolucionisztikus, transzformista értelmezés lehetőségét is. Etikailag pedig
elhárítja az „eredendő bűn” fogalmát: az ember azért olyan, amilyen, mert a lét e változhatat-
lan rendjében a lépcsőzetesség két nagy szegmentumának (a fizikainak és a szelleminek) össze-
kapcsolt láncszeme (Lovejoy, 196—222) „Az élet teszi pedig ember valóságunkat, a'mennyi-
ben testből és lélekből állunk” — írja Pálóczi Horváth (Hol—Mi? II. 1793. 33.)

A változhatatlan rend a hierarchia felbonthatatlanságát jelenti — a „teljesség” elve nem
tűri a *status quo* felborítását, mint természetellenes kísérletet tiltja a forradalmat, egyszóval:
a „lét nagy láncolata” eredetileg a fennálló társadalmi rend metafizikai szankcióját nyújtja,
csak a láncot megszakító vagy temporálissá fejlesztő felfogás adhat neki pozitív tartalmat.

Mikor — az egyenlőtlenség elvi alapján — a lét változatosságának maximumát hirdeti,
a fiziko-teológiai típusú irodalomnak is segítséget nyújt, feltéve, hogy ez nem erőlteti túlságo-
san az ember szolgálatára rendelt világ képzetét. Azzal, hogy ennek emberközpontú célszerű-
sége és az egyetemes mechanizmus szükségszerűsége kizárja egymást, sok népszerűsítő literá-
tor (pl. Hervey, nálunk Édes Gergely) nem törődött, jeles tudós is (pl. Bonnet) megpróbálta
összeegyeztetésüket. A kiszélesülő olvasóközönségnek a népszerűen írt épületes és egyben
hasznosan természetismertető könyvekre formált igénye kedvezett a gondolatilag igen vegyes
értékű vagy zagyva írásműveknek. A „lények láncában” gyönyörködők, Voltaire gyilkos író-
niája szerint, a pápa, a főpapa, a plébánosok, a diakónusok, a szerzetesek menetét látták
elvonulni maguk előtt (*Dictionnaire philosophique*, a *Chaîne des Êtres créés* c. cikk) a fiziko-
teológiai érdekek pedig — ez nem gúnyolódás — az ember szolgálatára rendelt természet vala-
melyik lényének „tudós” elemzését az illető lény elkészítésének legjobb konyhai receptjéig
vitte végig (ld. Mornet, 162. l.) Goethe filiszter kortársai aligha sejtették, hogy vacsora fölötti
imájuk az angol és francia fiziko-teológusok eszmei habarékából száll fel az elfogyasztandók
teremtőjéhez.

Ez az eszmeileg később lezúlló, elértéktelenülő irodalom kifejezte a deizmus kétarcúsá-
gát, és mert ember és világ szilárd egységén, rendjén belül jelölte ki az értékeket, jobb alkotásai-
ban, érett gondolkozóknál, eltökélt szándékainak fonákjára fordult: annyira a természetben
mélyedt el, hogy isten dicséretét már csak sztereotip szólalomokra redukálta. Igaz, hogy Brookes
nem a természet szépségének élményéből, hanem a célszerűen teremtő dicséretének szándéká-
val merült el csodálatos, mikroszkopikus növény- és állat-, nap- és évszak-vízióiban, de eszköze,
a természet csodálatos változatosságának, formagazdagságának, színeinek érzéki élvezettel való
leírása, egyre öncélúbbá lett, istene e rafinált szemlélet világának éppúgy a peremére (a vers
legvégére) szorult, mint a Descartesi-val összekeveredő newtoni világképben történt.

A fiziko-teológiai, és a lét láncolatá-val összekapcsolódó természetrajzi irodalomnak
óriási hatása volt a leíró költészet újabb formáinak kialakítására. Ebben áll szépirodalmi jelen-
tőségük. „Le langage de la philosophie, reçu dans le monde, a pu l'être dans la poésie” — hozza
kapcsolatba Saint-Lambert a *Les Saisons* előszavában a filozófiát a leíró költéssel, tudva,

¹⁴ Yung'Éjtzakáji, 1787 II. 110. l. E fejezet a 21., címe: A' lakható világnak soksága.

hogy a filozófiának a jobb társaság (-le monde) általi befogadása fontosabb volt ehhez, mint maga a filozófia. A Brockesi, Thomsoni, Halleri, Saint-Lamberti, Gessneri, Masoni, Delille-i, E. v. Kleisti stb. leíró költészet igazolja, mennyire nem a különben jól ismert, megszívlelt, de különféleképp értelmezett *ut pictura poesis* parancsára, nem is valami különös, eredeti táji-természeti élményből, érzékenységből bontakozott ki ez a költészet, hanem a társadalmi szükségletet kielégítő és még vallásos világrépre utaló empirikus-experimentális természettudomány elnépszerűsödése, könyv-kultúrája következtében.¹⁵ A leírás tárgyias, analitikus módszere, a képkivágot technikája, a közletről látás ill. a törpítés és felnagyítás tudós játéka, a pontos körvonal-rajz, a fény és szín harmóniája közös tulajdonságai a természetleíró tudományos könyvek és a leíró költészet stílusának. A felvilágosult klasszicizmus némely racionalista poétikai elve pedig, mely szerint a költészet igazsága a prózába téve át igazolható leginkább¹⁶ kedvezett is a prózából való verses átköltés gyakorlatának (aminek mélyén különben az ideáció és a kivitelezés különválasztásának klasszicista elve húzódik meg). Így furcsamód az a tény, hogy pl. a növényi színek (pl. zöld) végtelen változatosságáról szóló leíró költészet fordulatai a színskála célszerűségét tanító fiziko-teológiai prózára vezethetők vissza, egybevágg azzal a máshonnan eredő gyakorlattal, mely a költővel gyakran a prózai megfogalmazásból fordíttatja át versebe mondanivalóját.¹⁷

Ebből a vallásos célzatú, de már mélyen világi tartalmú, a természet végtelen változatosságának képeit festegető prózából fejlesztette ki a költő a tárgyalandó nagy verseket. Az európai leíró költészet szintén iskolás és — láttuk — természettudományos alapokon emelkedő nagy teljesítményeit nemcsak utoléri, hanem meg is haladja: Csokonai *picturája* ugyanis most telítődik olyan „*sententiá*”-val, mely nem iskolás, nem kegyes, nem konvencionális. Az a fejlődési folyamat, amelynek kezdetét *Sententia és pictura* c. dolgozatomban (ItK 1967) vázoltam fel, most érleli — az életmű egyik ágán — klasszikus remekműveit. A nagy művészi siker előfeltételeként a tárgyalt irányzatok szelleme, motívumkészlete, képanyaga, terminológiája már meghonosult irodalmunkban, mikor Csokonai írni kezdett. A nagy költő sem a semmiből, hanem többnyire irodalomból teremt új költészetet, de mindenesetre azzal a hittel, hogy „semmiből teremt világokat”.

2

A fiziko-teológiai irodalom Magyarországon már a század első felében megjelenik, de a „létezők láncolatá”-nak elvével együtt széles körben ható, színvonalas magyar nyelvű költészetet csak 1770 és 1800 között (Fazekasig) inspirál. Feltűnő, mily nagy számban, szinte egymást figyelve művelik a debreceni kollégium neveltjei.

Annai bizonyos, hogy Ráday Gedeon az 1730-as évek elején, Szőnyi Benjámint az 1740-es évek elején az Odera Frankfurteri akadémián, majd ez utóbbi Utrechtben és Leydenben nem-

¹⁵ PAUL VAN TIEGHEM id. könyvében vagy Jean Hagstrum tanulmányában (The Sister Arts: From Neoclassic to Romantic, megj. a Comparatists at Work. Studies in Comparative Literature, Ed. by St. G. Nichols Jr. -R. B. Vowles, Waltham, Massachusetts, 1968, 169—194) az *ut pictura poesis* elvnek, mint a *festői* utánpótlásra való tanításnak értelmezését egyoldalúnak találom. Maga a műtárgy-leíró költészet sem *festői*. Gazdaság- és művelődés-, tudomány- és technikatörténeti összefüggések (pl. a Molyneux-i, berkeleyi, newtoni optika és látásemélet, a fiziko-teológia stb.) figyelmen kívül hagyásával nem érthető meg a 18. századi leíró költészet nagy divatja és átalakulása.

¹⁶ Vö. PHILIPPE VAN TIEGHEM: *Petite histoire des grandes doctrines litteraires en France*, PUF, 1950, 92—95.

¹⁷ Példákat sorolhatnánk elő erre Voltaire, Alfieri, Csokonai és mások gyakorlatából. Baróti Szabó pl. Faludinak egy prózai természetleírását szinte azon mód tette át versebe, vö. B. Szabó D. *Költeményes Munkái*, 1789, I. 161. Reggeli idő, ld. uo. a Hibák jegyzékében 264. l. és Toldy Faludi kiadásában a 190. lapon (Nemzeti Könyvtár), a nemes Asszony 6. közbeszéde elejét.

csak a teológia naturalis-szal, hanem a fiziko-teológia irodalmával is megismerkedett (Szőnyi a Diderot-tól dicsért Musschenbroek tanítványa volt)¹⁸ és ennek Ráday mindjárt hazatérése után, Szőnyi pedig az 1766-i *Gyermekek Physikájával* adta bizonyosságát.

Ráday híres, 1735-i *Tavaszi estvé*-je szakasztott párja a brockesi tavaszköltészetnek, melynek fiziko-teológiai célzatait finomabban visszhangozza.¹⁹ Későbbi, gellertianus tendenciái és *A violácska és rózsában* kifejezett statikus világtrendek elve (a természetben mindennek ki van jelölve a helye, az „osztott sorson” meg kell nyugodni) e kezdethez kapcsolódnak, és a „létezők láncolatát”-nak eszméjéből eredő konzervatív társadalmi következtetéseknek Orczy ily természetű megnyilatkozásait anticipálva adnak hangot. Amikor Orczy — Voltaire után — a „nem lehet, nem is volt, jobb ezen világnál” tételével ingerli vitára a maradi gondolkozású káplánt, úgy fogalmazza meg a *scala naturae* társadalmi parancsát („Így van az rendelve: király kormányozzon, Az Ur és a gazdag sokat pazaroljon, A míves fáradjon, a paraszt dolgozzon” stb. Költeményes holmi, 1787, 171. l. A vers, *Barátságos beszédje egy úrnak a káplányával*, 1762-ből való), hogy a fiziko-teológiai tant is beleolvasztja (Az Isten táplálja ezen sokaságot, Kézről kézre adja földi boldogságot stb. uo. 171.). Figyelmet érdemel, hogy ebben a gondolati összefüggésben, Csokonai *Az estvé*-jének lehangsúlyosabb mondanivalójához hasonlítva azt, mennyire negatív ítélet sújtja Rousseau második *Discours*-jának híres tételeit. Orczy szerint „szép a világnak mostani állása”, míg „A mi jó eleink voltak tudatlanok, Sem *enyém*, sem *tied*, nem vala még nálok, És ezért szegények voltak és koldúsok” stb. (168. l.).

Amikor Orczy az e gondolatkörbe tartozó verseit írja, már sajtó alá készült Szőnyi Benjámín *Gyermekek physikája* (megj. 1766. majd 1774.), az istentől az ember hasznára teremtett természet oly kegyes értelmezésével, mely a „naturalismus, Spinosismus, materialismus, atheismus” stb. bűnös tanaival száll szembe. Pluche abbé, Rollin és Derham írásainak²⁰ magyarrá tételével, zsoltáros versekbe való — önállóbb — átfogalmazásával tk. Szőnyi teszi először magyarrá a fiziko-teológiai irodalmat, máris egész sor olyan motívumot, stíluselmet, leíró költészeti sémát formálva meg,²¹ mely az 1770-es évektől kezdve magasabb szinten, egyéni erővel kibontakozó természetfestői filozofikus költészetünket készíti elő nyelvi és stilisztikai tekintetben.^{21a}

¹⁸ Id. SZEREMLEY SAMU: Szőnyi Bénéámin és a Hódmezővásárhelyiek, Bp. 1890. 6—7.

¹⁹ „szent neved dicsérésére indita”, „áldám a mindenség Atyját”. A 15 szótagos sorfajtt is Brockesnél találta meg (Freuen wir uns nicht des Schöpfers in der Creaturen Pracht stb. ld. az Irdisches Vergnügen in Gott I. kötete első képe alatt; az 1744-i 7. kiadást használtam). Brockesnek 1721-től megjelenő kötetei eseményszámba mentek, s mivel Ráday maga céloz arra Jegyzései-ben, hogy a németeknél dívó versritmusból indult ki, a tartalmi, stilisztikai és ritmikai rokonság kétségtelenné teszi a brockesi mintához való kapcsolódását. Ráday könyvtárának tüzetesebb vizsgálata is bizonyíthatná a fiziko-teológiai irodalom iránti érdeklődését (meghozatta abbé Nollet híres *Leçons de physique expérimentale*-jának és abbé Pluche roppant sikerű *Le spectacle de la nature*-jének sorozatait is).

²⁰ Rollin műve Pluche kéziratából vette át mindazt, amivel a gondviselés végtelen jóságát kívánta bizonyítani (ld. MORNET, 151), és Szőnyi a fizikájához csatolt elmélkedéseire, az égről, a kerek földről, az évszakokról stb. zsoltáros versben szólva, Derham fiziko-teológiájából merített a legtöbbet (mint itt ő maga mondja).

²¹ A természetutánszából eredő mesterség és művészet általa hirdetett tételeinek hatására, az évszakok és napszakok leíró-lirai költészetére gondolok elsősorban, a növényi élet, formák és színek leíró módszereire, de nem utolsósorban olyan képekre is, mint a maga által szőtt koporsójából kikelő, feltámadó hernyó halhatatlanság jelképe, ami Csokonainak *A pillangóhoz* c. versében válik túlzás nélkül dantei szépségű s az egész verset szervező motívummá [a hernyó-élet letöltése, a szemfedél púpájában kialakuló szenvedés és az anyagi pillangó halhatatlansága a dantei „noi siam vermi natí a formar l'angelica farfalla”-t (Purg. X. 123—124.) idézi fel.] A fiziko-teológiai és a d'holbachi pillangó (ld. A természet rendszere, id. kiad. 8. l.) természetesen csak kiindulópontja a sémát és mintát újjáteremtő nagy költészetnek.

^{21a} Népszerűségére jellemző, hogy GÖBÖL GÁSPÁR (Utazó lélek, Pest, 1785. 25—26.) mily lelkesedéssel idézget belőle „az idős Magyar Derkámok” gyönyörűségére.

Mellőzve most a latin nyelvű irodalomban²² szintén megjelenő rokonvonatkozásokat, csak érintem Bessenyeinek már többször idézett Pope-fordítását (1771), mint a „lét láncolatának” már jelentősen filozofikus és költői kifejtését, megjegyezve, hogy az ezzel is kapcsolatos mély ideológiai válságból születnek Bessenyei filozófiai költeményei, melyek Julow Viktor megállapítása szerint Csokonai nagy verseinek legfontosabb hazai előzményei.²³ A „*Romlott emberi nem! nyugodjál magadban Ne dúld a Világot hasztalanságodban. . .*” háborgó szózata Bessenyeinél (*El-ragadtatás*) már Csokonai *Bódult emberi nem*-hez szárnyaló monológiának távoli, de sokat sejtető előhangja, különösen, ha hozzávesszük, hogy Bessenyeinek a „teremtésben tsak egy forma létünk”-tól a törvények miatti megbomlason át az egymást öld emberig fejlődő gondolatmenetében mennyire a szabad lét — a megkülönböztetés — a had és veszetztség Csokonai-féle érvelésének alaprajza dereng fel, még oly halványan is, még annyira a „halandóság” istenesebb elfogultságainak keretében.

Csokonai bizonyosan áthasonította Bessenyei költészetét. S hatással volt Csokonaira Sulzer két művének Sófalmi Józseftől készített fordítása is. (A természet munkáiból vétetett erköltsi elmélkedések, 1776. és A természet szépségéről való beszélgetések, 1778). Ezek a kritikatörténeti szempontból nem kevésbé jelentős könyvek emelik magasabb színvonalra a fiziko-teológiai irányt, melyet Bessenyei Pope-ja — láttuk — megvetően elutasított magától. Sófalmi fordítását dicsérték is. Segesvári írja id. Derham-fordításának fiziko-teológiai bibliográfiájában, hogy Sulzer könyvei „olyan szép Magyarsággal vannak le-fordítva, minél már szebbet nem kívánhatunk” (746. l. id. kiad.). Akinek példája azonban a debreceni ifjú előtt közvetlenebb módon magasodott fel, az Péczeli volt.

Az estve és *Az álom* szövegszerűen is a fiziko-teológiai tartalmú, Youngot utánzó Hervey-i leírásokból kezd megszületni, 1791—92-ben, de első szövegrészletük nem nőne tovább, és sohasem válnék nagy verssé, az 1792—93-as *újabb fiziko-teológiai versgyakorlat* és — ami még fontosabb — az ugyanekkor, vsz. 1793-ban megismert d’Holbach, majd a talán ekkor, de 1794-ben bizonyosan tanulmányozott Voltaire és Rousseau nélkül.

1791—92-ben Csokonai még Péczeli Hervey-fordításának prózáját fejleszti át verssé, mintegy folytatva — bár derűsebb szövegekkel — azt a gyakorlatát, mellyel 1789—90-ben Young—Péczeli apokaliptikus leírásait utánozta (földindulás, vízőzön). De ugyancsak 1791-ben *Az álom* első részletének élére mottóul már oly mondatokat vesz ki a Young-fordítás 2. lapjáról, melyek kételyét, legalábbis bizonytalankodását fejezik ki (Youngnál is azt: e mondatokkal szemben erősítgeti később Young a lélek halhatatlanságát).²⁴ 1792-ben a kétely, a felzabadosulás, a materialisztikus irány iránti vonzódás erősödik verseiben. Ugyanekkor, talán 1793-ra is átnyúlva, egy másik, modernebb fiziko-teológia keretében újabb verseket ír a Délről, Az estvéről, Az éjszakáról, fejlettebb, önállóbb művészettel. Egyidejűleg — 1792—93-ban — ismeri meg és fogadja el d’Holbach materializmusát, és az 1793-as Tempefői, ez a lélek helyzetéről adott találó önjellemzés, már a kétségek közt, „magánossága komor hajlékában” „lankadozó kebel” érzékenységéről vall. Tempefői köntöse — a legutolsó álca *Az estve* Csokonaijának lelkén. Tempefői, aki a magánosságból sóhajtozik virtusával (I. felv. l.). ugyanakkor az

²² Johannes Farbaký ex Hungaris Altorfii” 1740-ben megjelent Disputatio Theologico-Philosophicája, mely „Methodo Scientifica” készült a rossz eredetéről, és a lehetségesek közt legjobb világunk „vehementissime” vitatott kérdésében (29—30. l.) hevesen küzd az ateisztikus „progressus in infinitum” elve ellen, Tresenreuter rektornak elismerését váltotta ki, aki Segesvári id. bibliográfiája szerint a fiziko-teológia jeles művelői közé tartozott. A korai felvilágosodásnak wolffianus tendenciái hasonló példák alapján latin nyelvű irodalmunkból is kimutathatók.

²³ E válságról ld. BIRÓ FERENC közeljövőben megjelenő dolgozatát. JULOW megállapítása: „Csokonai nagy radikális verseiben a Bessenyei és köre felvilágosodott klasszicizmusának példáján kifejlesztett elmélkedő költészet jutott végső diadalra”. A magy. irod. tört. 1772-től 1849-ig Bp. 1965, 231.

²⁴ ld. Sententia és Pictura, ItK 1967, 532.

iskolás klasszicizmus eszme- és formavilágával is leszámol: ha ő, mint dráma-hős, *abban* a környezetben nem adhat elő többet egy propositiós zsenijénél (Áldott természetnek kies lakóhelye I. 2. vagyis 1793-ban is csak 1790-et vállalja), Csokonai *maga* az iskolás klasszicizmus másik képviselőjévé — karikírozva — azt a Csikorgót teszi meg, aki a „darab kenyérrel” „fizetett” „kis deákság”-nak dicsőítője, kigúnyolva vele azt a verstípust is, melyet maga Csokonai is művelt, igaz, fölényes nevetéssel és geniálisan, a Békaegérharcban. Így közeledik a *Tempefői*-vel Csokonai ahhoz a Voltaire-i klasszicizmushoz, melyet adataink szerint 1794-ben hasonít át a magáévá, mint ahogy Rousseau emberségével is ekkor kezd igazán azonosulni (az 1795-től kezdve leveleiben annyiszor előforduló hivatkozások Rousseau-ra már e fájdalomosan boldog rokonság *bizonyosságáról* szólnak). Ez az út *Az estve* és *Az álom* szövege teljessé válásának útja, e két nagy mű megteremtésének története.

Az út a fiziko-teológián és annak megtagadásán át vezet. Emelkedője 1792—93, amikor Sander fiziko-teológiai könyve, szövegeinek fordítása körül a kegyes istencsüret és a d'Holbachi filozófia összecsap egymással. Ez jelzi majd *Az álom* teljessé tételéhez segítő nagy fordulatot.

Az estve és *Az álom* szövege annak a stíluskészletnek tökéletes elsajátítása után alakult ki, melyet a Péczeli-féle Hervey kínált Csokonainak.

A reggelről és *A hives estve*²⁵ c. két vers — jellegzetes példája a 18. században végig divatozó, Paul van Tieghemtől²⁶ tárgyalt Napszak-költészetnek — stílusértékű szókészlet-egységeinek tömegét veszi át a *Hervey Elmékedései* c. Péczeli-fordításból (175—391. lap a *Sírhalmi és Elmékedései* c. 1790-ben megjelent kötetben, a továbbiakban ezt idézem). Ezek a meditációk az eddig tárgyalt fiziko-teológiai érveknek és ugyanakkor a „létezés láncolatának” rendkívül népszerű, Európa-szerte kedvelt szépirodalmias propagandáját nyújtották,²⁷ s ami a legfontosabb: mindennemű erudíció, absztrakció nélkül, csak az érzékeknek megnyíló gyönyörűség festergetésével. Így is kezdődik a könyv: a sírhalmok közül egy virágos kertbe megy át a szerző és ott az ember boldogságára teremtett természet eluralkodó koncepciójának megfelelően — „minden érzékenységei meg nyíltak a gyönyörűségnek”.

Nincs még egy magyar nyelvű könyv e korszakban, mely így halmozná az érzék és a gyönyör szókészletét. Az áhítat, mely isten dicsőségének és jóságának kontemplációjából ömlik el ezen a természeten, szinte csak ez utóbbit teszi fényesebbé, tündöklőbbé. Csokonai — aki alaposan elolvasta azokat a részeket is, melyek a csillagvilágok végtelenjéről, az úrról, a newtoni teremtés fenségéről szólnak — most elsősorban abból a stílus-rétegből merített, melynek szó-, kifejezés-, kép-anyaga egyértelműen a természet érzéki gyönyörűségére vonatkozik. Hervey ill. Péczeli nem nagy művész, de hatásos író: zsongító egyhangúsággal, szüntelen visszatérésekkel, tucatnyi napkeltebe és napnyugtába, hajnalba és alkonyba és estébe szétszórt ugyanazon behízelgő, sejtető szószerkezetekkel és képekkel él. E különbözőképp, de mindig a fény és a vidámság jegyében érzékileg gyönyörködött természet ábrázolására állandósult nyelvi egységek rögzültek Csokonai emlékezetében, mikor *A reggelről*-t s *A hives estvé*-t megírta.

*A gyönyörűség*²⁸ jelentését barokkból, antik és humanista hagyományból eredő szóképek zsúfolása, fokozott hangulatiságú jelzők és szerkezetek kedvelése által tette Péczeli sokfelévé.

²⁵ Sententia és Pictura, ItK 1967. 531—532.

²⁶ P. VAN TIEGHEM id. mű (1960. 61—68.)

²⁷ P. VAN TIEGHEM *Le Prémantisme*, 1924, vol. II. p. 86. „si l'on mesurait l'influence d'un livre au nombre et à la chaleur des protestations d'admiration dont son auteur est l'objet de la part des gens de lettres ses contemporains, on serait en droit d'affirmer que peu d'influences ont égalé celle des poètes comme Young, Hervey et Gray”. Későbbi könyvében is P. van Tieghem Young, Hervey és a korábbi Brookes kisugárzásából indul ki, messzemenő európai rokonságokat s analógiákat fedezve fel. Sajnos, a magyar irodalomnak e vonatkozásban mindenesetre világirodalmi színvonalú alkotásairól semmit sem tud.

²⁸ Maga ez a szó, bárhol teszünk próbát, szinte laponként fordul elő a kisformátumú könyvben, pl. 175, 177 3-szor, 180, 181 2-szer 182, 183, 185, 189 2-szer, 190; ahol nem, ott szino-

A fény, a szín, a tárgy, a nap nemcsak eleven, vidám, ragyogó, pompás, hanem leginkább: *tündöklő*. „A napnak hanyatlak *tündöklő hintaja*” sorban — már Az *estve* első változatában (1792) — a *tündöklő* innen ered. E jelzőben²⁹ melynek vagy két tucatnyi példáját találtam, azt a fenti, égi fenségességet, vallásos áhitatot súrfiti Hervey—Péczei, amelyből Csokonai majd — a kész nagy költeményben — csak a felfokozott fény és hanghatásokat őriz meg, mindennek még fenséges magasából hajlítva a költemény gondolati-érzelmi ívét a föld, a sötét, a fájdalomosan emberi világhoz.

A *reggelről* és *A hives estve* ifjú költője, még mint zseniális tanuló tölti kedvét a saját érzékenysége szavát megoldó jelzők, szószervezetek és szóképek önálló versbe rendezésével, melynek végén az istendicséret — emlékéül a fiziko-teológiának — valami halk, merőben természeti áhitattá stilizálódik.³⁰ Minden, ami az érzékeket kellemesen érintő szín, fény, forma és mozgás szavaival eredetinek tűnik, Hervey—Péczeitől származik. A *reggelről*-ben a csillagok képéből való szokványos — Herveynél gyakran ismétlődő — kiindulás a „piros hajnal”-al folytatódik, „*Mely már mosolygván a nagy hegytetőkre, Napkeleti gyöngyöt hint a zöld mezőkre*”, s ha szükségtelen is a hegy és a mező közti mozgást feltétlenül Hervey kedves, ugyanily irányú leírásaival hozni összefüggésbe (178—182; 196, 202.) a *piros hajnal mosolygása*³¹ már Herveynek szóképét ismétli, a *gyöngy-hintés* szintén (vö. 176: a harmatnak tseppjei mint meg annyi gyöngyökkel; a kép azonban Gyöngyösi és Faludi óta bevett a magyar költői stílusban), leginkább azonban a versben egymást követő *bársony, prém, fűszer, koncert* (a velük járó jelzőkkel ill. állítmányokkal). „Az ég alját piros bársonnyal prémezi, S aranyos csipkéekkel körül övedezi” (utána még egyszer „bársony burkok”) Hervey kedvelt *bársony*³²-ának egyszerű képzetét gazdagítja s komplikálja a *prémezi*-vel³³ (mely Herveynél nem kapcsolódik a bársonyhoz) s fűzi hozzájuk az *aranyos csipkék*-et (ennek is van előzménye: Hervey 387. ékesítik a bársonyokat az arany virágok, 256. tispikézi körül azokat arany virágokkal). Feltűnik az ifjú költőnek a képek önálló, teltebb, kifejezőbb összekapcsolására, az összkép dúsítására irányuló sikeres törekvése. Ezután egy egész képsort vesz át Herveytől, de mily finoman módosítja Herveynek patika-

nimái: az édesség, az öröm, a vidámság, a kiesség; példasor egy másik helyről: 251: örvendetes kiesség, kies; 252: mosolygó, víg, gyönyörűség, örvendező, kellemetes; 253: kedvesség, gyönyörűség, boldogság, örvendetes elragadtatás; 254: édes, szédítő kiességek; 255: vidámon mosolygó békesség; 256: szépmi, boldogság, vidám színek, szépség, gyönyörűség, 257: gyönyörűség, tündöklő, 258: gyönyörű színek, szépség, öröm; 259: gyönyörűségek, szép, víg, vígság, mulatság, 260: gyönyörűségek, gyönyörűségeink stb.

²⁹ 227: tündöklő szörök; 257: tündöklő tányér (a napé); 185: a kristálynál tündöklőbb harmat; 287: tündöklő bogarak, 374: tündöklő színek; 296: a tavasznak tündöklő színei; 289: tündöklő test, stb. és az ezeknél *magasabb* értelmű 291: tündöklök a hold; 336: sok ezer tündöklő lámpások; 365: tündöklő boltozat, 199: tündöklő csillagok, 341: vidámbb fényvel tündöklök (a nap) mind csak emanációja az isteni fényességnek, mely a *legmagasabb*, és amely ugyane jelzővel tudatosul: a tavasznak — idézett — tündöklő zsiniciben az ő ujjának illeteése hat, hiába *tündökölnék* (367) a *villámások*, a fényes nap a *tündöklőbb* (uo.) istennek ad tiszteletet, és ez közvetlenebbül is elhangzik: 288: isteni jelentés tündöklő fátylaja, az absztrakt értelemmel összekapcsolva: 314: tündöklök az isteni jóság; e sorozat összefüggésében érteni meg, hogy a „gyönyörűség tündöklő sugári” mögött (230. l.) mindig az isteni erények (itt: szeretet és remény) húzódnak meg, kimondatlanul is.

³⁰ A *reggelről*-ben: fűszerzamos templom, oltár ... temjén ... befűstölök ... ártatlan érzéssel a felket elhatja ... madarak koncerti ... a lélekben egy szép érzést teremtenek, A szelek is áldó éneket suttoznak, S rá tisztelő fővel a füvek hajlagnak.

³¹ 352: *mosolyogni fog rém a pirosó hajnal*. A szerkezet mögött számos „*mosolygó*” természeti jelenség áll: mosolygó kert (228), természet (176, 197, 356), mezőség (252), nap (365) stb.

³² 199. a földet bé vontá zöld bársonnyal, 249. meg annyi zöld bársonyokkal bé-vonatott, 380. zöld bársonyok, 208. a királyoknak bársonyokban öltöztvén fel (a virágok), 289. veres bársonnyal bé vonják az egeket, 177. a mi láthatárunk veres bársonnyal bé vonatott stb.

³³ 387. prémeztetett zöldség, 249. puha pázsittal ... meg prémeztettek, 208. virágok ... prémezzel környül vétettek, 365. a viola ékesen prémezi a mi réteinket stb.

szagú virágait (a föld nemcsak teológia, hanem patika is a fiziko-teológus szemében). Csokonai: „bimbó virágokat, Amelyek kitérőn szagos kebeleket, Bőfűszerszámozzák az egész vidéket”. Hervey: „A virágok, kiterjesztvén mint meg annyi gazdag patikákat az ő illatos melljeiket, meg balszamozzák a levegő eget” (182). A *fűszerszámoz* stb. kedves szava Csokonainak, kétszer használja itt, s még *Az estvé*-ben is. Ez is Hervey-től való,³⁴ nála majdnem oly gyakori, mint a *tündöklő*. Még a *madarak koncerti*-re is ott áll a minta a Hervey-i meditációk legelején („a több madarakat is ama nagy koncertbe, melyet a Természet ad minden napon a Teremtőnek”, 176. 1.).

Nem lehet kétség: *ennyi* stilizáló szó, szókép, kifejezés *együtt* és hozzá egy az isten dicséretét pogányosan „fűszerszámos templom” rokokó berekjébe rejtő (vagyis Hervey istenességére egy kicsit még emlékeztető) versben nem származhatott máshonnan, mint Hervey—Péczei igen intenzív olvasmányélményéből, a könyv stíluselemeinek felszívásából (egy-egy ily irodalmi vagy magasabb műveltségi szó Bessenyei, Kazinczy, Édes G., Gyöngyössi J. stb. műveiben is előfordul, de nem ily gyakran s főleg nem együtt).

A *reggelről*-ben az önállóul ízlésen túl a komponálni tudás is megmutatkozik. Nem mondható ez el *A híves estvé*-ről (1791), melynek Hervey-es stílusanyagán minduntalan áttör a költő nyugtalansága: valamit mondani szeretne, amit még nem tud megfogalmazni,³⁵ s ezért a verset magát is deformáló ismételtetésekben meg-megbicsaklik a hangja (folytonos, teljesén analóg megszólításokra háromszoros egyforma tartóztatás következik: először: *Ti, az égből jövő kedves lehelletek*, majd: *Ah! ti életadó kedves párázatok*, azután háromszor: *Oh ti életadó híves lehelletek Tőlem egy kevésse még el ne menjetek*, ezzel is végződik a vers). Az „*égből jövő kedves lehelletek*”, a „*szent árnyék*”, a virágoknak Salamonnal vetekedése csak annak jelzik a fiziko-teológiához fűződő — nagyon elvékonyult — szálakat, aki tudja, hogy a *párázat* és a *lehellet* Hervey kedvelt szavai voltak. Akkor még vallásos mellékértelmüket is érezték.³⁶ Egyébként is Csokonai Hervey egyik *fizikai* „bölcességét” írja át verse elején,³⁷ ahol különben az egészet elrontja.

A híves estvé művészi kudarcának oka a hetyke indulás („a világ baját csak nevetem”) és a később beálló vigasztalódni akarás („heregő mell”) stb. össze nem illő voltában van, abban, hogy a költő *szubjektív* érzése, vágya vagy reménye, melyet a kimondandóhoz fűz, nem tud teljesedni. Többet akar, mint amennyit *A reggelről*-ben elért, a formás kompozíciót azonban ez az előtörő szubjektivitás, a kielégíthetetlen, a kimondhatatlan elégedetlenség megakadályozza (csak tartóztatja az életadó *lehelleteket*, mert vár valamire, saját jobb szavára, a megoldóra).

³⁴ 211. szél . . . fűszerszámozza bé a természetet, 204. meg fűszerszámozza a levegő eget, 239. fűszerszámos fulánkjai (a rózsának), 224. hintegetik drága fűszerszámaikat, 244. drága fűszerszámmal illatozó árnyékok, 371. illat . . . meg fűszerszámozta a levegő eget, 386. osztogatják érzékenységeinknek a természet fűszerszámainak tiszta esszenciáikat stb., gyakran az illattal kapcsolva. Itt is van egy hierarchia: az *alacsony szagnál* többet szerepel a *magasabb rendű illat*, ennél is fenségesebbnek érezhették a *fűszerszám* és a *balszam* konnotatív (valóságos) funkcióját. A balszamra, mely főleg az illattal, levegővel, virágokkal s az álommal kapcsolatos, ld. 182. 224, 244, 248, 275*, 338, 386. stb.

³⁵ Sententia és Pictura. ItK 1967. 532.

³⁶ 186. kedves lehellete, 211. ez az, a melly lehell a mi kertekre édes párázatot, és meg parantsolja a nap nyugoti szélnek, hogy fűszerszámozza bé a természetet, 277. párázatok s fellegetskék . . . repdesnek, 256. párázatok s gözölgések . . . repdesni, 177. levegő égnék legfrissebb lehelleteit, 216. tiszta lehelleted (a természeté), 256. a természet szépségei belékn lehellettek. 193. szél . . . puszító lehelleted. Mindez persze végül is *isten lehellete*: az ő Isteni *lehellete* stb.

³⁷ Ez a pár sor: „hült füre testem letehetem, Amely az ugráló vért meghivesíti, Mely gondolkodó elmét megfrissíti” megint csak a patikaszagú Hervey-i fiziko-teológia egy passzusának a megfelelője: „Oly egészséges füvek nőnek körüllette, a mellyek leg hasznosabb patikái a beteges embernek. Az ő jó nedvességjeknek ereje meg tsendesíti a fájdalemat . . . a maga hajdani rendes forgására visszatéríti a vért” 192.

Az *estve* első változatát (1792-re teszik, ld. Vargha Balázs kiadása, 1967, 98. l.), mely csak az első 32 sort tartalmazza (Ne fedd bé kedvünket hideg szárnyaiddal-ig), a végleges 88 sorából, valamiféle kiegyenlítődség jellemzi, és nem a könnyű engedékenység a szubjektivitás irányába. Inkább azt a leíró jellegű művészetet fokozza fel, mely már sikerült a *reggelről*-ben, és óvatosan, még mindig a leírás közegében engedi utána szubjektív vágyainak szárait, most már világosan elkülönítve azokat a külvilágra vonatkozó kijelentésektől, s még az előnyomuló szubjektív érzést is (jertek füleimbe; szomorú lelkem; lankadt kebelemb; rám. . . lehellet) visszafogja, visszaközömbösíti egy újabb leíró részletben (*Suhogó szárnyain a fák árnyékainál-tól a Kedves rejtekei örömmre nyílnak-ig*). Ugyanakkor az „Ahl ti csendes szellők fuvallati, jertek” és a „Lengjete, oh nyájas zefirkék, lengjete” sorok pontosan *A hives estve zefirké*-inek felszólítását és tartóztatását ismétlik meg, a *Késs, mély, borzasztó éj, komor óráiddal* nyomatékos késleltetéséig. A művészi alakítás ereje nagyobb itt már, mint a mintáé, melyet pedig most is maga elé tett: ez megint csak Hervey egy este-leírása.

„Ne fedd bé kedvünket hideg szárnyaiddal” — fejeződött be, eddigi kiadások szerint, *Az estve* első változata. *Kedvünket* áll itt, az objektív, nem-személyes forma — ez csap majd át a végleges szövegben a *kedvem* alakba, a szubjektív-személyesbe. Az a műgond, az az ön-visszafojtással tökéletessé tett egyensúlyi helyzet, mely *Az estve* első változatát *A hives estvé*-vel szemben jellemzi, a személyessel egyesülő általános emberi ez utáni kifejezésének alap-tartása, oly költői mozdulat, mint azé, aki a nekifutáshoz készülődve tudatosan hátrább lép.

Valószínűleg ugyan már ekkor (1792) túlómlott szubjektivitása az akkori szöveg utolsó során, de a „ne fedd bé kedvünket”-nek a „ne fedd bé kedvem”-re való átjavításához (ami 1794 előtt aligha következett be), mégis csak az 1792-ben még megtalálhatatlan sorok mögötti élmény és ezek megfogalmazni tudása kellett, ez: „Úgy is e világba semmi részem nincsen, Mely bágyadt lelkekre megnyugovást hintsen”. 1792—93 d’Holbach olvasójának, 1793 *Tempeföldjének*, 1794 kollégiumi diákjának, a renddel összeütközőnek élménye nélkül az a sor, mely az 1792-i *Az estvé*-nek szövegét lezárta, nem nyílt volna fel, s nem engedte volna felszakadni Csokonai—Rousseau vádbeszédét.

Hogy a költemény szerves egésszé váljék, hogy a fiziko-teológiai könyvből asszimilált, új érzékenységgel átítatott stílusba minden törés nélkül, abból következőleg illeszkedjék a Rousseau-i érvelés, ezen a ponton kellett a mélyebb önmegismerésnek közbelépnie, a „Késs, mély, borzasztó éj. . . Ne fedd bé kedvünket. . .” pontján, és még ekkor is némileg Hervey szövege segített — ámde már az a várakozás-vágyakozás teljesült be, mely *A hives estvé*-ben jelent meg először.

Az 1792-es *Az estve* tehát még mindig Hervey szövegét követi, legalábbis az első leírás (14 sor) és kisebb mértékben a második („Suhogó szárnyain a fák árnyékainál”-tól a „Kedves rejtekei örömmre nyílnak”-ig, 23—30. sor) rendjében, valamennyire még — erősítő motívumként — a világ elijesztő lármájának rajzában is. A költő azonban már nem *A reggelről*-nek és *A hives estvé*-nek tehetséges, de kezdő szerzője, a Hervey leírása rendjében megjelenő tények nála teljesen átalakulnak, nagylélegzetű, pompásan kiegyensúlyozott égi-földi látomás egyiségében.

Az estve és *Az álom* minden kiadásban közvetlenül egymás után áll. *Az álom* kezdő részének sugallója ugyancsak Hervey könyve: az este és az álom leíró-meditatív részei ebben szorosan egymásra következnek. Csokonainak az este, éjjel, álom iránti különleges pszichikai érzékenysége e filozofikus könyv-élmény átdolgozásával alakult egy a felvilágosodás radikális filozófiáját asszimiláló nagy költészet alapérzelmévé, klasszikus fegyelmezettséggel.

Az Estvéli Sétálás (250), a Nap lementte (257) stb. fejezetkék a Setétség-éig (271), majd az Álom (275), az Álmodozások (277) és az Éjjeli látások (281—4) adják *Az estve* és *Az álom* első, nem teljesen, de művészi szempontból szinte főkéletesen érett szövegének kezdő motívumait és stílári nyersanyagát.

A napnak hanyatlík tündöklő hintaja,³⁸
 Nyitva várja a szép enyészet ajtaja,
 Haldokló sугári halavánnyá lésszenek,
 Pirúlt horizonunk alatt elenyészzenek.
 Az aranyos felhők tetején lefestve
 Mosolyog a híves szárnyon járó este,
 Melynek új balzsammal biztató harmatja
 Gyöngy cseppjeit a nyílt rózsákba hullatja.

A madarkák meghűlt fészkeik szélein
 Zengenek búcsúzó nótájok rendjein.
 Szomorún hangicsál fészken a pacsirta,
 Feljebb csak a dalló filemile bírta.
 A vadak, farkasok ülnek szenderedve,
 Barlangjába mordúl bömböl a bús medve.

Az „Ahl ti csendes szellők fuvallati, jertek” sortól kezdve A híves estvé-ből ismert felszólítá-
 sok hangzanak fel, de a kialakuló újabb pompás leírás (Suhogó szárnydal-tól) még mindig
 tartalmaz néhány jellegzetes Hervey-i stílusselemet (pl. a „fűszerszámozott theátrum” jelzője,
 ld. előbb, vagy maga a theátrum, is, Hervey-nél: 178. „ama ditsőséges theátrumot (az égboltról

³⁸ Csokonai verskezdeté Brookes-ével és más nyugati leíró költőkével csak általánosság-
 gokban egyezik meg, többeknek inkább a gondolkozása vág egybe Csokonai Hervey-ével,
 és természetesen a nap kocsjának, ajtón való távozásának antik és until ismételt topozsára
 lehetne felhozni számos példát. A nap-szekér (Phaethon, Phoibosz) mitikus képét Csokonai
 jól ismerte Hervey szövegétől függetlenül is. Ezt az ősi közhelyet, melyet minden kisdíák
 előbb látott maga előtt, mint a nemesi udvarházak hintóit (SINKÓ ERVIN ugyan, Csokonai-
 könyve 91. lapján, vulgarizáló naivsággal azt hiszi, hogy e képszerű kezdésre a „nagy nemesi
 udvarház kapuján begördülő hintó” gyakori élménye inspirálta volna Csokonait) a felvilágo-
 sodás magyar költői is gyakran alkalmazták. Csokonai ismerte e versek többségét, nagy
 memóriájával meg is tarthatott belőlük stilisztikailag felhasználhatót. Mellőzve most azo-
 kat a verseket, melyeket nem ismerhetett meg (pl. Anyósát: A lenyugovó naphoz, 1778),
 csak három olyanból idézek, melyek semmiképp sem kerülhették el figyelmét. Bessenyei (az
 Estvéli gondolat-ban, ld. Hunyadi László toldaléka, 1772, újra megj. Bessenyei Gy. kisebb köl-
 teményei, 1937, Belohorszky kiad. 7—8. l.): „A nap meg-hevitvén egyszer nagy világot Hanyal-
 lík egérül alá húzza magát. Aranyos sugára a bércek hegyirtül Lebegő árnyékkal térségeinkre dül.
 Az égnek hívesült magas kárpitjai Kékülnek” stb. Említi a „lármás természet-et is (aláhúztam
 azokat a szavakat, melyek megegyeznek a Csokonaiéival; a kevéssé iskolásan művelt Bessenyei
 nem használja a napszekér képét). — Pálóczi Horváth Ádám (Kazinczynak, 1789. jún. 8. Kazin-
 czy-levelezés I. 377. l.): „Im 1 nappali kerületét már a nap befutotta, És szikrázó kerekeit a ten-
 gerbe mártotta: Piros színre festi földszint a Nap-nyugot határit. . . Tanítja a mesterséggel híres
 Apelleseket” stb. — Gyöngyössi János (Alvintzi Gábor úrnak, megj. Gyöngyössi Jánosnak Ma-
 gyar Versei . . . Alkalmatosságra . . . Kiadta Szatsvai S. Béts, 1790. 155. l.); „Miként a Nap, mi-
 dőn arannyal borított Ágyas-háza ezüst ajtaján ki-nyitott, Ki-szabott abrongsát színés nélkül
 futja . . . Egy szunnyodhatatlan szemes Gazda képe . . . El-nyugszik láng-színű bársony nyoszó-
 lyáján . . . Így nyugvók-el Báró Alvintzi Gábor is . . .” — Az allegorikus képpel szemben Csokonai
 a tárgyiasan leíró használja, a hasonlítottat is kerüli (a Mint mikor a nap . . . kezdet Fazekasnál
 előforduló alkalmazásának újszerűségére ld. Görömbei Andrásnak az ItK-ban megjelenő tanul-
 mányát).

A nap közelget futása tzeljához; . . . az
 ő tüzes szekérének kerekei . . . megsikamlot-
 tanak . . . még nagyobbnak mutatja tün-
 döklő tányérját . . . Az ő haldokló sугarai . . .
 gyönyörű színeket tsínálnak. — Nézd mint
 szépi meg a le felé siető nap a körülte
 lévő felleget . . . s miképpen tsipkézi azo-
 kat körül arany virágokkal (256—258. l.)
 A 261—62. lapról:

A meleg nap után bé állt a híves este,
 a meg hervadtt plánták kezdenek éledni . . .
 a harmat gyöngyei . . . ezek a megbetsülhe-
 tetlen nedvességek tsepperként össze állván
 szint ugy megfrissítik élálélt plántáinkat,
 valamint az álom meg ujítja fáradt tetemin-
 ket. — Édes magánosság . . .

A madarkák, melyek a természetet vig
 hargitsálásaikkal éleszeni láttatnak, meg né-
 multak . . . nem hallok egyebet a bus filemile
 panaszáinál (259).

A Patsirtáról külön kis fejezet szól (286—
 87), később. Ugyancsak távolabb: Már most a
 ragadozó fenevadak ki jönnek sürtü tanyákból
 s barlangjaikból . . . A ragadozó farkas . . .
 (272—73)

frja), a fuvallat-ok s a lehellés stb.). A legérdekesebb talán Herveynek az a *szomorú melancholiája* (183. az egész természet szomorú meláncoliába esik), mely *Az estve* e korábbi változatában *csendes melancholiá-vá*, *Az estve* végleges szövegében *vidám melancholiá-vá* lesz, a költőnek már teljesen egyéni érzését fejezve ki (akár Herveyből való a *melancholia* szó, akár nem).

A „*Késs, mély, borzasztó éj...*” tartóztató, teljesen szubjektív jelentésű felszólítása csak annyiban kapcsolható össze Hervey *Setéség* c. fejezetkéjének leírásával, amennyiben itt *objektíve* kisélekedik, ill. csak lassú átmenetben köszönt be a *setéség*.³⁹ Nem lehetetlen, hogy ennek sugallata vagy emléke is belejátszott a „*Késs, mély, borzasztó éj... ne fedd bé*” folytatásba, mint ahogy — említettük — az első változat *utáni* fájdalmas önjellemzésnek is (*Úgy is e világba semmi részem nincsen... Mikor a világnak lármáját sokallom*) lehet köze, de már csak nagy általánosságban, ahhoz a konvencionális panaszhoz, mely Hervey-ben olvasható ugyanitt a nagyvilágról és az annak családságával szemben álló „édes magánosság”-béli boldogságról.⁴⁰

Az *álm* (1791-re tett, de alighanem szintén 1792-es) korai, részleges változatában Csokonai lényegileg folytatja Hervey szövegének, *Az estvé*-ben hasznosított részlet után következő lapoknak kiaknázását. A Csokonai-vers három mozzanata felismerhetően egyezik Hervey gondolatmenetével, s fel-feltűnik a terminológiai hasonlósága is. Az *álm* ugyanakkor e korai alakjában is már önálló s kitűnő költemény, az átvett elemek új egységbe épülnek.

Csokonai

Az éjjelnek barna palástja van rajta,
Beborítja véle a földet s az eget,
Melynek hús *balzsama* a benne feredett
Szemhéjajknak édes nyúgovást engedett
Lágy karjain fáradt érzékenységnket
Ringatja s egy másik világba tesz minket.
Ápolgató karral kötésnik feloldja,
Ellankadt erőnkhez új erejét toldja,
Megtört érzésinket simítja kezével,
Új életre hozván gyógyító mézével,
A terhes *gondokat rabláncához* fűzi,
Szívünkéből a Léthe partjaira úzi.
Minthogy a világi bajoknak érzése
Éltünknek legnagyobb terhe s szenvedése

Hervey (258, 273)

a föld színét *barnálló* setéség fedezte bé ...
A setéség mindeneket *béborított* ...
261: az édes álm kezdi *ringatni ellankadt*
tagjainkat, fel függeszti munkáinkat ...
Az *Álm* c. fejezetből 275. l.: a munkás ember
el lankadt ... szüksége van olly *balzsamra*
melly *el ment erejét* vissza szerezze. Ezt
tselekszi pedig a tsendes álm, mely mind
a lelket mind a testet meg frissíti. Meg
szűnvn a munkától a kezek, a több tagok
is lankadnak, az elme le teszi a *gondoknak*
terhét ... az álm öszve *lántzolja* tehetsé-
günkét. Mig e munkától való meg szűnés s
tsendes nyugodalom tart, az alatt ... a gon-
dolkozó tehetség meg ifjadik

Az álombeli „másik világ” közbevetett képei szintén Hervey nyomán alakultak ki:

Álmodozások 277—278.:

... egy másik világba tesz minket,
Hol sok ezer képpel elménk játszodtatja
Valóság képébe tűnő ábrázatja.
Most az öröm arany hegyeit ígéri,

Az okosság fel függeszti mintegy mig az
álm tart, a maga hivatalát: azért is a kép-
zelődés ki szökvn ezen strázsájának vigyá-
zása alól, sok féle kitsapongásokat ellnál,

³⁹ „Különös szerete s gondviselése Istennek erántunk ez is, hogy a setéség nem borít el egyszeriben, hanem lassanként nevededik. Eleinten nem egyéb, hanem egy szürkellő fátyol, mely gráditsonként barnodik s feketedik meg. A nagy világosság után rémítő lenne egyszeriben a sűrű setéség...” 271—272.

⁴⁰ Csokonai: *Úgy is e világba semmi részem nincsen, Melly bágyadt lelkekre megnyu-
govást hintsen; Mikor a világnak lármáját sokallom...* stb. Hervey: *Édes magánosság,
melly nagy gyönyörűségére vagy az érző embernek! E világ olyan mint a meg haragudott
tenger...* E világ a tsaládság oskolája... E zúrzávnak... helyén... De a magános-
ságban lakik a békesség s tsendesség... itt... társalkodhatom tulajdon szívemmel...
itt öszve szedheti a lélek az ő elszéledett erejét, 262—3. Hasonlót olvasni Youngban, l. 368—
69, stb. „Ez életnek álhatatlan Theátruma el-tűnik ilyenkor előttünk” 370.

hatunk, annál is inkább, mert az a nagy személyiség, aki őt és Csokonait e munkára buzdíthatta, nem igen lehetett más, mint Péczeli — Péczeli 1792 decemberében halt meg, épp elég friss fájdalmat hagyva hátra az őt szerető debreceniekben, hogy az 1793. október 10-i dátummal Kazinczynak ajánlott könyv előszavában még ily meghatottan emlegessék — bár név nélkül. A sugalló személyt illető feltevésemet még valószínűbbé teszi Csokonainak az ugyane könyv elejére illesztett *Nagy Sámuelhez* c. verse (Vargha B. kiadásában 1793-as), melyből kiérezhető, hogy Péczeli helye, melyet Nagy Sámuelnek kell elfoglalnia az új művel, nemrég üresedett meg, és hogy Nagy Sámuel és Csokonai szorosán Péczeli nyomában haladnak tovább („Herveyt, Youngot becsülni Megtanulta nemzetem: Sander övelek fog ülni, Ezt előre hirdetem”). — Péczeli haláláról ugyanúgy mondja, mint Nagy Sámuel: „Ő elalva, néki vége!” — Másik érvm filológiai természetű. Kazinczy egy 1792-ben (Kazinczy Lev. II. 283—285. l.), Ferenci Zoltán szerint (Csokonai, 1907, 26. l.) 1792. aug. 26-án Csokonaihoz írt válaszeveleének mellékletében (ld. Kaz. Lev. II. 283—285), mely megjegyzéseket tartalmaz a Csokonaitól neki megküldött versekre, találom a *szóllani és új* „kritikáját” (uo. 285.) s *ez a két szó egymás után* csak a Sander-kötetbe fordított *Hymnus*-ban áll együtt, más akkor írt versében nem. A Sander-kötetbe készülő egyes verseit Csokonai tehát már 1792-ben elküldte Kazinczynak.

Mindez azt bizonyítja — de legalábbis igen valószínűvé teszi — hogy Csokonai a Hervey-ből kiinduló költői gyakorlatával csaknem egyidőben, vagy nem sokkal az után már a Sander-féle fordítás munkáiban mélyedt el, s ezzel — nem annyira az újabb, „fiziko-teológiai” tartalmú versek, mint inkább az ugyanekkor, ez ügyben kezébe kerülő d’Holbach izgató hatására — kezdődött el *Az álom és Az estve véglegessé tételének legfontosabb fordulata*.

Fogadjuk el csak azt, ami teljesen bizonyos lehet: hogy Csokonai a Sander-szövegeken 1792 közepétől 1793 végéig dolgozott. Ekkor írt egyéb versei sajátos módon — minden belemagyarázás nélkül — a Hervey-féle teleologikus-istenes világréptől való eltávolodását éreztetik. Alig lehet kétséges, hogy az egymáshoz időben közel álló versekben kifejeződő természet-tudományos világiasság a Sander körüli újabb világnézeti problémákkal függ össze. A *hir*-ben (1792) és az 1793 elejére tett *A híres Rác Sámuel urhoz*-ban Boerhave-et emlegeti, aki La Mettrie mestere volt (az *Homme—Machine* egyik forrását is ő adta, ld. Ehrhard, 688. l.), ezekhez egészen közel (1792-ben) írta pompás „kozmológiai” köszöntőjét *Horváth Ádámmhoz*⁴² (akinek kapcsolatait a fiziko-teológiával s a lét láncolatának elvével röviden szintén illusztráltuk már), és ebben Csokonai éppen nem úgy viselkedik, mint aki megszivlelte volna a világok közti bolyongás vízióitól nem idegenkedő, de az ilyesmitől mégis csak eltanácsoló Young szavait: „De miért-is fárasztom magamat a meg-mérhetetlen térségekben! Jöjj-vissza kevély képzelődés; esmérd meg, hogy határ vetetett tenéked, és a Teremtőnek csuda dolgait öszve-nem járhatod. . . Miért akarna az ember bolyongani ama nagy üregben, melyet el-fedez előttünk az ő világával?” (II. 123—4). Csokonai vidám elfogulatlansággal és együttérzéssel festi elénk „a végtelen üreget” nézegető, a „sok ezer világokat felfedezgető”, a „Minden végtelen abroncsait” feljáró barátját, csak ennyi (Hervey-es? karteziánus?) álmélkodással tisztelegve a Teremtő előtt:

Imádjja mély tisztelettel az örök Mindenhatót,
Aki csak egy légyen szóra ily dicsőt formálhatott.

⁴² Pálóczi Horváth kutatása — melyhez újabban Vörös KÁROLY kitűnő értekezése (Adalékok P. H. Á. életéhez, 1958) egy vonatkozásban komoly eredményeket és érveket adott — nélkülözhetetlen irodalmunk és Csokonai teljesebb megismerése szempontjából. Jó költő volt, némelykor csodálatosan csokonaias szépségű strofákat írt. Itt idézem néhány sorát, a Vidám Haldokló-ból, mely a tárgy miatt is érdekelhette Csokonait: „De mit? — hát csak ugyan el-kell-e már mennem? 'S a'mi valék, tovább nem lehet-e lennem? . . . én kies halmaim l. S azokról álmodó szerelmes álmaim l Mik vagytok egyebek most? ha nem kínjaim Nagyító, szárnyra költ tündér madaraim” (Hol-Mi, 1793, 216., 219. Megjelent előbb a Magyar Múzeumban is.).

Ez a kis bók (nincs-e benne malícia?) nem takarja el, hogy a költeményben megismételt „végetlen” valami istennel egyenrangú princípium, és hogy (bár e dicső teremtés előtti bók fiziko-teológiának tetszik) a költő az embert már egyáltalán nem tartja a természet középpontjának.

Bujkál a tágas mindenben egy világról másakra,
A föld neki csak egy porszem, a nap tüze egy szikra,
Onnan feljűl letekintvén, e világot megveti,
A port s az abban kevélyen mászó férget megveti.

Young és Hervey buzgó olvasójából a Voltaire-i *Micromegas* csapongó vidámsága int felénk. Vagy: *A vidám természetű poéta*. Hiszen ezt a verset is ekkor írta (a kiadásokban mindjárt a Rácz Sámuelhez intézetre következik) és ez a vidám természetű poéta csakugyan megtagadja Herveyt, Ányost⁴³ és a komor Youngot. Az enciklopédiák, a dictionáriumok iránti vonzódása (*Broughon religiói lexiconára*, 1793; ebben is inkább a vallások sokfélesége érdekli, mint a vallás; itt is említi Péczelit) és végül: az, amit a *Trocheus lábakon* című versében Kazinczyhoz írt — a Pálóczi Horváthoz intézett köszöntő méltó pár-darabja ez! —, egyértelműen rávilágít arra, mi volt a Kazinczyt 1793-ban meglátogatni akaró fiatallember tarsolyában az a valami, ami elméjét is oly mélyen foglalkoztatta: a Nagy Sámuel-féle vállalkozáson kívül (Nagy Sámuel említi a versben) a *Tempefői* és *Goráni*, vagyis *Martinovics* írása.

Jeleztük már, mennyire fontos a *Tempefői* megosztott, kettős lelkülete, vidámsága és szomorúsága, ha úgy tetszik: vidám melancholiája *Az este* életérzésének, lírai alap-tartásának kialakulása szempontjából. Goráni—Martinovics neve viszont az ennek filozófiájával egybevágó d’Holbachot juttatja eszünkbe, akinek sugallata pedig *Az álom* tökéletesítéséhez, véglegesítéséhez volt nélkülözhetetlen.

Heinrich Sander *Von der Güte und Weisheit Gottes in der Natur* (Carlsruhe, 1780, 1784) c. könyvének teljesen átdolgozott fordítása előtt Nagy Sámuel 1793. okt. 10-éről keltezi a Kazinczy-nak szóló ajánlást (az irigyek ellen Kazinczyban „pánczérját” leiheti a fogyatékos munka), és *Az olvasóhoz* szólva, igen érdekes támpontokat nyújt e kis debreceni kör világnézetének, tartalmának, tendenciáinak vizsgálatához.

Furcsa kettősség, vád és védelem bujkál ebben az előszóban, mikor Nagy Sámuel d’Holbach⁴⁴ gondolatával szembesíti a magáét. Előbb ezt írja: „Alig volt még olyan könyv, mely oly világosan és egyenesen igyekezett volna le-rontani ezt a nagy igazságot [hogy ti. „a vallás és minden boldogságunk azon az alapon áll, hogy van isten”] s azzal edgyütt az emberi boldogságot; mint ama Természet Systemája titulusu könyv, mely ez előtt egynehány eszterdőkkel Mirabaud neve alatt jött ki, melynek ha nem Helvetius-is maga, de ennek a különös gondolkodásu Frantziának — nem tudom ha Bölsnek vagy Természet Barátjának nevezzem-é — tanítványja volt a Szerzője (IX. l.)

A célzat tehát kegyes, istenes — ennek propagandáját szolgálja a kiadvány népszerűen természettudományos színvonalon — ugyanakkor a könyv maga oly vívódásból született, melynek vád és védelem-visszhangja még ebből az előszóból is kihallható.

A vád: e „hibás születésűn” (ti. Mirabaud—d’Holbachon) annyira kapnak „ez boldogtalan kétkedés örvényébe vezetett sok fél tudományu ifjak”, hogy a szerkesztő és fordító Ray, Derham, Nieuwentyt stb. fiziko-teológiai természettudományosságával kívánja (Sander útján) jobb meggyőződésre (istenes felfogásra) bírni őket.

⁴³ Csokonai a költemény második szakasza második felében (ciprus, árnyék, hold, sir, szél, bágyadtság) Az egy boldogtalanok panaszszai 2. és 3. strófájából csinál pastiche-t.

⁴⁴ d’Holbach természetesen mindig Mirabaud néven szerepel. E névvel jelent meg 1770-ben a *Système de la Nature*. Későbbi hatása Kőlcsey körére alighanem ebben a felszín alatt folytatódó debreceni deizmusban gyökerezik, (ld. Kőlcsey kiadatlan írásai, 1968).

A védelem: már abban a kis elismerésben is hangot kapva, mely közbevetőleg bölcsnek vagy a természet barátjának nevezi az Európa-szerte s főleg Franciaországban botrányt keltett Helvetiust, d'Holbach mentegetésével felfokozódik. „Könnyű azt meg-fogni, hogy mehetett arra ez a heves természetű és eleven képzelődésű Philosophus. A milyennek lenni őtet meg-mutatja az ő írásának módja. — Tudniillik, midőn látta a Vallás színe alatt el-nyomattatni az ártatlanságot, látta, hogy nyög az emberiség a járom alatt; ő a vallást csak azoknak írásokból ismér-vén, kik azzal tulajdon hasznokra viszza éltek; s meg-lehet, hogy azoktól maga-is szenvedett; könnyen arra vetemedett, hogy azt állítsa, hogy a Vallás nem egyéb, hanem tsalárd emberek nek költeményje. . .” (XI. l.)

Aki így védi azt, akit feltétlenül támadnia kellene (végül is csak „tudatlanságát árulta el” Mirabaud, mondja átlátszóan Nagy Sámuel), az vonzódik, vagy vonzódott is az ellenfélhez.

Csakugyan: a Nagy Sámuelnek kegyes könyve előtti bevezetések egy olyan álláspontra utalnak vissza, mely a szerkesztő korábbi materialisztikus — deista gondolkozására volt jellemző. A könyv előszava ugyan már a lázadó gondolat megtörését mutatja, a nem ellenálló, belső fenntartások nélküli visszapártolást a kegyességhez. De hogy Nagy Sámuel valóban más-honnan, eredetileg radikálisan tagadó álláspontról érkezett el ide, az világosan kiténik abból a fordulatot bizonyító levélből, melyet 1794. febr. 15-én (tehát vsz. még a könyv megjelenése előtt) küldött Kazinczynak (ld. Kazinczy Lev. II. 331—338). E levél egész értekezés, melynek első felében Nagy Sámuel adja elő materializmus és idealizmus közt ingadozó filozófiáját, máso-dik felében pedig Horváth József kantiánus fejtegetéseit közli. Nagy Sámuel egész kis vitairat-tot küld Kazinczynak, melyből kiténik, hogy még nehezen tudja belátni a lélek testetlen voltát, csak hajlik e felé. „Noha én nem vagyok a Lélek Testetlenségéről meggyőződve, de csak ugyan azt hihetőbbnek tartom”. (Kazinczy Lev. II. 331. l.) Ezzel a kétségkedésében is progresszív gondolkozással egybevág az a figyelem és megrendülés, mellyel Bacsfányi meghurcoltatásá-nak hírért fogadja (uo. 336. l.).

Csokonai ebben a körben ismerkedett meg d'Holbach-hal és — *A természeti morál c.* d'Holbach-fordítása (vö. megfelelőjét *A természet rendszere*, id. magy. kiad. II. rész, XIV. fej. 512—520. l.) és *Az atom* kellőképp bizonyítja — közelebb állt, talán még 1794—95-ben is, a materializmushoz és ateizmushoz, mint kétségeskedő barátja.⁴⁵ Materialista vallomása azon-ban a fiziko-teológiai költemények készítésével egyidejűleg, azok időszakában tette teljessé *Az atom*-ot: a halhatatlanság elutasításával akkor „szakította szét” eszemileg a „lények nagy láncolatát” amikor kis közönsége — már aki tudott arról, hogy ő fordította a Sander-verseket — vallásos versek buzgó magyarítójának vélhette. E kettősség csak feszültséget kelt a nagy versekben, nem jelenti azt, hogy Csokonait önellentmondásban kellene elmarasztalnunk: a deizmus kettősségéről van szó, és alapjaiban a felvilágosodás világnézetét átjáró ellentmon-dásról. (vö. L. Goldmann: *L'illuminismo e la società moderna*, Einaudi, Torino, 1968 47—48 és külön fejezet a felvilágosodás és a keresztény vallás viszonyáról, 65—95).

A Sander—Nagy féle könyvben a Nagy Sámuelhez írt versén kívül tizenegy oly fordítá-sa⁴⁶ jelent meg, mely a szép természet lelkes leírásával, az eddig tárgyalt napszak-költés mű-

⁴⁵ A fent idézett levél alapján JUHÁSZ GÉZA (ItK 1966, 401., Talányos Csokonai? c. érdekes vitacikkében) azt állította, hogy akkor „a kollégium leendő papjai és tanárai közt heves vita folyt a materializmusról”. A levélből ez a szélesebb körben folyó heves vita nem derül ki. Egyetérték Juhással, hogy ez után alkotta meg Csokonai *Az atom*-ot. De a d'Holbach-hal való megismerkedés — a fordítói együttműködés 1792—3-as kezdetét tekintve — korábbi lehetett. Juhász Géza különben téved, amikor ő is elhiszi, hogy *Az atom* mottója a Bibliából való. Ugyancsak teljesen téves Csokonait néhány kiváló megnyilatkozása alapján kész mate-rialistának és ateistának állítani be, mint Juhász tette: valójában a deistának 1793—4 körül lehetséges, és ideig tartó radikalizálódásáról lehet szó. Teljesen egyetérték Julow Viktor válasz-cikkével (Talányos Csokonai — tragikus Csokonai, ItK, 1967 181—186)

⁴⁶ 35. l. *A természettel való barátság és társalkodás* (a címet a próza-szöveg utolsó szavaiból alakították a kiadók); 85—86 *Hymnus* (a könyvben a próza „egy szavával újjakat teremt mon-

fajában kívánja szolgálni a teremtő dicséretét, a fiziko-teológia szellemében. Kívánja szolgálni, nyilván a megrendelésre, mert furcsamód mégsem szolgálja igazán.

Sajátságos, hogy épp abban a versben, mely tárgyát tekintve azonos a Hervey nyomán elkezdettel, vagyis a Sanderi *Az estvé*-ben, az eredetitől eltérően a magyar költő elfeledkezik isten dicséretéről. Egyszerűen elhagyja.⁴⁷

A fejlődés tendenciája szembeszökő. Míg Hervey szövegéből azt a részletet tette költői imitációja tárgyává, amely maga is csak a természetéről szólt, az újabb *Az estvé*-ben az egész istendicsérő eredetét forgatja ki jelentéséből, és csak a természet leírására redukálja mondanivalóját, a leírást meg is bővítve a némethez képest; megnöveli a természetfestő részt, és lehagyja isten dicséretét (ebből is érthető, hogy az Ujj Bétsi Magyar Muzsában csak mint leíró vers szerepel, *Az Estvének le-írása* címmel). Ám a leírás ez esetben a tanulság leghagyásával mutat túl önmagán, világnézeti állásfoglalásra is.

A tendenciának másik bizonyítéka az, hogy e versátdolgozás „istentelenítő” eljárása Hervey-es⁴⁸ stílusban megy végbe: vagyis a Hervey-től adaptált stílus közegében fedezhető fel egy a Hervey szemléletétől is (Hervey és Sander egyformán fiziko-teológus) eltökélten távolító mozgás.

S amihez közelít — ez is a tendenciához tartozik! — az meg éppen a végleges *Az estvé*. Az első, Hervey-es változatot a Sander-i, de ennek vallásos célzatát mellőző *Az estvé*-nek oly terminusai szépítik tovább, mint a *szunnyadás*, a *kellő* (zefírek), s még inkább *Az éjszaka* című-

data után cím nélkül áll); címükkel: 322—24. *Reggelnek leírása*; 324—26. *Dét*; 327—28. *Az estvé*; 328—29. *Az éjszaka*; 424—27: cím nélküli öt kisebb, istent dicsőítő vers. — Az ugyancsak Nagy Sámuel fordította *Psychologia Campebből* (Pozsonyban és Kemáromban, Wéber S. 1794) V. S.-nek szóló ajánlásába véleményem szerint nemcsak a *Tanunak Hívott Liget* parafrázisa került át (mint Csokonai *Lillához* írt előbeszédjéből tudjuk), hanem előtte az ajánlásnak egész természetleíró része a Sander-kötet versfordításainak stílusában készült, itt-ott felismerhető Csokonai fordítás-részletek átvételével, pl. „Majd egy tsergedező patakhoz értünk, melyet tükör üveggel vont bé maga a Világ kutfeje” 3. l. vö. a *Reggelnek leírásában*: *Hoi sok patak foly, s mentibe csergedez, Mellyét felülről tükör üveg fedez*; ez a német eredetiből hiányzó kép (ott ez áll az 1780-as kiad. 340. lapján: Der Bach rinnt spiegelnd über sie ti. die Wiese) Hervey stílus-hatásra került át a Sander-vers fordításába (ld. Hervey, 185. harmadnak tseppjei mint meg annyi prizmák, vagy szegeletes üvegek; 258., hasonlóvá tészik a tengert a mozgó üveghez). Arra, hogy más vonatkozásban is gyanítható Csokonai közreműködése vagy Csokonai részletek átvétele a campei Psychológiában, ld. VARGHA BALÁZS jegyzeteit a Csokonai Emlékek, Bp. 1960, 583—585. — De *A magyar Litteraturát illető levélben* (1796. márc. 29. és Tóldalék); Csokonainak nem a költői alkotás módját bírálja a névtelen hanem egy dagályosnak minősített stílus kritikájával int a debreceniek felé (szerzőjét Vargha a pesti piaristák között keresi. Majdnem bizonyosra vehetjük, hogy e levelet Révai Miklós írta, az önéletrajzi adatok, a régi könyvek és a tiszta magyarság szeretete, a tény, hogy egy évvel előbb is írt Révai a Magyar Hirmondóba ld. BÁNÓCZI J. Révai M. élete és munkái, 1789, 255. emellett bizonyít.). — Csokonai és Nagy Sámuel együttműködésének egyik különös tanulsága az, hogy míg a költőben joggal nőtt önértékének tudata, nevét — versei többsége eddig neve nélkül jelent meg — a közönség alig ismerte. Jellemző, hogy a Sander-kötet *Az estvé*-je *Az Ujj Bétsi Magyar Muzsa* 1793-i „Első esztendeje” II. füzetében (vsz. már 1794-ben) a 21. lapon Nagy Sámuel névalírásával jelent meg, (de csak a Meg-fog mindent kezdetű sorral bezárólag), ami — s ez még vizsgálendő — jelentheti azt is, hogy kettejük együttműködése a versek fordításában is szorosabb volt annál, amilyenek eddig véltük.

⁴⁷ Sandernél, *Der Abend*, 341. l. Így kezdődik: Du, der du sanft aus Purpurhöhen blickest Du holder Abend und die Welt erquickest, Die dürre Welt mit kühltem Duff. Wo bleibst du? Komm auf Zephyrs Schwingen... A második strófában már megjelenik *Der Gott und Welterschaffer*... A 23 soros vers isten áhitatos tiszteletével is végződik: Unendlicher — die grossen Werke Wer singt sie? Még az angyalok sem méltóképp, mondja a német. A magyar a munka „unalmát” feledtető álommal végződik.

⁴⁸ Szükségtelen részleteznem, hogy a *lefestve* ülő este, a *bársory*, a *gözbe feresztés*, a *lep-tek*, a *fáklyák* stb. mind a már idézett Hervey-fejezetek szavai, fordulatai, s hiányoznak a németből.

ből az az erős kontraszt, melyet az elcsendesülés, a körülötte beálló „csuda nagy figyelem” és a versben kifakadó csodálkozás közt, de ugyanakkor az istendicséret és az ennek többszörösére felnagyított természetleírás arányai közt alakít ki Csokonai, majd még egyszer akkorára növelve versét (de nem isten dicséretével), mint az eredeti volt. Míg a Hervey-t követő első változatnak nem volt köze (az eredetit nézve) a természeti magányban kifakadó, szólni akaró ember attitűdjéhez, ezt csak *A híves estve* kérielési sejtették előre, explicite is megvan már a beszélni akarás, versre fakadás helyzete — sokkal jobban kibontva, mint a sablonos, jelzésszerű németben — a sanderi átköltésben. Számos egyéb — a sanderi *Az éjszaká*-ban olvasható — kép csak megerősíti a már korábban versbe vetteket (pl. „S böggének, ugy ezek is nagy neved énekelik. Mennydörög a barlang, a rettenetes fenevad hang A hegyek öblibe reng, kő üregébe kereng, Éktelenül ordít az oroszlány. . .” vö. a Hervey-i „Már most a ragadozó fenevadak ki jönnek sűrű tanyáikból s barlangjaikból. . . dühös oroszlánnak ordítását. . .” 272. 1.; vagy magában a prózai részben oly visszatérő képek, mint a „lármás világ felszerkenése” 5., a „nyári nap elenyészése” 6., a „hangítsáló madarak legelső koncertje” 10. stb.).

De *Az estve* vadjai, barlangjában bömbölő medvéje már nem isten „nagy nevét énekelik”, mint a sanderi *Az éjszaká*-ban. Minden transzcendens vonatkozás lefoszlik e természeti világról, minden lény léte és értelme önmagában van. S ha valaki túlzásnak találná a sanderi fiziko-teologikus versek átfordításáról, kiüresítéséről előadott érveket, olvassa el azt a kis remekművű betétet, mely — a különben is nagyon átdolgozott, megbővített *Der Mittag* magyarításában a *Dél*-ben — teljesen eredeti, és úgy hat, mint egy izes gúnyolódás az egész fiziko-teológiai világgéppel.

A nap a kunyhók tetejét halatta,
E világ üstjén, tüzel ég alatta;
Vagy ha a gyeplüt Phaetonnak adta,
Őszve szakadt a’.

Éget a forró homokok fővényje
A juhásznének csuda főzeményje
Szolgafán függ s forr, Ropog, ég sövényje
S szurtos edényje.
Minden ég.

Ebben a világgépben az ég, a nap — a világ kondérja alatt tüzel odafenn, ideleenn pedig a juhászné sövényből rakott tüze forralja a bográcsot. A „vig öröm” barátja (ld. az előbbi strófákban) a merész otthonias-alföldi s merőben evilági kozmológiával felel a fiziko-teológiáéra, megtartva a megfelelést, de már az égre feldobott üst és a lenti „szurtos edény” köztit. S ha hozzáveti is a „Szivem de szerelme hatja A Teremtőnek” fordulatot, ezt is buzgalmának „versnyi falatjával” zárja le, mintha a lenti bográcsból merítené.

A Sander-fordítások közben — melyeknek formai játécai, belső rímei, négyütemű tizenötösei stb. épp annyira mutatják az eltávolodást az eredeti tartalmától, mint az önállósuló állásfoglalás és stílus — élte át Csokonai Rousseau, Voltaire, és d’Holbach tanítását a magáévé. A fiziko-teológia és a lét láncolata eszmének teljes megtagadása most következik be. Nem kívülről és függetlenül az 1791-től megindult imitációs, adaptáló folyamattól: sőt, az elért határhelyzetnek csak az adott irányban lehetséges felülmúlásával. Láttuk, hogy *Az estve* 32. sora *kedvünkkel* alakjának *kedvem*-re váltásával, a „világ lármájának”, a „kevélynek fővénynek” megtagadásával kellett átbillentenie a személyesbe annak a „vidám melancholiának” kifejezését, mely a személyes vigasztalódás-, elvágyódás-vágyat egy kissé még visszafogta a 23—32. sor leírásában, hogy ezzel egyenest felerősítse azt. Az a telítettség, mely a Hervey-es utánzástól a sanderi versekig valósul meg a vers alapszövegében, nem anakreontika már, mint Sinkó véli (id. mű 95. 1.); az ézelem, az elvágyódás, a kitörni akarás — e lappangó szentimentális attitűd

— nem találhat utat isten felé, üres és hamis volna ez, feladása a magában felfokozott természetnek s a belésűrítt várakozásnak is; de nem kereshet utat a természet felé sem, hiszen ez csak előjáték — remek, mint Sinkó joggal írja, 96. l. —, a többet mondani, találni akarás előtétele. Ebből a természetből csak az emberiség, a társadalom felé lehetne túllépnie, egy olyan felé, melyben eredettől fogva gonosz erkölccsel senki sem született, és amely romlottsága miatt mégis csak a természetbe veti vissza az emberiségért rajongót. Nincs ennél igazabb dokumentuma annak a rousseau-i rokonságnak, melyet 1796-ban Csokonai így vallott meg magáról: „Rousseau ugyan a nagy Rousseau volt, és pedig egy kis emberke vagyok: de egy hellernyi circulusnak és egy planétai orbitának lehet azon egy centruma, s mindenik 360 gradusból állhat”. (Nagy Gáborhoz, Harsányi—Gulyás kiad. II. 632. l.).

A rousseau-i gondolat áthasonításának, a költemény általa történő kiteljesítésének jelentősége — a magában véve is energikus társadalomkritikai tendencián túl⁴⁹ — a fiziko-teológiára, a kegyességre, a lények láncolata tanára adott modern filozófiai feleletben van, és a Csokonait foglalkoztató pascali—voltaire-i kérdések — az ember helye a világban, isten és világ kapcsolata, a bűn és a büntelenség — merőben emberi megválaszolásában. Ami felé erényről, emberről, haladásról, az embernek a földön, a földnek a világűrben betöltött helyéről szóló verseiben és más írásaiban irányult implicite gondolkozása: az egyéni lét értelme most már a gondviselés nélküli, minden metafizikai kötelék nélküli emberi társadalomban derült fel előtte, de fájdalommal saját kivetettségének. Pascal és a 18. század vívódó és vitatkozó filozófiája is jó ideig nem tudott elszakadni attól, hogy az ember súlyos ellentmondásait, metafizikusan nézve őt, ne abból a kettősségből vezesse le, mely a „létezők létráján” elfoglalt összekötő-láncszemszerű helyzetéből, a *teremtés* által eleve adottból származik; ezzel szemben Rousseau — az *Inégalité discursive*-jától az *Émile*-ig, a *Contrat social*-ig — felmenti (és kizárja) istent, mert csak az emberek kezében degenerálódik minden, ámde ahogy e bűn már az inneri, és nem a földöntúli világot terheli, ahogy nem tekinthető az emberiség empirikus-történeti léte *előtti* bűnnek, hanem csak benne és vele együtt létrejöttnek, úgy a megoldást és a megszabadulást is egyedül ezen a talajon lehet megtalálni. „Keine Hilfe von oben, keine übernatürliche Assistenz kann uns die Befreiung bringen: wir müssen sie selbst vollziehen und selbst beantworten” — írja Cassirer Rousseau-nak a vallásos világvég átformálásában betöltött szerepéről (id. mű 209. l.). A 18. századi gondolkozásnak ezt a messze előre mutató fordulatát újabban erősen hangsúlyozzák⁵⁰ és e fordulat meglétére Csokonainál annál is inkább rá kellett mutatnom, mert e legnagyobb köze számító versei stilsztikailag épp annak a fiziko-teológiai irodalomnak imitációjából mozdultak ki, amelynek eszméivel Csokonai egyidejűleg és épp ezekben a versekben radikálisan szembe fordult. E helyzet különös, páratlanul sajátos volta teszi Csokonait ebben az értelemben az európai felvilágosodott líra egyik reprezentatív képviselőjévé.

A Rousseau-tól, közelebről a *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, (Aux Deux-Ponts 1792) második részéből⁵¹ adaptált vádbeszéd üzületeinek a tartal-

⁴⁹ ld. erre WALDAPFEL JÓZSEF úttörő érdemű, *Az estvé-t* először a maga helyére állító tanulmányát: Az igazi Csokonai, It 1949.

⁵⁰ Olasz és francia kutatók közül csak LUCIEN SEBAG *Marxisme et structuralisme c.* (Paris, 1964) könyvéből idézem Rousseau helyzetére vonatkozólag: „... la référence à l'ordre naturel ne fournit plus le modèle auquel la société pourrait être rapportée: et cela parce que la nature est comprise comme physis, et non plus comme ordre des perfections. Sur ce point, Rousseau pousse jusqu'à ses conséquences extrêmes la révolution accomplie par Machiavel, par Hobbes, et reprise plus timidement par les théoriciens du droit naturel. De même coup la culture... ne trouve plus normalement place au sein d'un ordre qui la dépasse; elle s'instaure à travers une radicale transformation de tous les rapports naturels, transformation qui est si totale qu'elle exclut toute réinsertion complète de l'homme dans la nature, tout recours à un modèle extra-social. Là, tous les textes de Rousseau concordent...”

⁵¹ s nemcsak a II. rész híres első mondataiból, melyeket SINKÓ idéz is, id. mű. 89., hanem ilyenekből, mint: de libre et indépendant qu'étoit auparavant l'homme, le voilà par une multi-

mi-lirai jelentés szerinti elemzése bizonyossá tehet arról, hogy Rousseau-nak szétterjedő, nem is mindig diszkurzív-logikai menetben kifejlő eszmélkedését Csokonai igen zárt, szinte bravúros beszédbe foglalta, ebben is maximális — természetesen nem romantikus értelemben veendő — eredetiségről tanúskodva.

Igaza van Sinkónak, mikor azt mondja, hogy az „ideológiai betoldással már nem egy objektív társadalomtudományi fejtegetés kezdődik, hanem a legszemélyesebb líra duzzad fel, duzzad meg új, az egész emberi világot magába ölelő, az emberiséggel azonosuló fájdalommá”. (97. l.). Úgy gondolom, sikerült az eddigi eszmetörténeti és összehasonlító filológiai érvelés során bebizonyítanom, hogy már a „betoldás” előtti rész sem keletkezett „egy mindvégig önmagával azonos ihletből” (mint azt Sinkó véli, 94. l.) és hogy a törésnek semmi nyomát sem lehet felfedezni az éj elérkezésének tartóztatásától, a kevély-fösvény csörtetésének hallucinációjától, a kényektől *részezen* egymásra tolongó emberek fájó emléktől a „Bódult emberi nem” kifakadásáig, mely a korábbi gyakorlat során is ki-kiváncozott a költőből, és amely követelőző érzésének Rousseau példája utat nyitott csak, megerősítést adott, világirodalmi szintű kapcsolatot biztosítva.

Noha e dolgozatnak nem tárgya a módszere határain túlmenően foglalkozni a költemény esztétikai elemzésével (melynek ez után kell következnie), megjegyzendő, hogy amihez e belülről felfakadó és a Rousseau-éval azonosuló beszéd elvezet, vagyis a természetbe való visszatérés (melyhez szintén bravúros, itthoni színeket is megcsillantó rétek, mezők, erdők, vizek fokozatos visszaidézésével ereszkedik vissza a rousseau-i részből), azt korántsem olyan érzés járja már át, mint a verset kezdő természetleíró sorokat.⁵² Gúny és keserűség erős felhangjai (árendába nem ad — indzsenéri duktus — ingyen is hallgathat), végül pedig a „csak te vagy nékem”-mel a meghatott áldás és önróniáié („örökös földesúr”) vegyül bele a már korántsem tárgyias szemlélődésbe, és enélkül Csokonainak tökéletesen ironikus művészete éppoly kevéssé érthető meg, mint ember-létének és megjelenésének ama kettősségéből származó életrejtélye, melyet a rousseau-i discoursnak (a Csokonaitól jól ismert ponton) megfogalmazódó tétele mond ki tökéletesen: *Être et paroître devinrent deux choses tout-à-fait différentes. . .* (114. l.).⁵³

A versépités másik klasszicista remeke, *Az álom* éppúgy elszakítja a „lét nagy láncolatát” az egyénre vonatkozólag, mint az emberiségre nézve *Az este*. *Az álom* „toldaléka” d’Holbachi, és a lények láncolatának eszméjére mintázott körmozgás immár kizárja istent, önmagára hagyja a természetet, elvéve az embertől a halhatatlanság hitét is. A költeményben egyes d’Holbachi tételek⁵⁴ (pl. az I. rész III., VI., és XIII. fejezetéből valók) felerősödnek.

tude de nouveaux besoins assujetti, pour ainsi dire, à toute la nature, et surtout à ses semblables, dont il devient l’esclave en un sens, même en devenant leur maître: riche . . . propriété . . . Avant qu’on eut inventé les signes représentatifs des richesses, elles ne pouvoient guère consister qu’en terres et en bestiaux, les seuls biens réels . . . la domination et la servitude, ou la violence et les rapines . . . subjuguier et asservir leurs voisins . . . l’égalité rampue fut suivie du plus affreux désordre; c’est ainsi que les usurpations des riches, les brigandages des pauvres, les passions effrénées . . . rendirent les hommes avares . . . état de guerre . . . une guerre perpétuelle stb. id. kiad. 114—117.

⁵² Téved tehát Sinkó, amikor a befejezést egylényegűnek tartja a kezdéssel, 94. l. s még inkább, amikor a Te vagy még egyedül-től a versben „győzelmes öntudat”-ot és a sóvárgással szemben — mintha Csokonai is valami elveszett természeti paradicsomba sóvárgott volna vissza, a 19. század torz Rousseau interpretációi szerint — „boldogító megismerést” vél felfedezni, ti. a poeta minden társadalom fölöttiségének boldogító megismerését, s téved, amikor azt hiszi, hogy a „kezdő dallam szemlélődő boldogságához kanyarodik vissza a pátosz”, 97. l.

⁵³ Külön kérdés Csokonai és Rousseau ismeretének eddig érdemben nem tárgyalt problémája. PELLE E. disszertációja (*Un poète cosmopolite du XVIIIe siècle; M. Csokonai et la littérature française*, Szeged, 1938.) még Csokonai idevágó nyilatkozatait sem hasznosítja.

⁵⁴ Az „Így aluszunk”-tól a „nincsen munkáiban hízak és enyészet”, az „örök karika” képzete stb. d’Holbach anyagból és mozgásból álló ama világegyetemét ismétli, mely „teljes

De Csokonai nem d'Holbach-ból indult ki eredetileg, és kérdésfeltevései mögött a d'Holbachnál mélyebb, a valódi problémára — az ember helye, a lélek halhatatlansága — érzékenyebb lélek áll. A köitemény esztétikumának lényeges eleme az a csendes belső monológ, melynek során (de egyazon versen belül) a *mi* éppúgy átvált az *én*-re, mint *Az estvé*-ben (két változatban: kedvünket — kedvemet), és amely magához a lélekhez forduló reflexió feszültségét kelti és oldja a kérdések hangulati emelkedőjével és a válaszok elsimuló nyugalmával. Az ilyen sóhajok, kérdések, felkiáltások, mint „Mikor száll testemre az a végnyugalom . . . Oh halál, a szelid álomnak testvére! . . . De ugyan lehet-e az álom? S ha álom, miben áll? én fel nem találok. . . Mi voltam magam is, míg meg nem születtem. . .” nemcsak hangulati elemek, hanem a lírai szerkezetnek is építői, éppúgy mint Bessenyei *A Holmi*-jének VI. és VII. részében.⁵⁵

Mindkettejüknek Voltaire sugallta leginkább ezt a módszert, mely a felvilágosult klaszszicista *discours*nak és *épitre*-nek jellegzetes vonása. Tudjuk, hogy Csokonai jól ismerte Voltaire-t. De tudtommal senki sem járt utána annak, mit is olvashatott abban a Voltaire-kötetben, melyet — előzetes ismeretek után azt választva ki — 1794-ben, tehát *Az álom* (és *Az estvé*) teljessé tételének idején kért kölcsön Nagy Gábertől.⁵⁶ Nem nehéz megállapítani, hogy Csokonai, az *Oeuvres complètes de Voltaire*, À Basle, De l'Imprimerie de Jean-Jacques Tourneisen 1784—91. 71. kötet 12. kötetéből olvasta buzgón Voltaire *Précis de l'Écclesiaste*-jét (a 39. kötetből pedig a *Dictionnaire Philosophique C* és E betűs cikkeit, a *Ciel matériel-től az Enchantement-ig*), a Csokonaitól megadott lapszámok ui. az *e kiadásával* egyeznek meg és nem az ugyanekkori, ugyanilyen beosztású, de luxus kivitelű Imprimerie de la Société Littéraire Typographique-éval; Nagy Gábornak nyilván a szerényebb köntösű lehetett meg.

A *Précis de l'Écclesiaste* tanulmányozása ismeretében megfejtethetjük, miért írta Csokonai a Young-fordításból vett mottó alá szándékos megtévesztésül a Préd. 3: 19, 20. 21. jelzést. Voltaire-t is különösen foglalkoztatta *Prédikátor Salamon* könyvének ideológiája és esztétikai szépsége (különben d'Holbach is hivatkozik rá, magy. kiad. 197. l.), és az a Csokonai, aki már Tempelhoffel elmondatta a „semmi nincs új dolog a nap alatt” salamoni bölcsességét, rokonnak érezhette saját érzésvilágával és poétikájával azt, amit Voltaire-nek az *Écclesiaste* után

egészében, okok és okozatok hatalmas és hézag nélküli láncolatának mutatkozik”, a magyar d'Holbach kiad. 12. l. A bomlás leírása (Csokonai: A folyó, a könnyebb magát feljebb vonja . . . Az olajos részek az árbe mennek . . . felszivják a fűnek gyökerei . . . Így lesz az élőből földi és ásványi rész. A földi részekből plánta s növényi lény melyet ha az élő állatok megesznek Belőle magoknak léteit s növényt vesznek”) d'Holbach III. fejezetének (Az anyag) e részletét adaptálja, elég pontosan: „Az állatok, növények . . . bizonyos idő multán a természetnek . . . visszaadják azokat az elemeket, melyeket onnan kölcsönöztek. A föld visszakapja a testnek azt a részét, melynek alapját és szilárdságát megadta. A levegő megtelik a vele rokon részekkel, melyek a legfinomabbak és legkönnyebbek. A víz elviszi azt, amit fel tud oldani . . . Az állatnak így módon elkülönülő . . . részeiből új összetételek keletkeznek, és ezek új lények táplálására, fenntartására és elpusztítására szolgálnak, közöttük a növények táplálására is . . . Ilyen a természet állandó folyása, ilyen az az örökkévaló kör, amelyet minden létezőnek be kell futnia” (id. magy. kiad. 31.) — A d'Holbach és Csokonai leírásaiban kísértő antik emlékre vonatkozólag ld. Ovidius: *Átváltozások*, Budapest, 1964. A világ keletkezése 7—8. l. Ami az alvásról, az álomra, a halhatatlanságra, a túlvilágra, a halálfelelemre vonatkozó — és a Hervey-i motívumokra Csokonainál rátelepülő — d'Holbach tanítást illeti, ld. id. kiad. XIII. fejezete, 181—182.

⁵⁵ Ott is a *test felbomlásáról* és pedig *álom* keretébe foglalt meditációjáról van szó, erős *liraisággal*. Csokonai ismerhette.

⁵⁶ ld. HARSÁNYI—GÜLYÁS kiad. II. 622—623 — A levélben ezt írja: „A Voltér 12 és 39-dik Tómusát szeretném addig megnézni. Abba nekem soha sem lesz többet módom.” A következő levélben, az is csak 1794-es, azt közli Nagy-gyal, hogy leírta ugyan magának a *Cantique de Cantiques*-ot és az *Ecclesiaste*-ot, de nem jutott ideje a praefatiók lemásolására, kéri tehát barátját, fordítsa le neki az *Épitre dédicatoire*-t és az *Avertissement*-t stb.

készült verseiben olvasott.⁵⁷ Ezért írta, fokozódó kételyét fejezve ki a youngi mottóval, ez alá már korán a safamoni rezignációnak bibliai helymegjelölését, azét, amelyet előbb vagy utóbb maga Voltaire és d'Holbach is annyira figyelmébe ajánlott.

A tanulmányozott kötetben Voltaire reprezentatív műveinek egész sora került eléje: csupa olyan filozófiai költemény, mely egybecsendült az ő gondolatvilágával. Most, a belső fejlődését magaspontra emelő francia sugallattal és ennek átdolgozásával keresi meg a magyar választ a pascali—voltaire-i kérdésre. A kölcsönként kötetből a *Discours en vers Sur l'homme-ot*, a *Le Pour et le Contre-ot*, a *Poème sur la loi naturelle-t* és a *Poème sur Le Désastre de Lisbonne-t* ismerte meg. Fel is tűnik a pszichológiai önelemzés hasonlósága Voltaire és Csokonai között, mikor az ember életéről, haláláról, sorsáról vagy halhatatlanságáról elmélkednek. A *Poème sur le Désastre de Lisbonne* e szép meditációja:

Que peut donc de l'esprit la plus vaste étendue?
Rien: le livre du sort se ferme à notre vue.
L'homme, étranger à soi, de l'homme est ignoré.
Que suis-je, où suis-je, où vais-je, et d'où suis-je tiré?
Atomes tourmentés sur cet amas de boue,
Que la mort engloutit, et dont le sort se joue,
Mais atomes pensants. . .
Au sein de l'infini nous élançons notre être,
Sans pouvoir un moment nous voir et nous connaître. . .

legalábbis mélyen rokon azokkal a Csokonai sorokkal, melyekbe — minden valószínűség szerint — be is suhant az ihlete:⁵⁸

Mi voltam magam is, míg meg nem születtem,
Míg fűből s állatból e testet nem vettem?
Aludtam mélyen a csendesség ölében,
A magam-nem-tudás csendes éjjelében,
Míg a természetből, mint egy annak meghólt
Részecskéje, akkor ki nem fejlettem volt.
Így fogok bomlani újonnan beléje,
Mint annak egy piciny meghólt részecskéje.

⁵⁷ A „Mikor száll testemre az a végnyugalom, Amellyel örökre biztat a sírhalom? . . . Mi voltam magam is . . . Aludtam mélyen a csendesség ölében” stb. Csokonai sorok tartalmi-hangulati vonatkozásban Voltaire e soraival rokonok: „O mortel infortuné! / Soit que ton âme jouisse / Du moment / Le néant est préférable / À nos funestes travaux, / Au mélange lamentable / Des faux biens et des vrais maux, / À notre espoir périssable, / Qu'engloutissent les tombeaux. / Quel homme a jamais su par sa propre lumière, / Si, lorsque nous tombons dans l'éternelle nuit / Notre âme avec nos sens se dissout toute entière, / Si nous vivrons encore, ou si tout est détruit? . . .

⁵⁸ De a Désastre de Lisbonne mellett két másik Voltaire-írásnak is lehetett közvetlen hatása: a *Lettres Philosophiques* 18. levele két shakespeare-i fordításának. Itt írja át Voltaire alexandrinusba a Hamlet híres monológiáját, s itt teszi át franciára Addison shakespeare-ies Cato-jának egyik híres részletét: . . . „ce grand pressentiment, Ce dégoût des faux biens, cette horreur du néant? Vers des siècles sans fin je sens que tu m'entraînes. Du monde et de mes sens je vais briser les chaînes Et m'ouvrir, loin d'un corps dans la fange arrêté, Les portes de la vie et de l'éternité. L'éternité! quel mot consolant et terrible! O lumière! O nuage, ô profondeur horrible! Que suis-je? où suis-je? où vais-je? et d'où suis-je tiré? Dans quels climats nouveaux, dans quel monde ignoré Le moment du trépas va-t-il plonger mon être? Où sera cet esprit qui ne peut se connaître?” — A híres sor: Que suis-je stb. innen vététt át a másik műbe, ahogy ez a klasszicistáknál szokás.

Ezúttal sem kívánunk átlépni az elemzés másik területére, de az eddigiekből következő egy-két tanulságot e versre vonatkozólag is levonhatjuk. Voltaire-t a költőt — elismerve *vibration*-ját — *lourd*-nak s *guindé*-nek mondja a francia irodalomtörténetírás; Csokonaitól távol áll mesterkéltség, mert nem illúzióval egyesíti a *sérénité*-t (mint a nagy francia a *Discours sur l'Homme*-ban), hanem a dezillúzióval; ugyanakkor a versébe épített d'Holbach sem végpont számára, hanem csak kiindulás, sőt nem is az egész d'Holbachból indul ki, hanem a leglényegére való redukálásból.

E lírai szűkítéssel haladja meg mintáit. Meggyőződéssé vált benne, ami d'Holbachnál sokszor csak meggyőzni akarás, vitairat vagy propaganda. S e meggyőződéssel vagyis halhatatlanság-tagadásával Csokonai az elmagányosodó, megbántott lélek fájdalmán vesz erőt, azén, akinek helyzetét az *Az estvé*-ben láttuk az imént. A két vers így is összefügg, így is egymásra következik. Úgy tagadja a vallást, az idealizmust, hogy *állítja* a maga meggyőződését; külsőleges vita helyett azon töpreng, hogyan is tegye még világosabbá a természet *törvényének* igazságát. Úgy rontja le a kegyes, vallásos tanokat, hogy nem kell kívül kerülnie átmelegedő költői világán, inkább egyre mélyebbre hatol benne. Pontosan azt a módszert követi, mint *Az estvé*-ben. A meditáció, mely többes első személyben kezdődik, épp a toldalékkal (az idegenből átégetett tanulsággal), a 29. sortól kezdve vált át az *én* hangjába, amikor már véget ér a Hervey-es mintájú alapozás, és megindulhat a kezdettől bennvolt személyes érzés és gondolat hullámverése. S a végén a „jó álom” és az „Élőből egy rakás minerálé lések” futó mosolya nem ugyanazt az öniróniát veti-e a vers végére, mint ami *Az estvé*-t is bezárta?

*

A két nagy vers keletkezésének folyamatáról, megépülésének a klasszicizmus módszerére jellemző menetéről akartam számot adni egy eszmetörténeti⁵⁹ és összehasonlító érdekű elemzés keretében. Nem kerülhetett már sor arra a retorikai-poétikai vizsgálatra, mely a már érintett (ld. *Sententia és Pictura* ItK, 1967) iskolás klasszicizmustól tanult *sententia*-vers egyes (elhalványult) fordulatait mutatná ki pl. *Az álom*-ban („úgy vagyon” . . . „Igenis” . . . „De ugyan lehet-e az álom?” „Mert lám a papnak is. . .”: de e még vitatkozó-magyarázó fordulatok már új stílusban szerveződtek). A soron következő nagyobb műelemzéshez akartam adni oly kiindulópontokat, melyek nélkül a Csokonai versszöveg *jelentése* sem tisztázható igazán. Ha nem tudjuk, mily mértékben dúsította érzékiesen szemléletessé, és telítette ugyanakkor valami ünnepélyességgel, áhítattal, nagyobb szóra várással e stílust az a fiziko-teológiai stb. irányzat,

⁵⁹ Ami a fiziko-teológiát és a „lét láncolata” elméletét illeti, ezek épp e Csokonai versek véglegessé tétele idején terjedtek szét, népszerűsödtek el leginkább. Elég egy pillantás a Segesvári-féle Derham elején olvasható üdvözlő versekre, vagy *Az Ujj Bétsi Magyar Muzsa* id. 1793-i füzeteire (ahol a debreceni műveltségű Sándorffi, Szilágyi S. Mátyási stb. zengik ez irány dicséretét), az id. Édes Gergely-könyvre stb., hogy az irányzat vitalitását belássuk. Fazekas nem egy jelentős versében ott érzik hatása (Az öröm tündérsége, Az én kis kertem, A tavasz eleje) — de Fazekas költői nagyságára jellemző, hogy oly ragyogó költeményeiben, mint a Már a gyenge kökörös kezdetűben, éppoly kevéssé ismerni fel a Hervey-es fiziko-teológia nyomát, ld. Hervey, 193. l., mint a nagy Csokonai-költeményekben. Noha ez a fajta „teremtő-dicséret” Berzsenyinnél lényegében már kipusztul, alkotni ily inspirációjú könyvek alapján nem lehet többé, 1800 körül a vallásos és egyházas reakció még egyszer feleleveníti a fiziko-teológia, a teremtés, a „lét láncolata eszméit”, most már kifejezetten a felvilágosodás ellen (a Sander-fordítás körül, s még Segesvárinál is megfigyelhető, hogy a gyanúba vett felvilágosodott filozófusokat tisztelik, mentegetik). Ez az újabb, teljesen reakciós vonulat alighanem Bessenyei Sándor Miltonjával kezdődik (1796), melynek még van esztétikai értéke, s folytatódik — a különben figyelemre méltó — Louis Racine nagy tankölteményének (A vallás) két fordításával (Szent-Györgyi Gélerd, 1795, Kováts József, 1798) és Bielek Lászlónak a szabadgondolkodás ellen kiadott könyveivel (1800 stb.) A francia befolyás és vitatása ez utolsó vonulatban is erős, és megérdemelné a feldolgozást).

melynek eszméitől Csokonai már korán elszakadt, de amelynek stílusát mégis tovább gyakorolva fordult a radikális tanok felé, nem értjük meg a stílári érettség ama fokát, amelyről Csokonai még magasabbra tört. A Voltaire, d'Holbach és Rousseau sugallatok átvételének, felélésének előfeltétele egy a kozmosz és az ember problémáira figyelmeztető, ingadozóan kétarcú, deisztikus irodalom és még inkább ennek empirisztikus-szenzualista fogantatású stílusa volt, mely már az ifjú költőnek is önálló, de kifulladás próbákra, többet akaró ígéretes kísérleteire (*A hives estve*) adott alkalmat.

A nagy költészet ekkor — s nemcsak Csokonainál — nem a romantikus ihlet-egységben születik meg, hanem a közvetlen, spontán élményi fogantatást elburkoló építő, művészetté formáló alkotás-folyamatban. Nem beszélhetünk valamiféle közvetlen természeti-táji élmény konkrét visszatükrözéséről, mint ezt többnyire még ma is felteszik. A felvilágosodás költője — az igazi költő — nem vértelen, nem hazug azért, mert inkább érdeklő és vonzza a természet törvénye, igazsága, mint a természet élménye, inkább hódol a természet rendjének, rendszerének, formáinak, összefüggéseinek — e racionális és a természettel egynek tekintett elveknek — mint az emberen túli, idegen, (vagy idegennak vélt, ilyené stilizált, romantikus), vad természetnek, mely tele van metafizikával. Csokonainak nincsenek efféle romantikus pózai vagy illúziói. Ezt a sajátos építő-alkotó, műalkotás-költészetet teremtő folyamatot kívántam megvilágítani az eszme és stílustörténet segítségével.

Sinkó Ervin szerint, aki pedig jól tudja, hogy a felvilágosodás klasszicista módszerű költőjével ostobaság szembeszögezni a romantikus eredetiség követelményeit (96. l.), „teljesen érdektelen” tudni azt, hogy Csokonai az elsőnek jelzett változatok után tovább dolgozott, és hogy csak később iktatott be a korábbi szövegekbe újabb részleteket (94. l.). Teljes ellentmondás ez: hiszen ha „az adott motívumok... új és mindig új értelmű újjáteremtésének” a látványa a lenyűgöző, ha azt kell vizsgálni, hogy „a művész alkotóan, azaz a saját szubjektív valóságát kellő erővel érvényesítően tud-e a témához nyúlni” (96. l.), akkor elsőrendű feladat megvizsgálni azt is, hogyan dolgozik tovább, az önmagát nem egyszerre, hanem fokozatosan, s „átépítő” módon kifejező költő, a nagy alkotásokig. Semmi sem képtelenebb, mint azt feltételezni, — és Sinkó véleménye ez —, hogy a kezdetleges első változatok és a rousseau-i stb. betoldások *egyszerre* (kegyelemből? érthetetlen zsenialitásból?) forrottak volna egybe Csokonai nagy költeményeivé.

Ezt a félig igaz (mert tudomást vesz a felvilágosodás klasszicista poétikájáról), félig hamis (mert még mindig romantikus) felfogást, nálunk is élőt, kívánta többek között cáfolni e tanuimány, rámutatva azokra a rugókra, melyek Csokonai további költészetét még magasabbra lendítik, filozófiai lírájának oly kiteljesülése felé, mely már az *Ujlesztendei gondolatok* és a „*semmi ágán*” kozmológiáját; *A Pillangóhoz* és a *Halotti versek* verdeső halhatatlanság-hitét foglalja magába.

L'ORIGINE DES VERS «AZ ESTVE» ET «AZ ÁLOM»

Dans son étude, l'auteur retrace le processus de création qui, tout particulièrement entre 1792—1794, aboutit à la rédaction définitive des premiers chefs-d'oeuvre de poésie de Csokonai de philosophie naturelle et sociale (Az estve, Az álom), et il recherche les lectures et les idées assimilées par le grand poète hongrois à cette époque. Il a réussi à établir que les versions antérieures à cette époque s'écrivirent dans le style propre à la littérature hongroise contemporaine physico-théologique et sur l'enchaînement des êtres, tout particulièrement dans le style de la traduction des Méditations de Hervey par Péczeli et dépourvues déjà de toute tendance religieuse. Les grandes poésies de Csokonai sont caractérisées plus tard par le style qui conserve encore le pathétique et l'ampleur, la contemplation recueillie devant «la beauté de la nature» par sa luxuriance et richesse sensuelle et empirique, tout en exprimant un contenu d'idées qui s'oppose diamétralement à la conception physico-théologique: le poète ajoute cependant les enseignements de Voltaire, d'Holbach et dans sa poésie ayant pour titre Estve (Soir) ceux de Rousseau à ses versions antérieures qui exprimaient de plus en plus quelque chose de critique interne, d'attente que ces chefs-d'oeuvre accomplis ne révèlent aucune faille. C'est ainsi qu'une critique sociale roussienne de Csokonai prit son essor d'un paysage bucolique et rococo aux lumières et ombres du crépuscule, imbibé «d'une mélancholie de fantaisie» et tel qu'il rompait dans ces vers pour les idées «le grand enchaînement de l'existence» par l'image d'un homme resté seul dans la société, portant seul le fardeau de son crime, tel il répondit avec Voltaire et d'Holbach (dans sa poésie ayant pour titre le Rêve) aux questions genre Pascal qui l'avaient obsédé dès sa jeunesse. L'auteur étudie donc les ramifications de l'influence que la physico-théologie exerça en Hongrie avec le naturalisme dans la littérature (en mettant au profit les leçons qu'on peut tirer des livres de Mornet et en premier lieu de Koyré, de J. Ehrard et de Goldmann); il discute en détail les rapports de Csokonai à Hervey et à la physico-théologie de Sander, traduit en 1792—1793, autour de laquelle une discussion s'était engagée à Debrecen dans un cercle restreint sur l'appréciation d'Holbach. Les poésies de Csokonai écrites dans ce livre révèlent le tournant décisif du développement du poète aboutissant aux chefs-d'oeuvre de l'année de 1794.

PETŐFI ÉS SCHILLER

Költőnk vándorszínészi pályáját követve világossá vált, hogy az 1839–1844 közötti időszakban erőteljes hatások érték a színműirodalom s ezen belül is elsősorban a német drámaköltészet felől.¹ E hatások fölöttébb vegyesek voltak: segítettek megérteni a végzettel szembe forduló művész sorsának tragikus szépségét, segítettek egy pusztulásra ítélt világ anakronizmusának felismerésében is, ugyanakkor azonban, főleg nyelvi és hangulati tekintetben, az érzelmesség veszélyeit is közelebb hozták az ifjú költőhöz, aki életkoránál fogva és a kortársi magyar irodalmi példa nyomása alatt amúgy is elkerülhetetlenül ki volt téve ilyen kísértéseknek. Volt azonban a német drámának olyan — nálunk is jól ismert és népszerű — klasszikusa is, akinek hősei nem csupán gyötrődnek a szörnyű sors, a végzet terhe alatt, mint *Holtei* Henrikje, hanem fel is láznak az emberhez méltatlan viszonyok ellen: a csüggeteg lemondást vagy az érzelmes ábrándozást sugalló német melodrámaival szemben Schiller legjobb művei a lázadó hősök eszményi példáját kínálják. Jogos a kérdés, hogy a múlt század legforradalmibb költője kapott-e ilyen irányú ösztönzést a schilleri eszményi lázadás ideájától? S egyáltalán: hatott-e Schiller Petőfire?

Az újabb Petőfi-irodalomban két különböző, sőt — ne szépítsük — ellentétes választ találhatunk erre a kérdésre.

Turóczi-Trostler József egyértelműen megállapítja, hogy Schiller jelentős eszmei hatást tett Petőfire. Ezt írja — egyebek közt — a Schiller-bibliográfia bevezetésében²: „So konnte der Revolutionär von dem als »herzlos«, »unpolitisch«, als »Fürstendiener« verrufenen Goethe keine Hilfe bei der Verwirklichung seines radikalen, volksnahen politischen Programmes erwarten. (...) Umsomehr fühlte er sich zu Schiller hingezogen, in dem er den Wesensverwandten entdeckte.”³ Álláspontjának bizonyítékaul Turóczi-Trostler hivatkozik arra az ismert tényre, hogy az ifjú Petőfi lefordította Schiller *Jüngling am Bache* című versét. Témában és hangulatban schillereinak találja az *Ideál és való*, valamint a *Tűnődés* című Petőfi-verseket, s a Schiller — Petőfi találkozás gyümölcsöző példájának tekinti az *Egri hangokat*, amely „fordulópont” a magyar költészetben, s a schilleri *An die Freude* hatását viseli magán.

Ezek után tér át Turóczi-Trostler a témánk szempontjából elsősorban fontos Schiller-drámákra. A *Haramiák* és az *Ármány és szerelem* hatása mellett különösen a *Don Carlos* Petőfire gyakorolt eszmei vonzását tartja fontosnak. A gondolatszabadság schilleri ideológiájának e szerint „mindenesetre” része volt abban, hogy Petőfi a politikai költő hivatására ébredt, s ezt

¹ Lásd FEKETE SÁNDOR: Petőfi és a német drámairodalom. A közeljövőben megjelenő Petőfi és kora c. kötetből. Szerk.: LUKÁCSY SÁNDOR és VARGA JÁNOS.

² Schiller Magyarországon. Összeállította: ALBERT GÁBOR, D. SZEMZŐ FEROSKA és VIZKELETY ANDRÁS. Bp. 1959. OSzK. Bevezette: JÓZSEF TURÓCZI TROSTLER: Zur Wirkungsgeschichte Schillers in Ungarn.

³ I. m. 43.

költőnk még később is elismerte, akkor is, amikor már tudatos forradalmár volt. Schiller, mint „első ébresztő”, később is megtartotta „varázsát” Petőfi szemében.⁴

Egészen másként ítéli meg a kérdést Pándi Pál. Ezt írja alapvető Petőfi-monográfiájában: „Értekes az az óvás, amelyet Horváth János tesz azokkal szemben, akik Petőfi korai fordításából (Heine, Schiller, Claudius, Mathisson egy-egy versét magyarította) túlzott következtetéseket vonnak le a Heine, Schiller stb. hatását illetően.”⁵ Petőfi némely versének „jobb szó híján” „schillerizáló mozzanatok” nevezett vonása kapcsán Pándi határozottan leszögezi: „Természetesen nem valami erős, közvetlen Schiller-hatást értek ezen, ilyenről — kimutathatóan — alig beszélhetünk Petőfinél.”⁶ E megállapítás alátámasztására lábjegyzetben ismét meg erősíti: „Közvetlen Schiller-hatást itt aligha lehet kimutatni. Tudjuk, hogy Petőfi lefordította Schiller egyik költeményét, s tudjuk azt is, hogy 1842-ben jelent meg Nagy Ignác Színműtárában *A haramiák*;⁷ az előző esztendőben az *Ármány és szerelem*, melyet 1843-ban ad elő a Nemzeti Színház, s hogy Kazinczyék Schiller-rajongása után Vörösmarty is szívügyének tekintette, és sürgette Schiller műveinek méltó magyarítását”. A lábjegyzet meg nem fogalmazott, de világos logikája szerint: igaz, hogy Schiller népszerű volt Petőfi idején Magyarországon is, de az egyetlen vers lefordításán kívül nincs konkrét adat Schiller és Petőfi kapcsolódásaira.

Idézzük még Pándinak egy másik megállapítását. Amikor arról ír, hogy milyen oldalról kaphatott antimonarchista ösztönzéseket Petőfi, hozzáteszi: „S akkor még nem is vettük számításba azokat a hatásokat, amelyek Schiller és Heine, s korlátozottabb mértékben Victor Hugo felől érthették a költőt!”⁸ S végül könyvének egy másik helyén Petőfi ízlésfejlődésének jellegzetes mozzanataként értékeli, hogy a költő figyelme „Schillertől Heine felé fordul”.¹⁰

Összegezve tehát: Pándi feltételezi, hogy Schiller felől antiroyalista hatások érték Petőfit, de általában „erős, közvetlen” Schiller-hatásról „kimutathatóan” nem lehet beszélni szerinte.

Mi tehát a helyzet? Tekinthejtük-e Schillert Petőfi első ébresztőjének vagy sem? Vegyük sorra előbb Turóczi-Trostler állításait: lehet-e tényszerűen is igazolni azt, amit ő — sajnos bizonyítékok nélkül, mintegy megérzéseire hagyatkozva — kinyilvánít?

Eszmény és valóság

Turóczi-Trostler a *Jüngling am Bache* lefordításán kívül az *Ideál és való*, valamint a *Tűndés* schilleri jegyeire hivatkozik, s az *An die Freude* sorait idézve, annak hatását ismeri fel az *Egri hangokban*, amely „fordulópont a magyar költészetben”.¹¹

⁴ Idézet a német eredetiből: „Wie über Karl Moor, fuhr auch über Petőfi der »Traum der Freiheit« hin. Auch er berauschte sich an dem rebellischen Pathos der »Räuber« und der »Kabale und Liebe«. Am meisten aber hatten es ihm die feierlichen Tiraden des »Don Carlos« angetan. Schillers Ideologie des »Gedankenfreiheit« hatte jedenfalls Teil an Petőfis Erweckung zum politischen Dichter, und Schiller als menschliche und dichterische Erscheinung behielt in den Augen Petőfis noch lange den Zauber des ersten Erweckers, selbst nachdem er, belehrt durch eigene Erfahrungen und Bücher über das Wesen der grossen politischen und gesellschaftlichen Umwälzungen, durch Einsicht in die gesellschaftliche und geschichtliche Entwicklung bereits den Weg von Rebellen zum Revolutionär, von der abstrakten, unpolitischen Gedankenfreiheit zum konkreten und politischen Weltfreiheit zurückgelegt hatte.” I. m. 44—45. Hasonló értékelést olvashatunk TURÓCZI-TROSTLER Magyar irodalom, világirodalom c. művének Schiller-tanulmányában.

⁵ PÁNDI PÁL: Petőfi. (A költő útja 1844 végéig) Bp. 1961. 37.

⁶ PÁNDI: i. m. 280.

⁷ A *Haramiák* a Színműtár III. kötetében, az *Ármány és szerelem* a II. kötetben jelent meg. A *Haramiák* korábbi magyar kiadását kevésbé ismerhette Petőfi.

⁸ PÁNDI: i. m. 542.

⁹ I. m. 380.

¹⁰ I. m. 406.

¹¹ Schiller Magyarországon 43.

Nos, ha a zsenyéket újra olvasgatjuk, e versek ideálkultusza, minden földi közönségességtől távolálló éterisége csakugyan annak a német költőnek befolyását sejteti, akinek legfőbb jellemzője Goethe sokat idézett szavai szerint épp a *közönségestől* való felemelkedés volt. „Und hinter ihm — mondta a halott barát koporsója fölött — in wesenlosem Scheine / Lag, was uns Alle bändigt: das Gemeine!”

Vegyük például a pápai zsenégék közül a *Tünődés* címűt. A vers a tündéri és kellemgazdag ifjúság bájvirulatának elhullását panaszolja. Az ifjúság siratása természetes lelki törvényszerűségek okán szinte minden költő ifjúkori tematikájában fellelhető. Önmagában nem is bizonyítana schillerizálást az a körülmény, hogy hasonló tárggyal az érett Schillernél is többször találkozunk. A *Tünődés* azonban közelebbről is emlékeztet a *Die Ideale* hangjára, kifejezéseire. Schiller így kezdi búcsúját az ifjúságtól:

So willst du treulos von mir scheiden
Mit deinen holden Phantasien (. . .)?

Dóczi Lajos *ábrándra* fordította a *Phantasien*-t, úgy érezve nyilván, hogy magyar versebe nem illő a görög eredetét nagyon is eláruló fantázia.¹² Petőfinél azonban — magától értetődő természetességgel, s talán Berzsenyi ilyen irányú hatása alatt is — versebe lép a magyar alakot öltő görög szó:

S nincs már a lányka karjaimban,
És hervad a fantázia (. . .)

A nyers valóság megölte azt, ami az ifjúságban szép volt és *isteni*, „was einst so schön, so göttlich war” — panaszolja Schiller. „Az *istenítő* boldogságnak / Ekkép ki kelle halmia!” — folytatja Petőfi is az elszállt ifjúság veszteséglistáját. Szó van Schiller versében a *csillagokig* merészkedő gondolatról; „Nem volt oly magas, messze semmi, / A mitől *szárnya* megriadt.” (Dóczi fordítása.) Petőfi versében is feltűnnek a *csillagok*, reményt kínálva, „Hogy egykor még örömmre kelni / Nem léssen tiltva véletek,” amikor is majd „*szárnya* képzetemnek / Dicső világokhoz ragad”.

Az ifjúság Schiller versében a költés kora, a dalé, a szerelmi csóké, Petőfinél is a „hű lányka csókja” által kiváltott érzeményből fakad a dal. Általában: aligha találhatunk a *Tünődés*-ben olyan motívumot, amely ne kapcsolódna valamilyen jellegzetesen schilleri mozzanathoz. A Turóczi-Trostler által említett másik vers, az *Ideál és való*, mint később látni fogjuk, nem igen sorolható a schillerizáló költemények közé, inkább említhetjük itt az *Ideált*, amely egyes pontjain mintha tovább szőné a schilleri *Die Ideale* fentebb idézett témáit. Schiller „nyers valójából” itt „bús való” lesz, de a valóság mindkét versben az eszmények elhervasztójaként idéztetik. Ebben a költeményben találhatjuk meg legtisztábban a felnőtt Petőfi költői tartásával annyira ellentétes, de a schilleri ars poeticára annyira jellemző *lét és eszmény* ellentétet:

Messze, messze szállnak érzeményim innen,
Ó a puszta föld ez nem az én hazám;
Itt a bús valónak hervatag körében
Bájos ajakkal édesen, szelíden
Mi mosolyogna rám?

Hatvány is úgy vélte, hogy Petőfi az *Ideál* címét és ihletét Schillertől kapta kölcsön.¹³ Kétségtelen azonban, hogy a vers alaphangja és az *elvágyódás* motívuma mindenekelőtt Kőlcseyt juttatja eszünkbe. Amíg a *Tünődés* esetében közvetlenül érezzük a schilleri hatást, itt inkább kölcsөysített Schiller-hatásról beszélhetnénk.

¹² Schiller költeményei. Ford. DÓCZI LAJOS. Remekírók Képes Könyvtára é. n. 116.

¹³ HATVANY L.: Így élt Petőfi. Második kiadás 1967. I. köt. 376.

Fontos körülmény, hogy ugyancsak a pápai időszakból való a már említett Schiller-fordítás is.

Horváth János ezen a ponton nem tudja meggyőzően bizonyítani véleményét a Schiller-hatásról beszélő Ferenczivel szemben. Szerinte „nagy tévedés volna”, „az illető költők hatására is következtetni” abból a tényből, hogy Petőfi ekkoriban Claudius, Matthiison, Schiller és Heine egy-egy versét magyarra ültette. „A lefordított költeményeket — írja — (a Schilleré kivételével) nem is az illető költők kiadványaiból szemelte ki, hanem együtt találta őket egy német olvasókönyvben (. . .) Hogy tehát éppen ezekből a költőkből fordított, annak a gyakorlásán kívül komolyabb jelentőséget nem tulajdoníthatni.” Álláspontjának megerősítése végett még arra is hivatkozik, hogy az *Ifjú a pataknál* népszerű vers volt akkoriban, amelyet már Petőfi előtt is lefordítottak mások. E két tény azonban semmiképpen sem zárja ki a Schiller-hatást. Sőt, épp az a körülmény, hogy a Schiller-vers nem volt benne abban a bizonyos német olvasókönyvben, amellel szól, hogy az ifjú Petőfi nem pusztán véletlen találkozás révén jutott el a költeményhez. Horváth János is érezhette, hogy véleménye további támogatásra szorul, s ezért általános elvi érveléssel is igyekezett cáfolni Petőfi Schiller iránti tudatos vonzódását.

„. . . amiben Ferenczi Schiller-hatást érez, az, mint a *Tünődés és Ideál* esetében érintetem, tökéletes Kőlcsey-ihlet. Schiller hatással volt Kőlcseyre is (. . .) s hogy az adott esetben mégis Kőlcsey hatását állítom, nem a Schillerét, az természetes; mert két feltehető hatás közül mindig (!) inkább a hazait tarthatjuk valószínűbbnek az idegennél, ha kezdő költőről van szó, ki ama hazait egész korával együtt a kegyelet glóriájával övezi”.¹⁴

E hatáskutatási alaptétel igényével fellépő kijelentést semmi nem támasztja alá. Nincs megfogható okunk azt hinni, hogy két feltehető hatás közül mindig a hazai a valószínű, ha kezdő költőről van szó. Egy kezdő költő „a kegyelet glóriájával” övezheti a nem hazai példaképet is, sőt a kamaszban még naív módon érvényesülő tetszésvágy és feltűnési igény a nehezebben megközelíthető, „eredetiben” olvasott idegen költő becsét feltehetően és általában nagyobbban tarthatja, mint az anyanyelvén író elődét vagy kortársát.

De jobb ha óvakodunk az általános hatáskutatási törvényszerűségektől, a *mindig* érvényes tételek megfogalmazásától. Valamilyen hatás valószínűségét a szorosabban vett filológiai érvek mellett a valóságos életrajzi adatok és a történelmi viszonyok vizsgálata alapján kell felmérni. A filológiai érvek nem adtak egyértelmű eligazítást, a közvetlen Schiller-hatásra épp úgy utaltak, mint a Kőlcsey révén közvetített hatásra, így hát az életrajzhoz kell folyamodnunk.

Ha a biográfia felől közeledünk a kérdéshez, azt találjuk, hogy a pápai időszak tanúi meglehetősen egyöntetűséggel nyilatkoznak. Kozma Sándor így ír a pápai képző társulat fiataljairól: „. . . mennyi verset faragtunk s minő bírálatokat vágtunk! A versírás járta leginkább. A németek közül Schillert, Mathiison, Uhlandot bámultuk”.¹⁵ Roboz István még határozotabban fogalmaz Petőfi tájékozódásai kapcsán: „Midőn huzamosabb ideig volt Pápán, idegen költőket, mint Heine, de különösen Schillert olvasta s kiképzésére nagy befolyással voltak”.¹⁶

Az ilyen dolgokban tényleg *mindig* érdemes gyanakodni. Lehet, hogy a tanúk egyszerűen elővették Petőfi költeményeinek gyűjteményét, látták benne az *Ifjú a pataknál* című fordítást, s „emlékezni” kezdtek, hogy Petőfi mennyire kedvelte Schillert. . . Mindez lehetséges. De ha Petőfi ugyanakkor Heinét is fordította, milyen alapon mondta Roboz, hogy az ifjú poétára Heine, „de különösen” Schiller volt „nagy befolyással”? (E kijelentést egyébként minden irodalomtörténész csupán megerősítheti, hiszen a zsengekben még nagyon kevés a *heinei*, annál több a *schilleri*, bajzai, kőlcseys stb.)¹⁷

¹⁴ HORVÁTH JÁNOS: Petőfi Sándor. 1922. 14.

¹⁵ HATVANY I. M. I. köt. 385.

¹⁶ Uo. 379.

¹⁷ Orlay állítja, hogy Petőfi Pápán különösen Heinét és Lenaut kedvelte. (HATVANY I. köt. 376.) Valószínű azonban, hogy későbbi emlékeit keveri ide; a zsengek legalábbis nem mutatják Heine különös hatását.

Van azonban nem utólagos, hanem kortársi adalék is Petőfinek Schiller iránti érdeklődésére.

A pápai kollégium képző társulatának jegyzőkönyveiben olvashatjuk az alábbi sorokat: „XLII. Ülés. Nyárelő 22. — 2. pont. Munkák adattak bírálatra: . . . Horváth Ignác fordított értekezése Petrovics Sándornak”. A XLIX. ülés jegyzőkönyvéből kiderül, hogy milyen értekezést kellett bírálnia Petrovics Sándornak: „Nyárhó 17. — 1. pont. Munkát olvastak: b) Horváth Ignác, »a közepszerűről és fenségesről« Schiller után, bírálta Petrovics Sándor. A darabban előforduló néhány szavak igazi jelentései(re) figyelés ajánlatott a fordítónak”.¹⁸

Ezek szerint tehát Petőfi csaknem egy hónapon át foglalkozhatott egy Schiller-mű fordításával, s annyira elmélyedt a munkában, hogy „néhány szavak” jelentését illetően is észrevételeket tett. Itt már nem lehet szó egy véletlenül talált vers fordításának bagatellizálhatóságáról, sem a kései visszaemlékezések megbízhatatlanságáról — hiteles bizonyítékunk van arra, hogy a fiatal Petőfi *tanulmányozta* Schillert! Épp ezért különösnek tarthatjuk azt a körülményt, hogy a Petőfi-zsengék elemzői, a Petőfi-Schiller kapcsolat kutatói figyelmen kívül hagyták ezt a tényt, s hogy általában a könyvtárnyi Petőfi-irodalomban vizsgálat nélkül maradt pusztá adatként áll ez a jegyzőkönyvi részlet. Mintha olyan bőviben lennénk a Petőfi esztétikai stúdiumaira vonatkozó adatoknak!

Mert hogy a Horváth Ignác által fordított Schiller-mű esztétikai tárgyú lehetett, aligha tekinthető kétségesnek. Sokkal inkább problematikus, hogy valójában melyik Schiller-munkáról van szó. A „közepszerűről és a fenségesről” című értekezést ugyanis Schiller nem írt. . .

Elképzelhető, hogy Schiller esztétikai dolgozataiból olyan szemelvényeket választott ki a diák, amelyek a közepszerű és a fenséges kérdéseit boncolják. A *fenséges* fogalma gyakran fordul elő Schiller tanulmányaiban, de általában nem a közepszerűvel szembeállítva, hanem a közönséges és alacsonyrendű ellentétéként. Ezért mégis inkább az a valószínű, hogy Petőfi kollégiumi társa két Schiller-dolgozatot fordított le, illetve e kettőből vett át szemelvényeket: az egyik lehetett az *Über das Erhabene*,¹⁹ a másik *Gedanken über den Gebrauch des Gemeinen und Niedrigen in der Kunst*.²⁰

Nem vehetjük el azonban azt a lehetőséget sem, hogy az *Über naive und sentimentalische Dichtung* ama részletéről van szó, amely az idillből kiindulva „a fenséges Shakespeare” időnkénti „mélyre süllyedéseit” elemzi, s a „közepszerűség és üresség” esztétikai szerencsésével is foglalkozik.²¹

Nem valószínű, hogy a fiatal diákok teljes egészében mélyére hatolhattak a filozófiai iskolázottságot követelő schilleri esztétikának. Petőfinél sincs jele annak, hogy az absztrakt filozófiai gondolkodásra lett volna hajlama. Mégsem jelenthetjük ki, hogy ezekben a tanulmányokban semmi sem ragadhatta meg az érdeklődését.

Bármelyik részletről legyen is szó azonban, mindegyiket áthatja az eszmény és valóság ellentétének Schillerre oly jellemző alapfogalma, a *Gegensatz der Wirklichkeiten mit der Ideale*,²² ami viszont, mint láttuk, Petőfi zsengéinek is egyik fő tendenciája!

De egyéb gondolatokat is rokonszenvvel izlelgethetett a fiatal Petőfi Schiller esztétikai írásaiban. Így például azt a tételt, hogy egy nagy ember és nemes szellem „a közönséges tár-

¹⁸ Lásd HATVANY I. köt. 381—382.

¹⁹ Először megjelent Schiller kis prózai írásainak 1801-es kiadása III. részében. Magyarul: A fenségesről. Lásd Schiller válogatott esztétikai írásai. Magyar Helikon 1960. Vál. és bev. VAJDA GYÖRGY MIHÁLY.

²⁰ Az ötlapos kis dolgozat először megjelent a fent említett gyűjtemény IV. részében. Magyar címe: Gondolatok a közönségesnek és az alacsonyrendűnek a művészetben való felhasználásáról. Amennyiben erről a munkáról lenne szó, Horváth Ignác *közepszerűnek* fordította a Gemeinét. Egy ilyen fordítási bizonytalanság lehetségesnek tekinthető.

²¹ Schiller válogatott esztétikai írásai. 348—358.

²² Schillers sämtliche Werke Stuttgart. é. n. 12. köt. 158.

gyat is meg tudja nemesíteni.”²³ Vagy az *Über das Erhabene* híres bevezetését, amelyben Schiller Lessinget idézi: „*Kein Mensch muss müssen*”.²⁴ „Egy ember sem kénytelen kényszerülni, mondja Náthán zsidó a dervisnek (. . .) Az akarat az emberi nem jellemvonása (. . .) Minden más dolog kényszerül; az emberi az a lény, amelyik akar”.²⁵ A költő, aki később a *Ha férfi vagy*. . . dacos sorait írta, kamasz fejjel is megérezhette az akarat dicsőítésének felszabadító hatását. „A szabadság, valamennyi morális ellentmondásával és fizikai bajával, nemes kedélyek szemében mérhetetlenül érdekesebb színjáték, mint jólét és rend szabadság nélkül”.²⁶ Az ilyen megállapítások személyes ösztönzéseket is kínálhattak, éppúgy, mint a középszerűséget ostromozó kitételek²⁷ tetszettek az ifjúnak, aki a Schiller-fordítás megvitatásának évében, 1842-ben így ír egyik barátjának: „. . . már rég meg van mondva, hogy én középszerű ember nem leszek: aut Caesar, aut nihil”.²⁸

Lázadó hősök

Eddig szinte kizárólag a pápai időkkel foglalkoztunk. Ekkor írta a költő leginkább schillerizáló verseit, ekkor fordította le Schiller egyik versét, s bírálta valamelyik esztétikai művének magyar fordítását. Már ekkor megismerkedhetett azokkal a drámai művekkel is, amelyek mintegy illusztrációi lehettek a lealacsonyító valóság ellen küzdő eszményi hősök helyzetének. De ha ekkor nem is, vándorszínész korában mindenképpen találkoznia kellett Schiller drámáival. Láttuk, hogy Turóczi-Trostler is magától értetődőnek tekinti az *Ármány és szerelem*, a *Haramiák*, és különösen a *Don Carlos* Petőfire gyakorolt hatását.

Ennyivel azonban nem elégedhetünk meg. Az általános feltételezések és valószínűsítések régióiból a filológiaiilag megragadható valóság szűkösebb, de megbízhatóbb talajára kell leereszkednünk.

Időrendben az első adatunk a *Die Braut von Messina*-ra vonatkozik. Solt Andor összeállította a pesti magyar színház műsorát abból az időből, amikor Petőfi a teátrumban statisztázott; e műsorban szerepel *A messzinai hölgy* is.²⁹ Bizonyossággal nem állíthatjuk, de van lehetősége annak, hogy a kamasz Petőfi 1839 tavaszán épp e dráma előadásakor találkozott először Schiller drámaköltészetével.

Három évvel később már minden bizonytalansággal megismerkedett egy másik Schiller-drámával, a *Haramiákkal*. Szuper Károly színnaplójából tudjuk, hogy 1842 novemberében a Szabó-Török társulat, amelynek Borostyán Sándor néven a költő is tagja volt, a *Moor Károlyt* próbálta.³⁰ Az előadás belviszályok miatt elmaradt, lehet, hogy később megvalósult, annyi tény, hogy a fontos darab a társulat repertoárjához tartozott, s Petőfinek, ha másként nem, statisztaként, részt kellett vennie a mű próbáján.³¹ Hogy valóban „rossz dráma”-e a *Haramiák*, mint

²³ Uo. 204.

²⁴ Uo. 190.

²⁵ Schiller válogatott esztétikai írásai. 87.

²⁶ Uo. 99.

²⁷ Uo. 357.: „Szabad-e tehát még csodálkoznunk a középszerűség és az üresség szerencsés esztétikai dolgokban és a gyenge szellemek bosszúján az igaz és energikus szép ellen?”

²⁸ Petőfi Összes Művei VII. köt. 14.

²⁹ SOLT ANDOR: Amikor Petőfi statisztázott . . . (Kéziratban)

³⁰ Szuper Károly színészeti naplója 1830–1850. Bp. 1889. 19.

³¹ De még valószínűbb, hogy szerepelni is kellett a darabban. Sőt az is lehetséges, hogy az öreg Moor szerepét alakította. E feltevésemet arra a nevezetes párbeszédre alapítom, amely Teleki Sándor és a költő között zajlott le, megismerkedésük alkalmával. „Első szava — emlékszik Teleki — melyet hozzám intézett, ez volt: — Ön az első eleven gróf, akivel beszéllek. — Hát döglöttel beszéltél-e? — kérdém némi savanyúsággal. — Az magam is voltam komédiás koromban.” (TELEKI SÁNDOR: Egyről-másról. Bp. 1882. II. köt. 10.) A párbeszéd annyira életszagú, hogy hittem Telekinek, s a Petőfi által ismert darabokat olvasgatva, erre az eshetőségre is figyeltem. Eddig egyetlen olyan darabot találtam, amelyben a nyílt színen

Babits vélte, itt ne firtassuk, de a „rousseau-i elvekkel teltett” mű,³² amelynek legtisztább hőse egy rablóvezér, tetszhetett Petőfinek. Állítólag le is festette magát a darabra utaló kosztümben.³³

Ellentétben a fenti két drámával, épp az a mű nem tartozott a negyvenes évek első felének magyar színházi repertoárjához, amely Turóczi-Trostler szerint különösen hatott Petőfi-re: a *Don Carlos*. Az 1829 és 1834 közti vidéki előadásokat természetesen nem számítva, Petőfi első ízben csak 1846 májusában láthatta volna a drámát³⁴ — de akkor épp Dömsödön tartózkodott, minden jel szerint olyan olvasnivalók társaságában,³⁵ amelyek radikálisabb *ébresztők* lehettek, mint a maga idejében igen nemes és bátor, de elvont gondolatszabadság eszményével nagyon is vérszegényen forradalmi *Don Carlos*. Természetesen Petőfi megismerkedhetett az eredeti művel is. „Első ébresztője” azonban akkor sem lehetett, mert a gondolatszabadság szemérmes követelésénél merészebb jelszavakat ismert meg a vándorszínész Petőfi, ha máshonnan nem, akkor a francia romantikus drámákból, amelyekkel egy másik dolgozatban fogunk foglalkozni.

Az *Ármány és szerelem* első pesti előadása 1843 októberében zajlott, Petőfi ekkor az Érmelléken faluzott, de a drámát már korábban is ismerhette, az 1841-es színműtári kiadás alapján. Nincs nyoma annak, hogy Petőfi-re bármilyen hatást is tett volna.

A *Tell Vilmost* természetesen nem adhatták ki magyarul, s be sem mutatták akkoriban. Mégis, jogunk van a drámát kapcsolatba hozni Petőfi nevezetes kis versével, amelyben így vall lázadó lelkének alakváltozásairól:

Halhatlan a lélek, hiszem,
De más világba nem megy át,
Csak itt lenn a földön marad,
A földön él és vándorol.
Többek közt én, emlékezem,
Rómában Cassius valék,
Helvéciában Tell Vilmos,
Párizsban Desmoulins Kamill. . .
Itt is leszek tán valami.³⁶

Schiller többi drámáját — egy később még említendő kivételével — egyelőre nem tudjuk kapcsolatba hozni Petőfivel.

Lényegében tehát egy, legfeljebb két olyan művünk van, amelynek Petőfi-re gyakorolt hatásáról tények alapján beszélhetünk: a *Haramiák* és a *Tell Vilmos*. Schiller első és utolsó műve. S noha a filológiai adatok hiányossága miatt sok esetlegesség befolyásolhatja ítéletünket, ezt a

hal meg gróf — s ez épp az öreg Moor. Az, hogy *öreg*, nem cáfolja feltevésemet, mert Petőfi szerepeinek nyomán keresve már láttunk példát arra, hogy *öreg* embert alakított — Matteo szerepét a *velencei hőgölyben*. Lásd FEKETE S.: Petőfi kecskeméti fellépéseiről. (Sokszorosított kézirat).

³² BABITS MIHÁLY: Az európai irodalom története. Nyugat é. n. 350.

³³ JÁSZAI MARI: A Tükröm 1909. 22. Jászai nem jelöli meg forrását, Várkonyi Nándor kitűnő ikonográfiai tanulmányai nem említik ezt a képet; a kérdés még vizsgálatra szorul.

³⁴ Ekkor mutatták be ugyanis Pesten. Lásd Schiller Magyarországon. 214. Magyarul nem is jelent meg a dráma Petőfi életében.

³⁵ Így például Cabet: *Histoire populaire de la Révolution française* című művét olvashatta Dömsödön. Lásd LUKÁCSY SÁNDOR: Petőfi és Cabet. ItK 1966. 318.

³⁶ Természetesen Petőfi nemcsak Schiller drámájából értesülhetett Tell Vilmos mítoszáról. Tudjuk, hogy már gyerekkorában rajzolta a svájci szabadsághős képét. (HATVANY I. köt. 182.) De épp azért, mert ilyen korán feltámadt benne az érdeklődés Tell Vilmos iránt, fel kell tételeznünk, hogy amikor módja nyílt rá, elolvasta, mit ír a világirodalom egyik legnagyobb költője kedvenc történelmi hősről.

képet nem tarthatjuk véletlenszerűnek: Schillernek ez a két drámája állhatott legközelebb Petőfi lázadó, forradalmasodó lelkéhez. Ez egyszersmind az a két mű, amely leghatározottabban testesíti meg magának Schillernek azt a morális és művészi programját, amely szerint „semmi sem olyan méltatlan az emberhez, mint az erőszak elszervezése, mert az erőszak megszünteti az embert. Aki elköveti rajtunk, nem csekélyebbet vitat el tőlünk, mint az emberiséget; aki gyáván elszenvedi, emberségét dobja el”.³⁷

Az idézet *A fenségesről* című dolgozatból való, amelyet, mint láttuk, a pápai diákként Schillert tanulmányozó Petőfi feltehetően ismert. Ezzel a kör bezárul: az ifjú Petőfi kettős indítást kaphatott Schillertől: a zseniek időszakában az eszmény és valóság ellentétének filozófiájával gondolati alapot, nyelvi és hangulati mintát akkori verseihez, majd nem sokkal később, Moor Károlyban és Tell Vilmosban az embert lealázó valóság ellen lázadó hősök eszményített példaképeit.

A színész és a költő hivatása

Schiller és Petőfi kapcsán beszélnünk kell az *Egressy Gáborhoz* írt költeményről is.

Petőfi sok színészeti vonatkozású műve közül is kiemelkedik e vers, amely az 1844-es termés egyik legvonzóbb darabja. Ennek ellenére Petőfi költészetének elemzői nem sokat foglalkoztak vele. Horváth János néhány — igaz, lényegre mutató — sora óta³⁸, érdemi elemzést csak Pándi Pál kiváló könyvében olvashattunk e szép és tartalmas alkotásról. Pándi meggyőzően bizonyítja, hogy ez „a súlyos gondolatok szférájába emelkedő” vers „a gondolatilag elmélyülő költő vonásait, a hivatás gondjával viaskodó művész karakterét” adja Petőfi „formálódó önarcképéhez”.³⁹

Ha közelebről vizsgáljuk a gondolati elmélyülést, észre kell vennünk, milyen szorosan kötődik e folyamat a költő színészi pályájához, s e pálya során elsajátított gondolati anyaghoz.

A vers alapeszméjét a második és harmadik versszak sűríti magába:

Gyakran nem érti emberét a kor;
Nagyot teremt nagy lelke erejébül,
És ez bukása! népét fölviszi
Olyan magasra, honnan az leszédül.
Még jó, ha költőt ér e balszerencse,
Az ész holt fénye egykor föllobog,
S feltámadását fogják ünnepelni
Világosabban látó századok.

Egészen más a színész végzete.
Lekötve csügg ő egy rövid bilincsen —
Ez a jelen; csak erre számolhat,
Mert a jövőhöz semmi köze nincsen.
Ha a jelennek biztos fővenyébe
Le nem bocsátá hire horgonyát:
Elmegy nevével az idő hajója,
És menni fog az örökléten át.

A jelenhez bilincselte színész és a jövő századok elismerését könnyebben biztosító költő ellentéte — ez tehát a vers *egyik* fő gondolati pillére. Petőfi személyesen átélte ezt a konfliktust,

³⁷ Schiller válogatott esztétikai írásai. 87.

³⁸ HORVÁTH J.: i. m. 169.

³⁹ PÁNDI: i. m. 337.

s becsvágya volt az is, hogy Shakespeare-hez hasonlóan egyesítse a költői és színészi dicsőséget.⁴⁰ Az eszme azonban oly kiérlelt jelenik meg a versben, oly végiggondolt következetességgel, hogy arra kell gyanakodnunk: a 21 éves költő mástól kaphatott ösztönzést e gondolat kibontására. S valóban, épp Petőfi vándorszínészi kísérleteinek feldolgozása közben, újra kezembe akadt Schiller híres *Prologja*, amely — valószínűleg nem elsőként, de klasszikus tökéletességgel — így fogalmazta meg a Petőfi versének is egyik alapgondolatát alkotó eszmét:

Denn schnell und spurlos geht des Mimen Kunst,
Die wunderbare, an dem Sinn vorüber,
Wenn das Gebild des Meissels, der Gesang
Des Dichters nach Jahrtausenden noch leben.
Hier stirbt der Zauber mit dem Künstler ab,
Und wie der Klang verhallt in dem Ohr,
Verrauscht des Augenblicks geschwinde Schöpfung,
Und ihren Ruhm bewahrt kein dauernd Werk.
Schwer ist die Kunst, vergänglich ist ihr Preis,
Dem Mimen flücht die Nachwelt keine Kränze;
Dum muss er geizen mit der Gegenwart,
Den Augenblick, der sein ist, ganz erfüllen,
Muss seiner Mitwelt mächtig sich versichern
Und im Gefühl der Würdigsten und Besten
Ein lebend Denkmal sich erbaun. — So nimmt er
Sich seines Namens Ewigkeit voraus. . .⁴¹

Azt hiszem, nem kell hosszan bizonygatnom a két mű rokonságát. A lényeges közös vonás: mindkettő a színész és a költő sorsának különbségét ragadja meg, azonos eszmei alapon! De érdekes az is, hogy még a kifejezésekben is milyen sok a találkozás. Petőfinél a költőt „a világosabban látó századok” igazolják, Schiller pedig azt hangsúlyozza, hogy a költő éneke ellentétben a színész alkotásával, évezredek múltán is él (nach *Jahrtausenden*). A színész Petőfi szerint, „lekötve csügg. . . egy rövid bilincsen — ez a *jelen*; csak erre számolhat”, Schiller szerint is „a jelennel kell gazdálkodnia” a színésznek: „muss er geizen mit der *Gegenwart*”. Ha a jelen „biztos főenyébe” nem horgonyzik a színész, az „öröklét” hajója „nevével” együtt elmegy — mondja Petőfi, Schiller pedig így fogalmaz: a színésznek biztosítania kell a maga számára (sich *versichern*) a legjobb kortársak elismerését, hogy így elnyerje nevének az öröklétet (seines *Namens Ewigkeit*). Némi összefüggés a Petőfitől kiemelt két versszakon túl is megmutatkozik: Schiller a költő éneke mellett a képfaragó alkotását is szembeállítja a színészi művel, s Petőfi más összefüggésben ugyan, de szintén a költővel együtt és a színésszel szemben idézi a képzőművészt:

A költő ír, csak hogyha kedve tartja,
A képiro, ha kedve tartja, fest. . .
És a színészt befogják az igába,
Habár halállal sújtja őt az est.

A hasonlóságot növeli az is, hogy Schiller a kor legjobbainak és legmértékűbbjainak megértésétől várja a színész halhatatlanságát, s Petőfi is úgy mutatja Egressyt, mint a hideg közönséggel szemben csak kevesen méltányolnak: „. . .koszorúd, mit néhányan fonánk. . .”

⁴⁰ Lásd például Szeberényihez intézett levelét: „Művész és költő! barátom, mint hevülők. . .” (PÖM VII. köt. 14).

⁴¹ A *Wallensteins Lager* elé írt *Prolog* először a weimari színház újra megnyitásakor hangzott el, 1798 októberében.

(Mellesleg a *koszorú fonása* más összefüggésben Schillernél is előfordul: ... „*flicht die Nachwelt keine Kränze. . .*”)

Az *Egressy Gáborhoz* tehát — alapeszméjét tekintve — feltétlen rokonságban van Schiller idézett művével, sőt annak kétségtelen hatása alatt született. De vajon közvetlen hatásról van-e szó? Petőfi 1844-ben írta a verset.

A *Wallenstein* trilógia azonban, amely elé Schiller a nevezetes prólógot írta, Magyarországon akkoriban egyáltalán nem volt népszerű, egyik részét sem játszották a vándortársulatok, sőt a pesti színház sem, német előadására is csak elvétve került sor,⁴² de Petőfi ezeket sem láthatta. Vegyük még ehhez, hogy a 18—20 esztendő s vándorszínészek mennyi idejét foglalja el a vándorlás, a kellékeszerzés, a szüntelen próbázás és fellépés, a szerepek másolása és tanulása — s akkor még inkább kérdésessé válik, hogy az ifjú Petőfi, legalábbis 1844 előtt, megismerkedhetett-e egy olyan művel, amellyel idősebb és tapasztaltabb színésztársai sem törődtek.

A *Prológ* eszméjét persze nemcsak az eredeti műből lehetett megismerni. Sőt valószínű, hogy a színész és többi művész schilleri szembeállításának is megvannak a maga történeti előzményei. Ezek keresésével azonban ezúttal fölösleges kitérőt tennénk meg, mert minden valószínűség, a feltűnő egyezések egész sora amellettt szól, hogy Petőfi e gondolat *schilleri* megfogalmazását ismerhette.

Hasznosabbnak bizonyulhat, ha azt vizsgáljuk, milyen más változatban, milyen közvetítések révén találkozhatott még Petőfi a *Prológ* szóban forgó eszméivel. Hiszen ha a *Wallensteins Lager* nem is volt népszerű Magyarországon, a *Prológ* eszméi annál inkább hatottak a magyar színházi élet alkotóira. Alig tíz évvel az első weimari bemutató után a derék Benke József már magyar fordításban vagy inkább átköltésben így idézi Schiller szavait:

A mi tsuda bámulható a Mimus Mesterségén
Az nyom nélkül elrepül a Néző érzékenységén.
A Festőnek rajzolatja, a Mettzőnek munkája,
Századok múlva is léssen az emberek tsudája.

De itt a bájolás elhal magával a Mesterrel;
Mint a hang füleinkben, úgy ez sietve repül el.
Egy pillantat nálla a mit gyorsan előszóllított,
Abból állandó hír névvel senkitem gazdagított.

Elvileg feltételezhető, hogy Petőfinek kezébe akadt Benkének e fordítást is közlő röpíratra,⁴³ a magyar költő kifejezései azonban, mint fentebb láttuk, sokkal közelebb állnak a német poéta szavaihoz, semminthogy ilyen kezdetleges magyarítás a hatás közvetítője lehetett volna. Nem adnak több fogódzót a schilleri gondolat más reformkori idézgetései sem. A teljeség igénye nélkül hadd utaljunk arra, hogy kivált Megyeri Károly halála alkalmával többen is emlegették a színész és a többi művész ellentétének, a színészi alkotás mulékonyságának ideáját. Bajza így emlékezett meg a nagy komikusról: „S íme mindannak, mi e nevezetes magyar színészt kitűnővé tette, egyetlenegy perc véget szakaszta. . . Mert az, mit színész lángesze teremt, feltalál, előállít, csak addig létezik, míg a lángész maga; sem vászonra nem rajzolható, sem szavakba nem önthető, sem márványba nem véshető”.⁴⁴ Hasonlóan medítált Fánecs Lajos is, amikor Megyeri temetésekor a „mulékony” színészi alkotással szemben a költő, szobrász és festész dicsőségének más természetéről beszélt.⁴⁵

Megyeri iránti tiszteletét figyelembe véve, valószínűnek tarthatjuk, hogy Petőfi tudott ezekről a megnyilatkozásokról, amelyek Schiller *Prológjának* kétségtelen hatását tükrö-

⁴² Lásd: Schiller Magyarországon.

⁴³ A theatrum tzelja és haszna. Öszve szedte és készítette BENKE (JÓZSEF) Budán 1809.

⁴⁴ Bajza József Válogatott művei. 1959. 349.

⁴⁵ Fánecs beszédének egy kései ismertetése: Színházi Látcsó 1864. 13. sz.

zik. Sőt valószínű az is, hogy a műveltebb, igényesebb színészek közt már az ő pályakezdése idején is elterjedt felfogás volt mindaz, ami Bajza és Fánccsy szavaiban megnyilvánult. Nehéz is lenne megállapítani, hogy egy ilyen, aránylag elterjedt gondolattal mikor találkozott először a költő. Az *Egressy Gáborhoz* azonban olyan konkrét átvételeket mutat, hogy a Benkétől Bajzáig, Fánccsyig terjedő általános jellegű *Prológ*-idézgetés ezeknek nem szolgálhatott alapul. Petőfi-nek vagy az eredeti műre vagy egy olyan közvetítőre kellett támaszkodnia, aki szorosabban tolmácsolta Schiller nézetét!

Ez utóbbi közvetítőt vélem megtalálni egy 1843-as Játékszini Zsebkönyvben. Ebben Petőfi a Bajzáénál és Fánccsyénál sokkal részletesebb és konkrétabb megfogalmazásban találkozhatott, sőt találkozott az *Egressy Gáborhoz* írt vers egyik alapjául szolgáló schilleri gondolattal.

Ebben a zsebkönyvben olvashatjuk Thürnagel német színházi szakíró *A színpadi élet ismertetése* című munkáját F. S. fordításában, s benne a következő mondatot: „Többi más művészetek előtt a színművészet azon károsággal is jár, hogy a sikerülés a pillanathoz van bilincselve”. S hogy a lecke még érthetőbb legyen, a fordító a következő lábjegyzetet fűzi Thürnagel szavaihoz:

„Mily lesújtó azon kárvallás és veszteség érzete, miszerint a drámai művész pillanat embere levén, idő- s helyhez köttetve, a színpadróli leléptével s halálával kihal művésze is; s nem csak az utókornak nem hagyhat nevét s művészetét örökítő műemléket, sőt saját kora emlékében is csak árnyék-képekben él, ellentétben más képző művészekkel, milyen a szobrász, zenész, költő, festész sa't. Kiknek műveik századok után is dicsőíthetik nagy, elhunyt mestereiknek neveiket s példájául szolgálhatnak az utóvilágnak utánzásra, megközelítésre, elérésre, tanulmányra.”⁴⁶

Világos, hogy már Thürnagelből is Schiller szól, de F. S. jegyzete még kifejezéseiben is áruklodik a *Prológ* hatásáról. Mindenestre a thürnageli kijelentés és a fordítói magyarázat *együtt* a schilleri eszme fontos mozzanatait tartalmazza: a színész és a többi művész ellentétét, a pillanathoz kötődő alkotást (Schillernél: „des Augenblicks geschwinde Schöpfung), a művész nevét örökítő műemléket (*Denkmal, Namens Ewigkeit*), s az *utóvilág* emlegetése is a német eredeti-re utal (*Nachwelt*). F. S. tekervényes, nehézkes prózájában — közvetve vagy közvetlenül — Schiller szárnyaló versének eszméje öltözik magyar szavakba.

De ismerhette-e Petőfi a szóban forgó zsebkönyvet? Nemcsak hogy ismerhette, feltétlenül ismernie *kellett!* Hiszen épp az ő színesi kalandozásait követve jutottam el a zsebkönyvhöz, amelyet több mint egy százados lappangás után Hankiss Elemér és Berczeli Károlyné bibliográfiája⁴⁷ kapcsolt be az irodalom- és színháztörténet vérkeringésébe: a zsebkönyvet ugyanis épp Petőfi kecskeméti társulata adta ki!

S ez nem is elég. Nem kevésbé fontos, hogy ez a játékszini zsebkönyv tartalmában nagyjából megegyezik azzal a másik könyvecskével, amelyet Petőfi társulata előzőleg Fehérvárott adott ki, mégpedig Fekete Soma szerkesztésében. E fehérvári füzet — legalábbis pillanatnyilag — elveszettnek könyvelhető el, Rexa Dezső hagyatékában⁴⁸ azonban megtaláltam részletes kivonatát, illetve másolatát, s ebből megállapítható, hogy Thürnagel munkája abban is megjelent, ugyanazon a címen. Nyilvánvaló az is, hogy a fordító F. S. nem más, mint a fehérvári zsebkönyv kiadója, Fekete Soma, egyszersmind a társulat tagja. És Petőfi-nek minden jel szerint ekkoriban barátja!⁴⁹

⁴⁶ Játékszini Zsebkönyv, kiadta Keszy József Kecskeméten, 1843-ban. Fotokópiája az OSZK Színháztörténeti Osztályán található. Részletes ismertetését lásd: FEKETE S.: Petőfi, a vándorszínész. Irodalomtörténeti Füzetek sz.

⁴⁷ HANKISS — BERCZELI NÉ: A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII—XIX. század. Bp. 1961.

⁴⁸ OSZK Quart. Hung. 3875.

⁴⁹ HATVANY megjegyzi, hogy Szinyei „nem tartja számon” Fekete Soma és Petőfi „fegyverbarátságát”. (I. köt. 420.) Ez azonban nem cáfolat, tekintve, hogy Szinyeinek sem

Vagyis Petőfi már 1842 őszén, a zsebkönyv kéziratának előkészítésekor, még Megyeri halála (1842. dec. 12.), tehát a Bajza megemlékezés előtt ismerhette az idézett szöveget, de a megjelenés után, legkésőbb 1843 elején, feltétlenül olvasnia kellett, hisz ez volt az első nyomtatott mű, amelyben újonnan felvett költői nevén színészként szerepelt! A társulat legműveltebb embere Petőfi mellett épp Fekete volt, sok színdarab érdemes fordítója. A színész-költő dilemma, amely — mint tudjuk — annyira foglalkoztatta Petőfit, mindenestre *téma* lehetett a fiatal művészek közt, talán épp Fekete fordítása kapcsán Schiller eredeti *Prolog*-ját is megnézték *együtt*. . . Bárhogy legyen is azonban: azt, hogy Petőfi 1844 előtt ismerte Schiller *Prolog*-ját, nem tudjuk bizonyítani, de az, hogy Thürnagel és Fekete révén 1842 végén vagy 1843 elején megismerte a *Prolog* egyik alapeszméjét, s el is fogadta, nyilvánvaló.

Elfogadta, mert az eszme közel állt hozzá, s mert a fogalmazás is megragadhatta. Thürnagel értekező prózájából már csak azért is emlékezetében maradhatott a kiemelt mondat, mert egy meglepő, szinte költői képre épül: „. . . a sikerülés a pillanathoz van *billncselve*. . .” Fekete ugyanezt így ismétli meg, szürkébben és merevebben, jegyzetében: a művész „idő- s helyhez *kötve*” van. Petőfi gondolatvilágában a schilleri eszme kiegészült Thürnagel, illetve Fekete egy-egy színesítő elemével s e költői sorra alakult át: „*Lekötve* csügg ő egy rövid *billncsen* — Ez a jelen. . .”

Egy nagy német költő eszméi, egy derék, de közepes szakíró és egy nem kevésbé derék, de a közepesnél is jelentéktlenebb fordító szavai így bukkannak elő a legeredetibb magyar poéta költeményéből. . . Az utánérzés határát súroló átvételről van szó (mint egyébként jónéhány más versében is). A költemény mégis egyéni, minden ízében Petőfire jellemző, leg-sajátabb vívódásait kifejező alkotás. S épp személyes indulatával még Schiller művét is felülmúlja — *ebben* a vonatkozásban. Mindkét vers alkalmi költemény, de az *Egressy Gáborhoz* soraiban érezzük a pillanat hangulatát, míg a *Prolog*ból az Ewigkeit hűvössége csap ki. Ez utóbbi emelkedett költészet, pontosabban: költői hangon írt objektív tanítás, a másik szubjektív vallomás, az egyik szinte értekezés, a másik csupa kép, csupa szenvedély és indulat. Schiller szemében pusztán történelmi faktum a színészi dicsőség múltkonysága, Petőfi számára keserű, gyötrő végzet, amelynek felismerése oka vagy talán egyik ürügye lesz annak, hogy szakít a színészi pályával. Mint a *Jövendőlés* is elárulja, lelke örök dicsőségre szomjas, s ha ezt a színpad eleve nem adhatja meg számára, már csak azért is el kell fordulnia művészsálmaitól. S mivel ez a küzdelem e vers írásakor még mindig nem dőlt el *végleg*, a *Prolog*ban bölcs tárgyilagossággal elemzett tények Petőfi versében zaklatott, a sorsot mintegy ostorozó hangnemben, az egyéni bánat hangján idéztek meg, s elválaszthatatlanul egybemosódnak a *színes*-költő egyéb indulataival (elsősorban a *Lear királyban* oly kiváló alakítását értetlenül szemlélő közönség elleni haragjával).⁵⁰

De ha mindez mélységesen egyénivé formálja is Petőfi költeményét, ez sem változtat azon, hogy az *Egressy Gáborhoz* lényeges gondolatai elképzelhetetlenek Schiller *Prolog*ja nélkül. A német dráma-költő — talán kerülő utakon, de mégis erőteljes közvetlenséggel — segített tisztázni a fiatal Petőfi világgképét.

Egy olyan vonatkozásban, amely számunkra nagyon fontos, mert egyenesen Petőfi gondolatrendszerének centrumához vezet bennünket: az *Egressy Gáborhoz* című költemény ugyanis a művész és az értetlen közönség ellentétének ábrázolásával *Az apostol* irányába mutat.

kell mindent tudnia, s főleg közölnie. Szuper Károly, aki együtt színészkedett velük, mármint Petőfivel és Feketével, nyomatékosan azt írja, hogy egy negyedik társukkal együtt ők alkották a társulat „opozícióját”. (SZUPER i. m. 19.)

⁵⁰ A *Lear király* Petőfi közreműködésével lezajlott előadását illetően lásd FEKETE S.: Petőfi kecskeméti fellépéseiről.

Összegezés

Az ismertett tények és összefüggések alapján tehát nem erősíthetjük meg azt az állítást, hogy Schiller ébresztette volna Petőfit a politikai költő hivatására, de másfelől nem vonhatjuk kétségbe azt sem, hogy Schiller erőteljesen hatott Petőfire. A lényeges most már az, hogy némileg körvonalazzuk és időhatárok közé szorítsuk ezt a hatást.

Petőfi Schiller iránti érdeklődésének első komoly megnyilvánulásai a pápai időszakra, az 1841 novembere és 1842 júniusa közti periódusra esnek. Jelző pontjai: *Tűnődés* (1841. november), *Ifjú apataknál* (1842. február). Az *Ideál és való* már mintha tudatosan a Schillerével ellentétes felfogásban idézné a schilleri fogalompart:

Képzetem varázsalakja!
Tűnj egekbe, tűnj tova,
Való kell a föld fiának,
S költő — nem a föld fia?

Az 1842 áprilisában írt vers mindenestre már egyik jele a költő ízlésváltozásának.⁵¹ De még ebben az időszakban sor kerül a „középszerűről és a fenségesről” folytatott vitára (1842. június), amely ösztönzéseket adhatott Petőfinek a lázadó, az erőszak ellen tiltakozó hősi eszmény kialakítására. A Schiller iránti érdeklődés első szakaszában tehát — némi egyszerűsítéssel fogalmazva — ez a hatás csöppet sem volt politikai tekintetben ébresztő, hanem inkább elterelő, de hamarosan közel kerülhetett Petőfi a schilleri mű olyan mozzanataihoz is, amelyek már tartósabb ösztönzéseket kínálhattak.

Ez a folyamat megerősödött abban a második szakaszban, amelyben a költő vándorszínészként megismerkedett Schiller néhány drámájával,⁵² köztük minden bizonnyal a *Haramiákkal*. E drámák szabadságkultusza és eszményi-lázadó szelleme feltehetően segített megtalálni Petőfinek igazi útját. De még ez a találkozás is legkésőbb 1842 végéig lejátszódott: fehérvári színészként próbálta a *Moor Károlyt*, s ekkor ismerkedett meg — közvetve — a *Prológ* eszméivel is.

S ezzel kész is. Nincs jele annak, hogy a Schiller iránti heves érdeklődés a továbbiakban is megmaradt volna. Igaz, Kertbeny úgy emlékezik, hogy egyszer, „1845 szeptember vége felé lehetett”, (inkább 1846-ban!), Béranger és Beck kötetei mellett Schillerét is ott látta Petőfi asztalán.⁵³ De kizártnak kell tekintenünk, hogy költőnk ekkor is úgy tekintett Schillerre, mint korábban. Néhány közvetett eligazítás mellett kétségtelen bizonyítékot kínál erre egy kortársi levél 1845 márciusából. Tüllmann Ignác, akit találoán nevezett el Hatvany literary-patikusnak, így jellemezte Petőfi világirodalmi érdeklődését: „Goethét utálja, mert arisztokrata volt, Schillert sem szereti: ellenben Heine, Börne, Hugo Viktor, Dumas, Boz, Shakespeare s némileg Lamartine stb. emberei. Franciául beszél is némileg s Bérangert imádja. . .”⁵⁴

⁵¹ PÁNDI PÁL is így értékeli a költeményt. I. m. 72–73. — Érdemes összevetni a verset Kölcsey *A Földhez* c. korai művével. Kölcsey verséről így ír SZAUDER JÓZSEF a *Költsey Ferenc válogatott műve*hez (Bp. 1951.) fűzött jegyzeteiben: „A vers egy mély goethei gondolatot fejt ki. A földtől elszakadni akaró, fellengző, de a földre mindig visszahulló ember általános képén keresztül a költő saját magát jellemzi. . .” (1. köt. 329.) E szerint az *Ideál és való* lírai elzártsága a magyar költészetben egy éppen nem schilleri, hanem goethei gondolat-ra épülő Kölcsey-vers.

⁵² Petőfi már 1841 nyarán is színészkedett három hónapig. Nem valószínű azonban, hogy társulata Schiller-darabokat játszott volna. Mint láttuk, a fővárosban is csak ebben az évben kezdenek megjelenni, majd később színre kerülni a fontosabb Schiller-drámák.

⁵³ HATVANY I. köt. 836.

⁵⁴ Uo. 706. Tüllmann beszámolóját erősíti közvetve az az adat is, amely szerint az érett Petőfi ez idő tájt Kölcseyvel, másik ifjúkori példaképével is leszámolt, nem eléggé „férfiasan kinyomatosnak” nevezve költeményeit. Lásd HATVANYNÁL II. köt. 101. Schillert épp a forra-

A jellemzés több pontját Petőfi saját szavai erősítik meg (Goethére, Dumas-ra, Dickens-re, Shakespeare-re, Béranger-ra vonatkozóan), így nincs okunk kételkedni a napi frisséggel írt tudósítás egyik adatának megbízhatóságában sem: 1845 tavaszán Petőfi már „nem szerette” Schillert. Vagyis kegyes túlzásnak kell tekintenünk Turóczi-Trostler ama, bevezetőben idézett vélekedését, amely szerint Schiller mint költőnk első ébresztője még megőrizte varázsát Petőfi szemében akkor is, amikor már lázadóból tudatos forradalmárrá lett.

Nem volt így, nem is lehetett így. És azért, mert Petőfi — Turóczi-Trostler állításával ellentétben — nem érezhette lelki rokonának, gondolatai rokonának Schillert. Nem tudjuk, ismerte-e Petőfi Schiller és a francia forradalom viszonyának részleteit, de mihelyt jakobinussá lett, meg kellett éreznie, hogy a forradalom története, amely számára imakönyv volt, Schiller számára az iszonyatok halmaza. Nem lehetett lelki rokonság az erőszakos, vértengeres forradalom költője és az eszményi-éteri lázadás költője között, aki „irtózáttal és undorral”⁵⁵ tekintette a Terreur uralmát.

Kettőjük ellentéte nem csupán a politika régióiban volt kiegyenlíthetetlen, az érett Petőfi ars poeticája is összeegyeztethetetlen Schiller esztétikájával. Ha Petőfi csakugyan olvasta az *Über naive und sentimentalische Dichtung*-ot, vagy volt a kezében Schillernek Bürgerről írt kritikája, észrevehette, hogy bírálói éppolyan érvekkel támadják őt, mint Schiller Bürgert: „Ama gáncs csak igazi költőseninek szólhatott, akit gazdagon ruházott fel a természet, de aki elmulasztotta, hogy saját kultúrájával kiművelje azt a ritka ajándékot”.⁵⁶

Mindez azonban nem ok arra, hogy elhomályosítsuk a tényt: Schiller költészete, esztétikája, drámai művészete egy ideig vonzásában tartotta Petőfit. Ez a hatás lényegében egy esztendeig volt igazán erőteljes: 1842-ben Petőfi írt néhány schilleries ihletű verset, lefordított egy Schiller-költeményt, aktívan részt vett egy Schiller esztétikájával foglalkozó fordítás bírálatában, vándorszínészként próbálta a *Haramiákat* s közvetve vagy közvetlenül, de megismerkedett a *Prológgal*. Így hát joggal elmondhatjuk, hogy 1842 „Schiller-éve” volt Petőfi eszmei és művészi fejlődésének.

Sándor Fekete

PETŐFI UND SCHILLER

Wurde Petőfi von Schiller beeinflusst? Die Petőfi-Philologie gab bisher ziemlich unterschiedliche, ja sogar gegensätzliche Antworten auf diese Frage. Die Studie analysiert die wichtigeren Standpunkte mit dem Bestreben, die Diskussion von den Hypothesen auf das Gebiet der kontrollierbaren Übernehme, der Lebensdaten und Tatsachen zu führen. Es wird festgestellt, daß auf Grund der bisher gefundenen Angaben Schiller kaum der erste war, der das politische Interesse in Petőfi geweckt hat. Auf der anderen Seite kann man aber auch nicht verleugnen, daß Einflüsse von Schiller beim jungen Petőfi nachzuweisen sind; die lyrische und dramatische Kunst des deutschen Dichters haben Petőfi besonders im Jahre 1842 stark interessiert. Das Übersetzen des Gedichtes *Jüngling am Bache* kann nicht als zufälliges Unternehmen betrachtet werden, wenn man bedenkt, daß auch die Erstlingsgedichte an Schiller erinnernde Momente zeigen und daß sich Petőfi bei der Beurteilung einer Arbeit im literarischen Schülerzirkel sogar mit einer ästhetischen Studie Schillers beschäftigt hatte. Im Falle des Dramas *Die Räuber* reicht auch nicht einfach die Behauptung aus, daß Petőfi das Stück vermutlich gekannt hat, da Angaben dafür vorliegen, daß sich der Dichter als Wanderschauspieler an den Aufführungsarbeiten des Stückes beteiligt hat. Ebenfalls als Wanderschauspieler hat Petőfi eine theaterästhetische Studie von Thurnagel kennengelernt, wohin auf Grund des Prologs zu *Wallensteins Lager* der Unterschied zwischen Schauspielkunst und andere Künste gezeigt wird. Petőfi hat in einem späteren Gedicht *An Gábor Egressy* nachweisbar allgemeine Schlußfolgerungen und einige Gedanken aus dieser Studie benutzt.

dalmi terror időszakára riasztotta el annyira, hogy az „államátalakításra irányuló kísérletet” mindaddig időszerűtlennek tartsa, amíg maga az ember meg nem változik. (Válogatott esztétikai írásai. 190.) Petőfi viszont „a vérözönnel” együtt vállalta az azonnali forradalmat.

⁵⁵ Lásd MAURICE BOUCHER: La révolution de 1879 vue par les écrivains allemands, ses contemporains. Paris 1954. 95.

⁵⁶ Válogatott esztétikai írásai. 349.

KISS FERENC

ESTI KORNÉL ÉS A KOSZTOLÁNYI-NOVELLA

A regények és a Meztelenül szabadversei révén Kosztolányi hozzáadódott a kor kietlen és kíméletlen realitásaihoz, de közben maga is szürkébb, zártabb, szikárabb lett. Kiállta a megigazulás és a szembesülés próbáit, visszaszerezte emberi és írói hitelét, magvasabb lett és jelentékenyebb, de a komorabb, letisztultabb és puritánabb tartás csak bizonyos önkorlátozás révén valósulhatott meg. Ahogy nőtt írói tekintélye, úgy nőtt a fal is költői jelleme gyermekibb, játékosabb része körül. Aki ekkoriban játékra szánta magát, annak nemcsak a hivatalosak idült pátozával, de Móricz, Kodály, Bartók, Medgyessy, Juhász Gyula, Nagy Lajos műveinek baljós komorságával, a második nemzedék lázadó keserűségével s egy egész megnyomorított nemzet ingerültségével is számolnia kellett.

Kosztolányi kalodának érezte ezt a helyzetet, s ahogy egyensúlya belül s tekintélye kívül helyreállt, megkezdte e kaloda szétfeszítését, s ezzel együtt visszafogott hajlamai számára az új térhódítást. Esszéit és líráját ez a küzdelem emeli új szintre, s ez látja el friss ihlettel a novellistát is, mikor Esti Kornélt s vele az Esti-novellákat életre hívja. Az 1925-ből való *Füredés* szerkezetének hihetetlen feszessége már abból eredt s azt jelezte, hogy a szűkösen lélektani novella-keret s a kisszerű figurák csak kivételes bravúr révén fejezhetik ki a gazdagodó költői világkép s a megnőtt emberi jelentőség arányait. A *végző* tökély a kibontakozás új fázisának közelségét is jelzi.

Ezt az alkalmat a húszas és harmincas évek fordulója hozza meg: a szellemi élet frontjainak éleződése, irányzatok, programok kihívásai, az Ady-pőr és konzekvenciái, s mindezek előzménye, majd fejleményeként a maga adottságainak kikerülhetetlenségét érző, érett költő öntanúsító szándéka. Ugyanaz a szándék, amely a lírát is új magaslatra emeli. Csak amit a költő koncentráltabban, a teljesség és összefoglalás igényével művel, a novellista fesztelenebbül, oldottabban s gyakran a visszajáról közelítve végzi. Mint *A szegény kisgyermek*. . . óta annyiszor, most is meglepetésszerű, originális formát teremt az öntanúsítás kényszerre. Formát, mely pontosan megfelel a szándéknak. Ez az új forma az úgynevezett Esti-novella.

A megfelelés azért mondható pontosnak, mert a forma, amelyben megvalósul, épp olyan fesztelen, szeszélyes, színe-váltó és játékos, mint a személyiség, amelyet tanúsít. Nem is egyetlen műformatípus tehát az Esti-novella, hanem a műfaj több változatát egybefűző elbeszélés-ciklus, amelynek egyetlen állandó eleme van, Esti Kornél. Vele kell alaposan szembenéznünk, mielőtt a ciklusról bármit is mondanánk.

Külétének rejtélye máig tartó zavarok és félreértések forrása. Hogy szoros köze van az íróhoz, sohasem volt kétséges. Ebből következett, hogy tetteit és gondolatait többször Kosztolányinak rótták fel. Maga az író külön fejezetben mutatja be hősét (*Első fejezet*), s kettőjük kapcsolatáról is itt beszél a legtűzetesebben. Eszerint Esti Kornél a nyárspolgári életformára kényszerült író ellentéte, alkatának korlátlanabb, tehát veszedelmesebb, de romboló hajlamai-
ban is termékenyebb fele. Mintha az erkölcsi törvényektől független, szeszélyes és gátlástalan természet emberi mása lenne, a romboló és teremtő hajlamok szétfejtethetetlenül szövődnek össze jellemében. Vásoottságának példáihoz, mint egyenértékű fejlemény szándékolt természetesség-

gel társul az a tény, hogy általa tanult meg „énekelni, hazudni és verseket írni.” Az oklatan agresszivitás ugyanarról a töről fakad itt, mint a nyitottság, és a sebzékenységgel határos érzékenység; a fájdalom perverz élvezetére ugyanaz a rendkívüli fogékonyság képesíti, amely az állatok iránti részvétre; a frivol tréfa és a lázadás a kétségbeesés és a védtelenek melletti vakmerő kiállás iker-tulajdonságaként említettedik; a hitetlenség a tárgyú hiszékenység ellentétéként. — A bemutatás, a magyarázat tehát nem hogy élesen elkülönítené a lélek ellentétes hajlamait — miként a lélektanból és a világirodalomból ismert példák Molière, Heine, E. T. Hoffmann, Stevenson, Dosztojevskij, Maupassant, Bródy és Babits figurái nyomán várni lehetne —, hanem inkább összemossa, szétfejtethetetlennek tünteti fel a jót és a rosszat.

Ez a bemutató voltaképpen maga is Esti-novella, módszere is Estire vall, az ő szeszélyéhez igazodik. Ezért, hogy a benne feltáruló sátániség olykor határozottan vonzó, máskor pedig meghökkentően túlélezett, s az Esti iránti viszony telve van játékos színleléssel és elképesztő túlzásokkal. „Gyűjtsd föl a házat. Gyűjtsd fel a világot” — tanácsolta Esti — aztán „Kezembe adott egy kést is. Döfd a szívedbe — kiabált. — A vér piros. A vér meleg. A vér szép.” — De mikor a verébfiókot meg kellett volna ölni, „Remegni kezdett.” „Ő sem mert hát mindent. Szeretett szájhősködni, hazudozni.” S voltaképpen nem is a realitás közegeiben létezik. Nem úgy, mint akinek a társadalmi valóság törvényeivel számolnia kell; a költői ihlet mögött működő nyers ösztönök, az alakatlan ingerek öltenek alakot általa. Elszabadult, emberivé stilizált formában azok az erők, amelyek csak erkölcs, kultúra és szívós munka révén alakíthatók költői szépséggé. Ha beváltotta volna a bemutató fejezet programját, a ciklus egymás ellentétéként jeleníthette volna meg az alkotó személyiség inspiráló és alakító, forrongó és fegyelmező energiáit, s a kettő termékeny dialektikáját kényszerű szövetségként, ellenszenv és vonzódás kikerülhetetlen drámájaként interpretálva, talányosságában is kifejező s rendkívül gazdag színjátékokat teremthetett volna. Felfedhette volna a költő sokat vitatott és sokat támadott cselekedeteinek indítékait és motívumait, rejtelmes egyéniségét egymásnak feszülő ellentéteiben tárhatta volna elénk. Kezünkbe adhatta volna annak nyitját, hogy miként tudott közönyös lenni az emberiség nagy ügyei iránt, mikor az egyes ember sorsát testvérként tudta érteni, annak kulcsát, hogy miként fért meg együtt kiábrándultsága és gyermekien szomjas érdeklődése a világ iránt; miként fért össze csodára, rejtelenre ajzott képzelte és szellemének latin világossága; könnyelműsége és formáló fegyelme, gögje és szelidsége; és annak nyitját, hogy miként szerethette egyazon hévvel Arany Jánost és Oscar Wilde-ot, Sigmund Freudot és Petőfi Sándort. Drámai számvetést ígért tehát ez a bemutató fejezet, Euphorion és Esti Kornél viszonyának alakulásáról az érvényes igazságot, — s egy lehetséges katarzis közelségét is, mikor ilyen megindultan beszélt: „Fizettem érte. Sokat fizettem. Nemcsak pénz. Becsületemmel is fizettem. Görbe szemmel néztek rám mindenütt. Nem tudták, hányadán állnak velem, hogy a jobboldallal tartok-e vagy a balfall, hogy államfönntartó vagyok-e vagy csak álmokkép, részeg két-kulacos, holdkóros madárijesztő, aki még az uraságoztól levetett, rongyos köpönyegét is arra forgatja, amerre a szél fúj. Drágán fizettem meg én a barátságunkat.”

Am a leszámolást ígérő drámai hangvétele a másik pillanatban már a szövetség vállalásának érzelmes oldottságába billen: „Mіндеzt azonban egyszerre elfelejtettem és megbocsátottam neki azon a szeles, tavaszi napon, amikor elhatároztam, hogy meglátogatom.” Esti otthonában a hajdani koldus-függelenség jelei ütik szíven a látogatót, egy elsüllyedt becses élet-táj, a fiatalság emlékei. Az idegenség egy csapásra feloldódik, s az előbb még terhesnek és megszégyenítőnek mondott barátság felújul: „Hát kit dicsérjek, Kornél? Hát kit lehet oly irigység nélkül szeretnem, mint téged? Hát kit bámulhatok ezen a ronda világon, ha téged nem, testvérem és ellentétem. Mindenben egy és mindenben más. Én gyűjtöttem, te szórtál, én megnősültem, te agglegény maradtál, én imádom a népemet, nyelvemet, csak itthon lélegzem és élek, de te világcsavargó, nemzetek fölött röpülsz, szabadon és az örök forradalmat vijjogod. Szükségem van rád. Te nélküléd üres vagyok és unatkozom. Segíts, különben elpusztulok.

—Nekem is szükségem volna valakire — mondta —, valami pillérre és korlátra, mert lásd, szétbomlok — és szobájára mutatott.”

A számvetés drámája ezzel háttérbe is szorul s helyette egy, talán még többet ígérő vállalkozás ígérete fénylik fel: a közös mű, mely szorgalom és csapongás, hűség és szeszély, képzelet és valóság, isteni és ördögi egyesítése révén valósul meg: a goethei mű ideálja, melyre Euphorion—Kosztolányi annak idején magát eltökélte.

Az *Esti Kornél* címen ismeretes novellák nem váltották be a szigorú számvetés ígérését s nem termettek goethei szabású művet sem, s ez csalódottság nélkül rögzíthető, hiszen az ígéretet egy Esti-novellából véltük kiolvashatni, s ennek a novellának lényegéhez tartozik, hogy ami benne elhangzik, nem értelmezhető szó szerint. A filológiai tények ismeretében még attól is óvakodnunk kell, hogy e novella-figuraként létező Esti és a költő fiktív ellentétét komolyan vegyük. A személyiség tartalmai alapján könnyű ugyan elképzelnünk a bevezető novellában előadott antagonizmust, de maga a ciklus nem ennek jegyében íródott, hanem spontán képződmény, melyet az Estit bemutató bevezető-fejezet *utólag* igyekszik egyetlen vállalkozásként feltüntetni. Később is íródott, mint a kötet többi darabja, s 1933-ban jelent meg a Pesti Hírlapban (ápr. 9.), tehát már együtt lehetett a kötet anyaga, amikor ez a „program-adó” fejezet elkészült. Ellene szól az egységes koncepció létének az a tény is, hogy a legkorábbi (a *Nyolcadik fejezet*) 1925-ből való, a legkésőbbiek (a *Tizenkettedik* és az *Első fejezet*) 1933-ból, s ezen kívül még az 1936-ban megjelent *Tengerszem* c. gyűjtemény is tartalmaz tizenkét olyan írást, mely Esti-novellának tekinthető. Nagy időt fognak át tehát ezek az Esti-novellák. Sokféle mondanivaló ölt formát bennük, s így jellegükben sem túl szoros a hasonlóság, sőt a gyűjteményt formailag összefűző tényező, Esti Kornél alakjában is nagymérvű a következetlenség.

Mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a bevezetőben olyan riasztónak mondott sátániság a kötet egészében aránytalanul szűk térre szorul. Zavarba jövünk, ha olyan példát keresünk, amely gonosznak mutatja Estit. Leginkább talán arra a fejezetre gondolhatnánk, amelynek végén Esti megveri a „sorsüldözött” özvegyet (*Tizenharmadik* . . .), pedig előzőleg mindent elkövetett az érdekében. Erősíthetné a gonoszság látszatát, hogy Esti még boldog is, miután tettét elkövette. Közélről nézve azonban kitetszik, hogy nem a gonoszság, hanem a kétségbeesés fokozott humanitás, a bírhatatlanná vált felelősség gyötrelme fejeződik ki ebben a megoldásban. Abnormis alakban az a meggyőződés, hogy feneketlen a baj s tűrhetetlen a helyzet; mely embert és embert ilyen terhes és megalázó kapcsolatra kényszerít. Ugyanakkor Esti lelkiismereti drámája is magasabb szintre emelkedik e verés révén. Esti ugyanis szenved attól, amire vetemedett, s tettének közeli borzalma elnyomhatja az előbbi, az értelmetlen altruista kötelezettségek gyötrelmét. „Boldog” tehát, hogy egy képtelen durvaság szégyene révén fizethet azért, amiért mindenki felelős. S közben gonoszságának álcája is ép marad. A tett és a tett jelentése minden ízében Estire vall itt.

És másutt is. Hiába nyomozunk, a Bóka László és mások által riasztónak érzett cinizmust, Esti Kornél *viselt dolgaiban* sehol sem érzük tetten. Igaz, megesisik, hogy egy „finom, öreg hölgy” irdatlan hosszú regényéről úgy mond véleményt, hogy el sem olvassa, de még itt sem az agyafúrt ügyesség mutatványaival áll jól a maga tisztességeért, hanem azzal, hogy az olvasót is bevonja egy nyomorítóan unalmas, „méltóságos” kontár megcsúfolásának örömeibe. Megesisik továbbá, hogy a vásott Esti poloskákat enged el egyik rokona lakásában, de — bár ezt mellékesnek véli az író —, nem mulasztja el közölni, hogy „dúsgazdag és aljasul zsupori” alak volt ez a rokon, s így a különben vérlázító csíny merőben más minősítést kap, s ezzel Esti is. (*Kernel Kálmán eltűnése.*) Rejtettebb az eszmei fedezet abban a fejezetben (*Tizenkilencedik* . . .), amelyben egy bolgár kalauz patakzó önvallomását hallgatja Esti részvétet színlelő figyelemmel; holott csak a megindultságot érti. Ám a színlelés ragyogó-frivol játéka mögött itt is megképződik valami súlyosabb jelentés: megrendült ámulás az emberreutaltság elemi szükségére láttán. A színjáték tréfás mechanizmusa végül is a lélektől lélekig jutás nehézségének szomorú gondját forogja ki. És Esti is érzi, hogy erről van szó.

A bemutató fejezetben beharangozott gátlástalanság tehát hiányzik az Esti-novellából. Annál nyilvánvalóbbak és gyakoribbak azok a példák, azok a megnyilatkozások, amelyekben Esti Kornél Kosztolányi vonzóbb, emberséges énjének képviseletében cselekszik. Sőt joggal kijelenthető, hogy egy-két esettől eltekintve lényegében mindvégig ekként cselekszik, vagyis, hogy *Esti Kornél voltaképpen pozitív hős*. Kosztolányiról szóló dolgozatban ríktóan hathat ez a kategória, de épp ezért folyamodtunk hozzá. Azért, hogy kitessék: a Kosztolányi-epika meg­le­pő fordulathoz értünk.

Mi hát az oka, hogy mégis rossz hírbe keveredett, hogy annyi félreértés és ellenszenv forrásává válhatott? Nem a tettei, az bizonyos. Igaz, többször olvashatunk csavargásairól, arról, hogy mennyit iszik és éjszakázik, s hogy emberszólásban épp olyan tehetséges, mint az ivásban. Csakhogy a nagy ivásokra és gonoszkodásokra utaló közlések mindig járulékos elemei az ábrázolásnak. Inkább az események keretéhez tartoznak, mint magához a történethez. Hallunk arról, hogy Esti sokat iszik, de sohasem látjuk részegnek. Magyarán szólva: Estit nem az keverte rossz hírbe, amit e novellákban cselekszik, hanem az, amit gondol, s amit az író állít róla. Nyomatékkal kellett ezt mondanunk, mert az Esti-novellák egyik meghatározó sajátosságát sejtjük ebben a kettősségben, vagyis Esti tetteinek és elveinek ellentétében.

Ez az ellentét kezdettől fogva végig nyomon kísérhető. Néhol határozottan kihívó, szán­dékosan túlélezett. Abban a történetben például, amelyikben végül Esti megveri a „sorsüldö­zött” özvegyet, s ahol ez a verés csak mélyebb rétegét fedi fel a lelkiismeretességnek, — előbb ilyesmik olvashatók: „Ilyen tekintetben Estinek sohasem voltak különösebb aggályai.” Vagyis: a politikában. Az özvegyet, akinek gondját a vállára vette, akiért fáradhatatlanul kilincsel „egy helyütt közeli rokonának, anyaiági leszármazottjának nevezte, buzgó katolikusnak, másutt régi derék kálvinistának, a békeszerződés földönfutójának, egyebütt pedig a fehérterror áldozatának, visszatérő, bécsi emigránsnak”.

Amiket Esti e novellák során gondol s amit nézeteiről az író állít, abból valóban össze lehetne állítani a politikai gátlástalanság, a relativizmussal elegyült nihilizmus sajátos rend­szerét. A *Harmadik fejezetben*, melyben már gondolkodó, önmagát a világgal szembesítő ifjú­ként lép elénk, azt közli róla az író, hogy „kellő esetben bizonyára gyilkolni is tudott volna, mint minden ember. De attól, hogy valakit megsértsen, jobban félt, minthogy megöljön valakit. Ez az ifjú, aki úgy át tudja érezni a paranoiás leány anyjának tragikumát, mintha fia lenne, — a nagy dolgokban elkerülhetetlennek véli a könyörtelenséget, meddőkön tart minden apostol­kodást, (Kosztolányi D.: Elbeszélései. Bp. 1965. 604.) s „Mivel — úgyimond — igazán jók ugyse lehetünk, legalább udvariasak legyünk.” Ennek a deklarált bölcsességnek valóban nincs szilárd etikája és más vonatkozásokban is feltűnően labilis. A jó szót, amelyet még nem valósítottak meg, amely még lehetőségeket rejt magában, többre becsüli a jó tettnél, melynek kimenetele kétsé­ges. S a későbbiekben ez a gondolat más összefüggésekben újra, és újra előkerül, mintha sark­pontja lenne Esti szemléletének. Legtűzetesebben, mondhatnánk, legkidolgozottabban a *Tizenkettedik fejezetben*. Az eszmei-gondolati terhelés ebben a legsúlyosabb. Itt sem követ el Esti semmit, ami emberségét kétségessé tehetné, de itt adja elő legkihívóbb teóriáit, s ezek a teóriák szinte fontosabb szerepet töltenek be, mint maga a történet. A történet ugyanis, ahhoz képest, hogy igen terjedelmes, csak arról szól, hogy Baron Wilhelm Eduard volt Wüstenfeld, egy német kulturális intézmény elnöke, a felolvasások alatt — míg elnökölt — évtizedeken át állandóan aludt. Esti Kornél, aki maga adja elő a történetet, „halhatatlan” eszményként idézi eme elnök alakját, fennköltén dicsőíti, s hirdeti, hogy a legtöbbet s a legfontosabbat tőle tanulta. Tőle tanulta tehát azt a filozófiát is, hogy az igazsághoz nincs biztos mértékünk, hogy „minden dolog reménytelenül viszonylagos.” Ez a minta-elnök — ahogy Esti meséli — a bárgyú, émel­yítő és hóbortos handabandázást — „melyet általában lírai költészetnek neveznek” —, az ember­boldogító szalmacséplést — „melyet általában politikának neveznek” — s amelyektől eleinte Esti majdnem megőrült, ez az elnök — tárgyuktól és irányzatuktól függetlenül — elfogulatlan

türellemmel, példás liberalizmussal aludta végig. Ezen a példán felbuzdulva vonja le Esti azt a tanulságot, hogy a türelmes passzivitás, ez az „ellentéteket áthidaló, magasztos” álom a méltó és üdvös magatartás. S ha már eljutott ehhez az „originális” felismeréshez, jelleméhez híven konzekvensen tovább is gondolja: „Eddig a földön minden rendetlenség abból származott, hogy egyesek rendet akartak teremteni, minden piszok abból származott, hogy egyesek söprögettek is. Értsétek meg, az igazi átok ezen a világon a szervezkedés, az igazi boldogság pedig a szervezetlenség, a véletlen, a szeszély. Egy példát mondok. Elsőtül érkeztem ide. Egypár percig egyedül voltam. . . Bejött Berta a kenyereslány. Vettem tőle egy császárszemlét és szájon csókoltam. Egy másodperccel azelőtt nem sejtettem, hogy így fogok cselekedni. Ő se sejtette. Azért volt szép. Ezt a csókot nem szervezte meg senki. Ha megszervezik, házasság lesz belőle, kötelesség, savanyú és fzetlen. A háborúk és forradalmak is meg vannak szervezve, s ezért oly förtelmesen rútak és aljasak. Egy utcai bicskázás, egy parázs hitvesgyilkosság, egy alapos családirtás sokkal emberibb. Az irodalmat is a szervezkedés öli meg, a pajtáskodás, a céhrendszer, a házi kritika, mely »néhány meleg sort« ír a házi főmarháról. De egy író, aki a kávéházi mosdóhelyiség mellett, egy bádogasztalkán firkálja soha ki nem adható verseit, mindig szent. A példák azt bizonyítják, hogy az emberiséget azok vitték szerencsétlenségbe, vérbe és piszokba, akik lelkesedtek a közügyért, akik komolyan vették küldetésüket, akik forrón, becsületesen virrasztottak s jótévői azok voltak, akik csak a maguk dolgával foglalkoztak, a kötelesség-mulasztók, a közönyösek, az alvók. Nem is az a hiba, hogy a világot kevés bölcsességgel kormányozzák. Az a hiba, hogy egyáltalán kormányozzák.”

E hosszú idézet alapján könnyű volna Kosztolányit, sőt Esti Kornélt is mentesítenünk a kifejtett teória árnyékától. Jogot adna erre az a tény, hogy az elnök impotens passzivitását csak a gonoszkodás prizmája láttatja példaszerűnek, s hogy az ilyen eszményképtől származó bölcsesség fennkölt vállalása voltaképpen elutasítás, hogy itt a dicséretnek inkább a visszája az érvényes, akár a nép humorában, melyet így magyaráz Kosztolányi: „Valami sajátos humor nyilatkozik itt meg, . . . életbölcsesség, nem elmésség, de alázat minden dologgal szemben. Aki ismeri népünket, az tudja, hogy az is ilyen. . . Csúfolja a sötétet, hogy olyan sötét, a világosságot, hogy olyan világos és az esőt, hogy olyan nedves. Ami nagyon kicsi, azt nagyon nevezi, ami nagyon nagy, azt kicsinek.” (*Lenni vagy nem lenni*. 56.)

Hogy Esti teóriájában is efféle humor rejlik, a hitvesgyilkosság példájáig feszített túlzás csak alátámaszthatja. — Mindezek ellenére sem állítható, hogy amit mond, annak éppen az ellenkezőjét gondolja akár ő, akár az író. Elsősorban azért nem, mert ezek a gondolatok elég gyakran ismétlődnek. Hallhatók Esti szájából a többi fejezetekben, s főként a róla szóló jellemzéseknben. A bohém-évek lázas és szertelen Estijéről olvasható pl. hogy „Fogalma sem volt, miért született erre a világra . . . De éppen mert az életet a maga egészében értelmetlennek tartotta, a kis részeit külön-külön mind megértette, minden embert kivétel nélkül, minden magasztos és aljas szempontot, minden elméletet, s ezeket azonnal magáévá is tette. Ha valaki őt percig beszél neki okosan, hogy térjen át a mohamedán hitre, ő áttér rá, föltéve, ha megkímélik a cselekvéstől, a szaván fogják és nem adnak neki időt, hogy később mégis visszatérjen.” (Elb. 634.). S ezt a szeszélyes állhatatlanságot Esti a világ természetével egylényegűnek vallja. Talán ez az egyetlen törvény, amit elismer s amit érvényesnek tart. Azt, hogy az élet ésszerűtlen, (uo. 648) s valójában a rendetlenség az igazi rend (uo. 885.). „Régen levettem én a kezem az úgynevezett társadalomról. Nem is vagyok vele egy. Az esztelen, zabolátlan és élő természet az én atyám-fia.” (uo. 646).

Persze, az adott összefüggésekben minden ilyen vallomás és jellemzés sajátos értelmet nyer, szó szerint scholsem vehető, s mindenütt megképződik bizonyos distancia az író és e teóriák között. Jóval kuszáltabbá válik a kérdés, ha azzal is számolunk, hogy ezek a gondolatok Kosztolányi más megnyilatkozásaiban is fel-felmerülnek. Találkoztunk velük a *Nero*-ban, leginkább Seneca fogalmazásában; az *Aranysárkány*ban; felöltöttek a *Meztelenül* verseiben, de jelen vannak a későbbi esszéknben és azokban a fontos vallomásokban is, amelyekben minden-

féle művészi prizma kizárásával, pőrén és pontosan fejt ki meggyőződését. Mindenekelőtt az Ady-per dokumentumaiban, a *homo aestheticus* címen ismeretes koncepcióban s a legszenvedélyesebb Arany-esszében. (*Lenni vagy nem lenni*. 173—193.) Igaz, hogy ezek a vallomások meggyőzőbben és árnyaltabban fejezik ki az író nézeteit, el lehet rólok hinni, hogy szellemükben kitűnő művek sora alkotható, de a *homo aestheticus* és a hozzá hasonított Arany is idegen a cselekvés szférájában, ők se hiszik, hogy a lét-harcban igazat tehetnének, missziót teljesíthetnének, elutasítják a szolgálat elvét, s az elfogulatlan szemléletben fogant, szép mű az eszményük és egyetlen céljuk, — bizonyítván ily módon, hogy Esti teóriáit a sajátos epikai közeg intenciói ellenére se lehet Kosztolányitól élesen elválasztanunk.

S hogy ez a szétválasztás ne sikerülhessen, arra egyébként is ügyel az író. Hogy szándékkal-e vagy ösztönösen, nem tudható, de tény, hogy komolyság és tréfa, szerep és közvetlen vallomás, színlelés és őszinteség szinte szétfejtethetetlenül szövéődik össze ezekben a novellákban. Ha Esti azt állítja, hogy az irodalmat is a pajtáskodás, a céhrendszer őrli meg, szavait szó szerint véve is hitelesnek érezzük, de ez a kijelentés ugyanarról az eszmei platformról hangzik el, mint a családirtást a szervezett öldöklésnél: a háborúknál és a forradalmaknál emberibbnek deklaráló mondatok. Még hozzá egymás sarkába érve bontakoznak ki ezek a gondolatok, egyetlen érvelő-lendület szerves folyamatában. Így aztán a képtelen kétségessé teszi a meggyőzőnek tetsző hitelét s a vallomás-szerűen ható a képtelent keveri a komolyan-vehetőség gyanújába. Ilyesféle elegyedést példáz a „sorsüldözött özvegy” történetéből idézett részlet is. Csak ebben a cselekvés és annak külső formája között képződik rikító ellentét, mikor hol Trianon áldozatának, hol a fehérterror üldözöttjének nevezi Esti az özvegyet. Bizonyára mindig annak a szájaíze szerint, akitől segítséget kér számára. S miközben az emberi jószágot az ellenszenves látszatokkal Kosztolányi így összeházasítja, azokat is kicsúfolja, akik csak körülhatárolt elvi alapon hajlandók könyörületre. Legyen nektek, a ti korlátolt eszetek szerint — mondja —, az a fontos, hogy az özvegyen segítsünk. Esti nem fedheti fel ezeket az indítékokat, mert ez már nem az ő dolga, ő — vagyis Esti — azért lett, hogy az író bizonyíthassa általa: az emberiség nincs politikai diszciplínákhoz kötve, s ünnepélyes szölamokhoz. Esti révén úgy mondhat igent az író, hogy tagadásait is jelezni tudja, az előbbi átszűrődik az utóbbiba, s ez utóbbi mindent viszonylagossá avat.

Olyannyira, hogy ember legyen, aki Esti dolgainak értelmét határozott jelentésre képes redukálni. Különösen a már többször említett *Tizenkettedik fejezet* teheti próbára a mag, a lényeg után nyomozó olvasót. Hogy a felolvasásokat következetesen végigalvó elnököt az író vagy akár Esti Kornél példaképnek tekintené, az egy percig se vehető komolyan, de a felmagasztalásban kifejeződő fintor igen. Személyes kudarc keserűsége rejlik mögötte: Kosztolányiné szerint, a Pen elnökeként végzett gáncstalan sáfárkodás kiábrándító konzekvenciái. (I. m. 290.) Az általánosítás során azonban a több-élű humor szintjén oszlik el a heveny indulat, új jelentés-variációkat terem. Eszerint, mikor az elnököt dicsőíti, szavai így is érthetők: ilyen agyalágyult tekintélyek uralják a művelődés fórumait. És így is: ilyen izgága, korlátolt és unalmas figurák nyüzsögnek ezeken a fórumokon. S végül, hogy megtalálja zsák a foltját, vagyis: izgága, korlátolt közszereplők! ez való nektek, ez a tunya közöny. Pedig ezek csak a lényeg változatai. S ha a legutolsót tekintjük a leghitelesebbnek; — annak jóvoltából, hogy az említett jelentés hol szorosan, hol lazán, hol közvetetten, hol közvetlenül van jelen a közlésben — a talányosság továbbra is megmarad. Megmarad, sőt a részletekben külön ágakat hajt, melyek olyan frissek és erősek, hogy külön is egészként hatnak. Amit ugyanis a német rendszerességről és mélységről csúfolódva mond, abban ugyanaz az ingerültség fejeződik ki, mint az *Esti Kornél énekében* s az Ady-per jegyzeteiben, vagyis a nagyképű, homályos üresség elutasítása. Még a németek és franciák szembeállításával is arra figyelmeztet, hogy nem két nemzet között választ ő, hanem a mélység álcájában kérkedő fontoskodás és a latin világosság, valamint a gépiesség és a színes, önfeledt természetesség között. A német gyógykezelés kiválóságát ironikusan méltató Esti Kornél így zárja az adott gondolatsort: „Gyakran mondogattam,

hogy csak németek közt szeretnék beteg lenni és meghalni. De élni lehetőleg másutt szeretnék: itthon, szabad időmben pedig Franciaországban." Hogy miért, nem taglalja tüzetesen, de a gonoszkodó méltatásból kitészik, hogy ugyanaz a szabadság és világhossz-igény működik itt, amely az Ady-per jegyzeteiben így adja tudtul vonzalmait: „A franciákat imádom és alázatos szeretettel vallom, hogy halottas ágyamon is hálás leszek nekik, mert megismerkedtem szellemükkel (?) és élveztem a fényt, a tisztaságot, a mélységet, melyet árasztanak, az igazi mélységet és nem a metafizikát, melyet üresnek... tartottam.” (Irók, festők, tudósok. II. 390.)

Kitészik — mondottuk, hogy *lényegében* nem a német népről van itt szó voltaképp, s nem a franciákról, hanem egy izlés önvédelméről. Igen ám, de a „lényegében” olyan megszorítást tartalmaz, ami semmiképpen sem mellőzhető. Az Esti-novellában ugyanis a mélyebb jelentés kibontakoztatása nem egyetlen cél, itt a közvetlen szint is lényeges, tehát az is érvényes és érdekes, amit a németekről beszél, az elnök története is, és az is, amit példáz. Továbbá: itt a jelképes és a példázatoság korántsem célirányos. Esti csúfondáros nyelve a költőket sem kíméli, s ha a politikus-típus vonásait egy elmeosztály paranoiás betegeiről olvassa le, a költőt viszont a schizofrénekről. Az utóbbiak rokonszenvesebbek ugyan, de ezek is bolondok, a *prizma tehát, amelyen áttetszenek, ugyanaz*. És ezzel meg is érkeztünk Esti Kornél létének titkához. Nem a sátániség a fontos benne és nem a cinizmus, nem a költői jellem egyik felét képviseli. Éppenséggel nem, hanem a személyiség egésze számára teremt új lehetőséget: prizmát, amely ha ferdén, ha eltúlozva, ha játékosan is, tabula rázát csinál a felosztott, megmerevedett, tilalmas világból. Szerepet, melyben kedvére bánhat tabukkal és érzékenységekkel. Engedelmes anyagként kezelheti azt is, ami szigorú törvényként nehezedett rá, vagy fenyegetően nézett vele szembe: az elveket s a gondolatokat. A másokét s a magáét egyaránt. Kicsúfolhatja az előbbit, de a sajátját is ferde fénytörésben jelenítheti meg, kompromittáló elemekkel társíthatja. A szervezetséget pl. — ami ellenszenves számára — a háborúk és a forradalmak riasztónak vélt példáival, a spontaneitást, — amit kedvel —, a hitvesgyilkossággal. Itt tetszik ki annak értelme is, miért kellett rossz hírbe keverni az emberséges Esti Kornélt. Lényeg és rekvizitum, színlelés és őszinteség, játék és komolyság cseles elegyítésével; a közvetlen és a mélyebb jelentés-rétegek közötti megfelelések szabálytalanságaival Kosztolányi kimozdíthatta megrögzött helyükről a dolgokat, föléjük került, s így lépett velük ismét termékeny kapcsolatba. Fel-szabadíthatta magában a vesztelgésre kárhoztatott kisgyermeket, méghozzá úgy, hogy az érett férfi csalódásokon, vereségeken és sikereken nevelt tudását sem kellett elnyomnia. Ellenkezőleg, éppen Esti ártatlan szertelensége jóvoltából, a törvényen kívüli fesztelenségével élhet velük, tágas terephez juttatva így a folyton szomjas reflexív hajlamokat s a parádézásra, játékra vágyó szellemességet, a humort is.

Itt merül fel a kérdés, hogy vajon egyértelmű-e ez a nyereség? Azt a gondolatsort, melyben a nép humorából elmélkedik Kosztolányi, egy nagyon idevágó tétel zárja le. Eszerint a fordított értelmű beszédben, abban, hogy a nép észjárása a tárgyakat elmozdítja helyükről, összeméri őket, az önszemlélet korlátlansága nyilatkozik meg. „Ha elalszik a gyertya, azt mondja, hogy világos van. Ezzel pedig korántsem akar elméskedni, csak a dolgok viszonylagosságát hangsúlyozza, mely minden humor alapja. Mosolygó nihilizmus lakozik benne, humoros közöny a biztos halállal és az élet gyógyíthatatlan céltalanságával szemben...” (Lenni vagy nem lenni. 56.). Hogy a nép humorának lényegét hitelesen értelmezi-e Kosztolányi vagy sem, nem tartozik tárgyunkhoz, de az bizonyos, hogy az Esti-novellák humorának s Esti Kornél szerepének van illyesféle funkciója. A tételesen is szóhoz jutó viszonylagosság, az a meggyőződés, hogy „minden attól függ, milyen szempontból nézzük” (Elb. 624) az élet céltalanságának tudata (Uo. 615.), az emberszemlélet szomorú kétkedései (Uo. 644., 646., 907.) az Esti-novellák alkatában is jelen vannak. A képtelen és a valószínű, a vállalt és a vállalhatatlan szeszélyes elegyítése, a cselek és a színlelések, a szándék és a meggyőződés lebegő talányossága nemcsak a felszabadultságot példázza, hanem az ábrázolt világ rendjének bizonytalanságát, s természetesen a szemlélet relativizmusát is, hiszen az előbbi az utóbbi szüleménye.

Van az Esti-novelláknak egy csoportja, amelyben e „mosolygó nihilizmus” olyan könnyű anyaggal kerül szembe, melyet ki sem kell mozdítani a helyéről, mert nem is az életvalóság termette, hanem a játékra hangolt képzelet, s eleve azzal a céllal, hogy a vele „eszközölt” mutatvánnyal meghökkentsen, zavarba ejtsen, — s esetleg az élet rejtelmességére figyelmeztessen. Az *Esti Kornél* c. kötet darabjai közül ilyennek minősíthető a *Negyedik fejezet*, amelyben egy bácskai aranyparaszt legendás fősvénysége a téma; a *Tizenegyedik fejezet*, melyben egy kleptomániás műfordító úgy éli ki ártalmas hajlamait, hogy az eredeti szövegekből elsikkasztja, amit csak lehet. Ebbe a családba tartozik a *Tizenötödik fejezet*, amelyben, míg barátja fiáért aggódik, Esti csak a versével törődik; s az a történet is, amelynek végén az életét megmentő Elingert Esti a Dunába dobja (*Tizenhatodik fejezet*), s ide sorolható a *Tengerszem* Esti-ciklusát alkotó írások zöme.

Valami mélyebb igazságot ezekben az írásokban is mindig kiforog a különös történet mechanizmusa. Még a kleptomániás műfordító furcsa sikkasztásai is azt a gyanút keltik, hogy hátha nem is botor mániája, hanem ízlése parancsára ritkította olyan szenvedélyesen a kétesértékű szövegek parvenü gazdagságát? Még rétegzettebb és magvasabb jelentés elemezhető ki a hatalmas örökség elszázásáról szóló történetből (*Hatodik fejezet*), de ezek ismeretében is úgy véljük, hogy a meghökkentés, az elképesztés szándéka erősebb bennük, mint az emberi jelentőség. A színlelés, a túlzás, a kikerekítés műveleteit itt is frissen lüktető izgalommal végzi az író, mutatványa mindig parádés, de az érdekességet, a meghökkentést szolgáló képlet pörébb, a kitetsző váz szegényesebb, mint a ciklus más darabjaiban.

A bravúr és a kedély-szikrázás, aminek itt tanúi vagyunk, a játéknak abból a fajtájából való, mely azért komplikál és egyszerűsít, azért láttatja fonákjáról a dolgokat, mert a reménytelenség filozófiájának látószögéből minden, ami igazán lényeges, elintézettnak látszik, nagyon is szimplának. Ez a játék az élet pótszere, s bár fordulataiban mindig fel-felvillan valami az emberi természet ismeretlen titkaiból, — mégis: a „mosolygó nihilizmus” könnyedebb kedvteléseit véljük felismerni benne. A fel-felderendő mélyebb értelem, a tündöklő előadás és az intelligencia remek cselei láttán az olvasót épp úgy elfoghatja a bizonytalanság, mint a *Tengerszem* egyik bírálóját: „Hátha nem az ő mondanivalója jelentéktelen, hanem én vagyok sekélyes. Az a kényszerképzetem, hogy ő mégiscsak jobban tudja.” (Juhász Géza: *Tengerszem*. Válasz. 1936. I. 315—17.). A *Tengerszemmel* és az Esti-novellák egészével szemben jogos lehet ez a bizonytalanság, de az általunk különválasztott csoporttal szemben határozottabbak lehetünk. Erre bátorít bennünket Babits is, amikor megállapítja, hogy „külön és rövid szavakkal elmondva az ötleteket kissé üreseknek is találtam. A humort avultnak sejténém és nyakatekertnek, (ahogyan néha a Poe Edgar humoreszkjei hatnak). Például a kleptomániás műfordító történetére célok, vagy hasonlókra. Mind e témák érdekessége és súlya nem terjed túl egy-egy anekdotáén. Jobban érdekeltek az emlékek aranyzálával font témák, egy író serdülése és megkeményedése az ellenséges élet hullámverésében.” (*Könyvről könyvre*. Nyugat, 1933. I. 688—89.)

Babits iménti véleménye nem a módszeres műbírálat igényével fogalmazódott. Választása — „Jobban érdekelnek. . .” — önkényesnek látszik, pedig nagyon is célba talál. Az Esti-novellákat ugyanis csak a sommás ítékezés vagy a kritikátlan hódolat tekintheti jellegben és értékben egyenleteseknek. Jeleztük már, hogy időben mennyire messze esnek egymástól az elsők és az utolsók. A jelleg és érték-különbség legalább ilyen nagymérvű. Bár az ilyen szempontú szétválasztáshoz az időrend nem ad biztos fogódzót, az feltűnő, hogy az imént jellemzett típus főleg a harmincas évek elején gyakoribb, míg a Babits által kiemelt *személyesebb* változat három legszebb darabja 1929 és 1930 termése. Azoké az éveké tehát, amelyek Kosztolányit a dacos öntanúsítás mozgalmas terepére kényszerítik. S mikor e fejezet elején arról beszélünk, hogy a novellát is az öntanúsítás kényszere emeli új szintre, elsősorban erre a személyesebb változatra gondoltunk. Bennük és általuk végzi a novellista azt a számadást, amelyet az esszé-író az Ady-perrel, a lírikus a *Marcus Aurelius*-szal kezdett el. E szerep révén jut az Esti-novella

olyan tartalmakhoz, amelyek a Kosztolányi-novella egész alkotását megújítják, Magának Esti Kornélnak is az a szerep ad igazi jelentőséget, amelyet e folyamatban betölt. A furcsa, a hihetetlen történetek Esti Kornélja: a szellemi artista, a bohém, a kiábrándult filozófus, a szeszélyes játékos, a megfoghatatlan rejtélyek beavatottja önmagában is érdekes figura, originális teremtmény, de szimbólum-értékű alakká azért jelentékenyülhet, mert azokon a pontokon is ő képviseli az író, ahol a személyiség létérdekéről van szó. Tágabb értelemben, persze, valamennyi Esti-novella része az öntanúsítás folyamatának, de a *különös történetek* címszó alá foglalható, sekélyesebb darabokban töredékes és bizonytalan ez a funkció, ott az ámulat felszítása, az elképesztés az elsődrendű cél. Van úgy, hogy Esti részt se vesz a történetben, csak elmeséli, persze reá jellemző előadásban, de szerepe mégis csak járulékos. Az *öntanúsítás novellái*, ha van is bennük költött elem, lényegük szerint az önéletrajz fejezetei. A pálya csomópontjait tükrözik, azokat az elhatározó jelentőségű élettájakat, amelyekben a személyiség lényege, író és világ kapcsolata legteljesebben ölthet alakot. Az alvó elnök történetéről szóló fejezet (*Tizenkettedik*. . .) a maga szabadító izgalmasságát már attól kapta, hogy benne a pálya tétjeit érintő eszmékből csinált játékos tabula rázát az író. A szorosabb értelemben öntanúsító novella magát a pályát, annak egy kritikus pontját, vagy a költői jellemet demonstráló kulcshelyezeteit tükrözi. Az első ideszámítható darab, a *Második fejezet* a „szegény kisgyermek” élettáját idézi. Pontosabban, az élettáj egyetlen eseményét, a gyermek-Esti első találkozását — mint az alcím is jelzi — „az emberi társadalommal”. Ez a jelzés arra figyelmeztet, hogy a történet jelképes. A gyermek dolgaiban költő és közösség idegensége s a helyretalálás problémája a fontos.

Régi gondja ez Kosztolányinak, és sok művében szóhoz is juttatta. Leginkább példánk felé mutató alakban *Az iskolában hatvanan vagyunk* kezdetű „kisgyermek”-versben s az 1917-ből való *Óvoda* c. elbeszélésében. Mindkettőnek egy riadt, érzékeny kisgyermek a hőse, akit félelem és kétségbeesés fog el amiatt, hogy a szülői ház meghitt édenéből a kietlen, rideg iskolába, ill. óvodába kényszerítenek.

Az Esti jelmezében újra megjelenő kisfiú épp olyan félnék, mint elődei. Ő is úgy megy az iskolába, mintha a vágóhídra vinnék, s mikor anyja otthagyja, egyik kétségbeesésből a másikba esik. — Aztán megpróbál helyet keresni magának előbb az „úri gyerekek” közt, akik közé magát is számította, de ott már minden helynek gazdája volt. Dachból a legutolsó padba akart ülni, a mezítlábás, vásott parasztyerekek közé. A szaguktól ugyan felkavarodott a gyomra, „De azért szívesen leült volna közéjük. Tekintetével rimázkodott, hogy fogadják be legalább ők.” Azok se fogadták be. „Lelkében dühvel és bosszúval innen is elkotródott. Nem tudta, hogy hova menjen, nem tudta, hogy hova tartozik. Hát a kályha mellé állt egyedül. Szégyelte, hogy olyan gyáva és ügyetlen. A kályha mellől végtelen megvetéssel méregette ezt az egész analfabéta társaságot.” — Végül a tanító jóvoltából „Valahol középiütt talált egy tenyérnyi helyet, egy pad legszélén. Csak féllábbal ülhetett le ide, úgy, hogy a másik lába az űrben lógott.”

Kényelmetlen pozíció. Mintha a pártatlanságára büszke homo aestheticus helyzetét akar-ná illusztrálni, a teoretikust, „aki nem áll sem jobboldalon, a bégető fehér báránnyal között, se baloldalon, az ordító, fekete farkasok között, hanem egymagában áll, távol a nyájtól és a csordától, mindig egyedül, mint mindenkinek közönyöse vagy megértője, mint mindenkinek természetes barátja és természetes ellenfele”. (*Írók festők, tudósok* II. 340.). Az elbeszélés végén, mikor a tanító végignézi a gyermekek palatábláit, „A kisfiú i betűjét is megnézte. Szép, finom i betűt írt. Megdicsérte érte. Az már nem sirt.” Sőt a tanító biztató kérdésére már bátran és értelmesen mondta meg a nevét: Esti Kornél. — S ha a padszéli pozícióban a homo aestheticus pártatlanságát véljük kifejeződni, a finom és szép i betű sikerében a mindenk fölé emelt tehetség és szépség hatalmának eszméjére ismerhetnénk.

A megfelelések nyilvánvalóak, mégis óvakodnunk kellett a teljes azonosítástól. Minde-nekelőtt azért, mert a novellabeli kisgyerekek nem érzik jól magukat abban a pozícióban, amelyet

a teoretikus büszkén vállal és programként hirdet. Ez a novella középúton áll az *Óvoda* és a homo aestheticus teóriája között. Az *Óvoda*-beli kisfiú a többi gyermekkel összefogva szeretné kitörni az ellenségesnek érzett börtön-világból. Esti Kornél már nem ilyen radikális, nem ilyen nagyratörő, testvériség-vágya is csitultabb. Itt már nem az a tét, hogy az iskola elleni lázadásban, vagyis a világ megváltoztatásának szenvedélyében követik-e őt a gyerekek, hanem az, hogy befogadják-e maguk közé. Láttuk, hogy nem fogadták be. A *Nero* és az *Aranysárkány* írója még tragikus konfliktussá éleztette át az ilyen kudarcokat. Esti Kornél is szenved a társtalanság miatt, a nyüzsgés, ami körülveszi, az ismeretlen kéz, amely beteszi egy tanterembe; az ellenséges vigyorgás; a maga élhetetlensége, az érthetetlen és a félelmetes helyzet, amelybe kerül, már-már karkainak tetszik. De csak pillanatokig, mert a félelmetes és érthetetlen szituáció, ha hordoz is jelképes jelentést, nem az emberi világ természetét példázza, hanem egy kivételes élet kritikus pontját, a mélypontot, ahonnan a gyermeknek ki kellett emelkednie, a zűrzavart, amelyben helyére kellett találnia. Az *Óvoda*-beli kisfiú szertelen lázadásának szomorú kudarc vége, — a „szertelen” Esti hozzáedződik a kiméltetlen valósághoz, s kiérdemli a helyet és a megbecsülést.

S mindez *történik*, tehát nem egy zárt képlet statikus példázataként közöltetik, hanem váratlan fordulatokból összeszőtt folyamat eleven áramában fejlődik ki. A társtalanság nem eleve adott, hanem bekövetkezik, méghozzá a kellemetlen csalódások fejleményeként. Mikor az ismeretlen ember az osztályba betette, azt várta „hogy ez a sok gyerek mind-mind fölugrál s a nevét kiabálja. Azt várta, hogy zsebkendőjüket lengetve üdvözlík őt. Csakhogy ez a csoda nem történt meg. Észre se vették. — Fejéről lekapta a kalapot. Köszönt nekik, illedelmesen. Ők akkor se köszöntek.” — A kisfiú tehát jóhiszeműen és reménykedéssel közelít a többi gyerekhez, szeretetre számít, nagyon is naivul, s csalódik, sír és haza akar menni, mikor kinézik és kinevetik. Korántsem fogadja el törvénynek a társtalanságot, a sehová-nem-tartozást kizsátoztottságnak érzi, akarata ellen való fejleménynek. Régi bántásokért, folyton ismétlődő vádakért — hogy csak magával törődik, hogy köpönyegforgató stb. — vesz Kosztolányi elégteltelt amikor a kisfiú társtalanságát szomorú kényszerként jeleníti meg. Közönyös és értetlen ellenfeleire, ill. pályatársaira hártítja a felelősséget, akár a *Harmadik fejezetben*, ahol szintén felpanaszolja, hogy határtalan bizalma és ifjonti nyíltsága láttán — mikor a fővárosba került — ismerősei összenevettek a háta mögött, mígnem ő is megtanulta, hogy arcát el kell zárnia. (Eib. 596.)

A gyermek-szerepnek tehát ezúttal is, mint korábban, felszabadító funkciója van. Az esztétadac és a kiábrándult emberszemlélet sémái alól kibontakoztatja a társakra utalt, esendő embert. Csak gyermeket érhet ennyi csalódás, csak a gyermek ütközhet meg a közöny és értetlenség láttán ilyen friss fájdalommal. És a gyermek szerepben színeződhetnek ártatlanokká, tehát bevallhatóakká azok az esendőségek, amelyekről komolyan áttal beszélni Kosztolányi. A *Szegény kisgyermek panaszai*ban még dődelgette a maga különleges érzékenységét, az *Óvodában* tragikussá színezte, itt azonban mosolygó derűvel szemléli. A kizsátoztottság fájdalmát épen hagyja ugyan, de azt is jelzi, hogy ebben az elkényeztetett kisfiú üvegházi érzékenységének is része van. Ahogy a kisfiú a többiekhez közelít, megható és nevetséges is egyben. És a sehová-nem-tartozás gyötrelmes problémája is — bár szabatosan kirajzolódik — megszéliidül ebben a gyermeki közegben. Azzal, hogy *szabatosan* rajzolódik ki, tehát hogy a felnőtt kényeskomoly gondjait az apolitikus gyermeki társadalom szerkezetében tárgyasítja, eleve a rétegkeveredés humorát, s a játékos példázat izgalmát társítja az öntanúsítás lírájához. A probléma veszít tehát a súlyából, de közben gazdag jelentés-árnyalatai képződnek. Szemben a szimpla példázatokkal, itt a közvetlen síknak nemcsak annyi a funkciója, hogy jeleze a mélyebb jelentést. Az idegen közegbe került érzékeny kisfiú s a közeg, önmagában is az eleven, színes életvalóság benyomását kelti. Az élettrajzi elemek meleg fénye vibrál a felszín eseményeiben. A primér epikai elemek: a jellem és a cselekmény itt még önmagukban is megállnának. S hogy egy pálya törvénye és egyetemes emberi alaphelyzet is kifejeződik bennük, ezt nyíltan élvezi a költő. Élvezi, hogy a kisfiú jelmezében saját kálváriáját járja, s azt is, hogy a mérges és kinos

konfliktusokat ilyen derűs és színes, ilyen megható és ártatlan játékká, látvánnyá alakíthatta. Az áthelyezkedés bravúrait — ahogy a kisfiú riadalmait, képzelgéseit, önérzetét, jólneveltsége fonákságait, kényességét és élhetetlenségét belülről nézve ábrázolja —, a környezet markáns részleteit, a színjátékszerű kiképzést ez a kétarcú ihlet: a tanúskodás lírája és a súlyos anyag könnyed kezelésének öröme élteti. A siker, amelyet a kisgyerek a „szép, finom” i betűjével kiérdemelt, egy nagyobb sikerre is utal. Arra, amit az író a gyermek-Esti jelmeze révén görcsös és kemény anyaga, az ember pedig viszonyai felett aratott.

Egyszerre jelent visszatalálást és megújulást ez a siker. Visszatalálást a legtermékenyebb stílus-lehetőségekhez: a világot üdén, meglepetésekben érzékelő kisgyermekhez, s közben ezt a régi szerepet a kifejtett pálya szomorú tanulságainak hordozására is képessé teszi, az érett sztoicizmus oldó, szabadító derűjét is érvényhez engedi anélkül, hogy a helykeresés ügyét devalválná, s az öntanúsítás értelmét szétbontaná. Ahol szétbontja, ahol szemlélete egyik, tétellel hegyezett tartalmához keres alkalmas anyagot, mint a *Tízennyolcadik fejezetben*, ahol gazdag élete tanulságait egy öldöklő villamosút alacsony tortúráiban tárgyasítja, ott egy szimpla parabola magvasságánál s egy keserű fintornál többet alig tud anyagából kicsikarni. Mindebből arra lehet következtetnünk, hogy a poézisnek és az emberi jelentőségnek az Esti-novellában a személyiség osztatlan jelenlétét biztosító masszívabb élménytömbök az elsődendő biztosítékai. Vagyis, az írói szándék ott teremt többrétű, gazdag művet, ahol az élet elhatározó jelentőségű élmény-anyagán küzdi át magát, ahol a költő valóságos életének egy darabját kell alakítania, vagy ahol kifejező jelképre találnak a költői jellem legfőbb érdekei. Egyszóval: ahol a költő bőrre megy a játék.

Igy van ez a „beérkezés” szertelen, lázas éveit felidéző *Ötödik fejezetben* is. Ez a híres tabló is életre-avató, élethez edző próbák terepeként rajzolódik ki. S miközben az életrajz mindig meghatottan emlegetett emlékeit kiemeli a szentségek köréből, egyúttal a személyiség kifomálódásának alkalmává is avathatja, a dudássá érés egyik iskolájává. Úgy degradál tehát, hogy nyomban új jelentőséget is kölcsönöz az emlékeknek. Itt is, mint előbb, old és köt egyszerre. Helyreállítja a kapcsolatot élete egyik legszebb, legjelentősebb állomásával. Feltárja költői s emberi jellemének gyökereit, pontosabban: a közeget, melyen magát átküzdötte, de a távolságot jelző eszközei révén el is oldja magát tőle. S mindezt nem a bíráló vagy vállalás mértékének jelzése végett, hanem azért, hogy az egészet együtt, mint az élet érdekes és szomorú zűrzavarának jelképét, kancsalul vibráló, távoli látvánnyá avassa. Látvánnyá, amely az idő múltát s a sodrásának magát átengedő lélek jóságának és ártatlanságának állandóságát példázza. Kordokumentummá, melyben a korrajz arra jó, hogy az elmerülés esélyei közepette mutassa elvegyülés és kiválás egykori és örök színjátékát.

Kosztolányi, akit a sebzékenység és az azonosulástól irtózó függetlenség-igény oly sokszor sarkallt elzárkózásra, — ezekben a novellákban személyisége legtermékenyebb hajlamát avatja a koncepció alapjává. Azt a hajlamát, amely őt minden sérelmei, kudarcai és óvakodásai ellenére, mégis mindig az események sűrűjébe kényszerítette. A szűkebb értelemben vett politizálást Kosztolányi sohasem érezte íróhoz méltónak (a gyakorlatban ehhez az elvéhez se tartotta magát következetesen), — a közszereplés apolitikusabb változatain azonban örömmel kapott. Szeretett jelen lenni ott, ahol fontos dolgok történtek. És tudta is, hogy ez a jelenlét nemcsak a közönséges emberek szükséglete, hanem a nagy művészetnek is feltétele. Az Esti-novellákban ez a meggyőződés kiszabadul a vele feleselő teóriák és a kudarckok nyomán támadt gátlások nyúgeiből, — s bár a szolgálat elvével most sem békül össze, — ahogy elég bátor, hogy a valóság legbrutálisabb tényeivel is szembeesíteni merje Esti Kornélt. Még hozzá úgy, hogy ez a szembeesülés, romantikus jellegű konfliktus helyett, költő és világ végletes ellentétnek hangsúlyozása helyett, az életre-, a világravalóság demonstrációjához vezet. A gyermek-Esti iskolai kálváriája már e meggyőződés jegyében ért céljához, az előbb jellemzett elbeszélés szintén. Az életrajzi anyag alakításának sikere is bizonyára abból ered, hogy nemcsak szilárd-ságuk, tömörszerű zárttságuk és becses voltak kényszerítette szívósabb, hitelesebb munkára a

költőt, hanem ez a szembesítő akarat is. Az a meggyőződés, hogy az ember igenis megállhat a zűrzavarban is, helyére lelhet a közöny és idegenség közepette is, hogy életre-, ill. világravaló. *A világgal való szembesülések logikája*, amelyet ez a meggyőződés diktált, *egybeesett az élmények eredeti logikájával*. Hiszen nem egy ocsmány villamosút tortúráit, hanem egy sikeres élet élmény-tömbjeit dolgozzák fel ezek az elbeszélések. Ilyen egyszerű a legjobb Esti-novellák titka: anyagát nem a felsebzett érzékenység, nem az ingerült nihilizmus, hanem az élet-igazság logikája szerint alakítja az író. Ez a végső titka a gyűjtemény legszebb, legteljesebb darabjának is, a *Harmadik fejezetnek*.

Ez az a novella, amely először *Csók* címmel jelent meg. (Nyugat, 1930. II. 11—13.). A címben szereplő csókkal egy paranoiás lány lepi meg Estit azon a vonaton, amelyen — érettségi után, jutalmul és először — Olaszországba utazik. Előbb szétnéz Budapesten, s aztán jönnek az út eseményei: a vadregényes Karsztok, közben az ismeretlen lány egyre izgalmasabb és félelmetesebb viselkedése, aztán a szörnyű csók, mely félálomban, orvul éri Estit, s végül az olaszok és a tenger: a velük való ismerkedés, feloldódás a színes nyüzsgés és a latin verőfény áramában, s bátor, szomjas nekilendülés a végtelenséget jelképező veszedelmes tengernek.

Mindössze ennyi volna a novella cselekménye, pontosabban szólva: cselekményének vázlata. Az efféle ismertetés szükségképpen hiányos, de még így is feltűnhetnek az élet- és jellemrajz, valamint a cselekmény szoros megfelelései. A jellemrajz természetesen a *költői jellem* rajzát jelenti, állandóbb tulajdonságokat tehát, mint egyetlen élettáj tartalmait, — s a novellában az a legmesteribb, hogy a sűrítés és általánosítás műveleteit a körülhatárolt életrajzi anyagban viszi véghez. A *Második fejezetben* — ahol az első iskolai nap anyagával gazdálkodott — ugyanezt tapasztaltuk, de ott a helyretalálás volt a tét, s erre az egyetlen problémára összpontosult a figyelem, csak ezt kellett tárgyiasítani. A szóban forgó novella viszont a legteljesebb önjellemzése Kosztolányinak, s ezt a kivételes gazdagságot épp olyan spon-tán könnyedséggel tudja az adott anyagban tárgyiasítani, mint előbb. Az adott élettáj — az érettségi utáni időszak — és Esti Kornél itt megjelenő alakja pontosan illenek egymáshoz. Szabadka és a nagyvilág, elszakadás és kiszabadulás külső és belső tényei az életrajz jól ismert mozzanatai. Az olaszországi utak, az érettségit megelőző önképzőköri viták, a béka és macska-boncolások gyerekkori emléke épp olyan rögzített mozzanatai a külső életrajznak, mint az érzékenység, a képzelődő hajlam, az élet és világszomjúság, a kaland-vágy; a testvériség-igény, a proteuszi képességek, a felszínen való bravúrozás a költői jellem rajzának. S az író láthatóan vigyáz is arra, hogy az életrajzi sfk belső logikája csorbát ne szenvedjen. Azokon a pontokon, ahol meghaladja az adott anyag teherbírását, ahol későbbi keletű elmélkedésre vált az elbeszélés, ott külön gonddal, szorosan dokumentáló mozzanatokkal hitelesíti az események valóságosságát. „Sok kegyetlenség lakozott benne, sok vérengző, gonosz ösztön” — olvasható Estiről épp a tapintat és a jó-cselekedet ellentétéről szóló elmélkedés előtt —, s hogy ne tűnjön elvontnak ez a jellemzés, felidézi az író a macskákon és békákon végzett gyermekkori vivisectiók emlékét. Amiből aztán „magától” fejlík a következtetés: „Kellő esetben bizonyára gyilkolni is tudott volna, mint minden ember. De attól, hogy valakit megsértsen, jobban félt, mint hogy megöl valakit.” S így áll a magasabb szándék kezéhez az adott anyag minden mozzanata. A fővárosban töltött néhány óra néhány év tanulságait s az idegenekkel való találkozás halálig kisértő problémáját sűríti magába. A karszti táj egymást váltó: mitológiai fenséggel és titokzatossággal ható, majd meghitten emberi képeiben az ifjonti képzelet végtelei s a költői világkép szélső tartományai ölthetnek formát. A lány förtelmes csókja s a tengerrel való találkozás önként jelentékenyül a szerelemmel s az étellel való találkozás jelképévé, az anya iránti részvét ugyanígy a szenvedőkkel való szolidaritás megképződésének és kifejeződésének alkalmává, az Itália iránti hódolat révén pedig a könnyű és tiszta formában tündöklő káprázat, a szabadság és csoda euphorion álna ölthet alakot.

A jelentésszinteknek ez a gazdagsága, az állandó és többrétű jelképeség bonyolulttá és nehézkesé is tehetné az elbeszélést, főleg, hogy elmélkedések és esszébe illő mozzanatok is

terhelik. Hogy a szóban forgó novellát mégsem húzza le a rendkívüli terhelés, hogy az anyagból végig futja arra, amit általa a magasabb szándék képviselni akar, s hogy ez a magasabb vagy mélyebb *jelentés sehol sem dagályos, noha sok helyen feunkölt*, ez elsősorban Esti Kornélnak köszönhető. Esti Kornélnak, aki ezúttal a Szabadkáról épp hogy kiszabadult ifjú költő, Euphorion szerepében nagyratörő és szertelen, fennkölt és megatott lehet. Ünnepestés önvallomásokban és önjellemzésekben tehet hitet hajlamairól, elveiről, szándékairól, — mert nem az író mai énje, hanem egykori énje nyilatkozik meg általa. Pontosabban szólva: az állandó én az egykori alakban. Babits így jellemezte annakidején ezt az alakot: „Igen, itt áll előttem ön is. . . vállalva vetve ama nagykabát, amit sokszor láttam, duzzadt nyakkendőjével állva, kezében könyvek (Arany, Komjáthy) felvetve nagy feje, dacos ráncú homlokára fürte csap — úgy áll itt — mint egy Byron (csak fordítsa !), mint egy Erőseember, mint egy vékonybőrű elefánt, ha nem tévedek, csupa pesszimizmusba és blazirtságba burkoló kedv és Fiatalság és előre vágy, maga az Új Költészet szelleme, s ha Faustot írnék, Ön lenne Euphorionom.” Kosztolányi, — huszonhat év után — még élesebben kihúzza a nagyratörés ifjonti vonásait, de a távolság fénytörésében a fellengősség, naivságában is vonzó elszántsággá szépül. A kéretlenül is buzogó önvallomásokat, önjellemzéseket a magát komolyan vevő költő-jelölt kedves és humorosan ható kamaszhevülete igazolja és minősíti is egyben. *Minősíti*, s ez nem azt jelenti, hogy devalválja. Az érett Kosztolányi a maga Euphorion-mását nem a Babits rajzolta képhez, hanem az eredeti modellhez stilizálja. Euphorionhoz, akinek volt szeme, hogy lássa a világot, és szíve is szívekbe nézni, aki tiszta lélekkel vállalta az élet kockázatait. (Erről részletesebben: Kiss Ferenc: A beérkezés küszöbén. 46.). Ennek az Esti Kornélnak jól áll az elszántság és az ünnepestés. A nagyzás és komolykodás pózaiban naiv és egyben szeretetreméltó. Naivságát és szeretetreméltóságát egyfelől az érett költő fölénye, s az ebből eredő távolság tünteti ki, de épp ilyen fontos a megatott vonzalom is, melyet az érett költő a maga oly büszkén emlegetett fiatalága iránt érez. A Kosztolányiban rejtlő örökös gyermek, a nem múló fiatalág, melynek épségét és életrealitását a *Szeptemberi áhitat* olyan mámorosan bizonygatja, ebben az Euphorion-Estiben, mondhatni: *ösalakjára* talál. S voltaképpen nem is a távolság avatja szeretetreméltóvá: lényege szerint az. Közvetlen vallomásainak fenköltégeit a mögötte rejtlő szándékok és remények gyermeki ártatlansága, az élet üde bősége avatja rokonszenvenné. Az ifjonti buzgalmak és pózok külsőségei mögött a *természet mélyebb rétegének nemes emberi minősége* végig érzékelhető. Euphorion-Esti voltaképpen a *Szamadás* költőjének az anyag természetete és a humor intenciója szerint stilizált előképe. S hogy ilyen teljes, abban a humornak ezúttal nagyobb szerepe van, mint eddig bármikor. Ezúttal ugyanis nemcsak távolít és kicsinyít, nemcsak súlytalanít a humor, hanem old is. Feloldja és kiegyenlíti az önszemlélet és az ember-szemlélet ellentéteit. A lírában érvényesülő öntanúsító pátoz és a prózában működő józan, kétkedő emberszemlélet e kiegyenlítőds révén forrhat termékeny ihletté. Az önismeret pozitív demonstrációja ily módon a ráció és a szkepszis felől is védett lévén, Kosztolányi fesztelenül élvezheti legsajátabb és legkárhóztatottabb hajlamainak szabad parádéját.

Kétségtelen, hogy az Euphorion-Esti alakjára vetített humor az önigazolás komolyságát is oldja, főleg ott, ahol direkt-vallomásokban beszél magáról, de a szándékoltan hamis hang mögött — mint jeleztük — a hiteles emberség ilyenkor is érezhető, sőt hatóelemmé válik ez a diszsonancia. Szemérmes ember gyönyörködik így magában: ferdévé karikírozva azt, amit szeretetreméltónak képzelt. S eredeti szándékával nem kerülhet szembe, mert ha a deklamálás nagyönis reá-vallóvá sikeredik, ha képzelődéseiben a gyilkosságra és a perverzóra is képesnek látszik, az indirekt jellemzés mozzanatai révén helyreállnak az arányok, s a kép sugallata a szándék szerint valóvá. Az önmagukban indifferensnek tetsző, „objektív” mozzanatoknak tehát ilyen egyensúlyozó, korrigáló funkciójuk is van. Azzal, ahogy a karszti táj egy költői világkép metaforájává jelentékenyül; ahogy a tengerben való fürdés empirikus mozzanataiban a sorsát méregető, kihívó és vallató ifjú-költő kíváncsiságát és bátorságát tudja érzékeltetni; ahogy az életben való elmerülés és a felszínén való hintázás képességét ilyen „objektív” lát-

ványban tárgyiasítja, — az önjellemzés fennkölt szólamossága mögött rejlő emberi lényeket kívülről és önkéntelenül is igazolja. S hogy ez a mélyebb jelentés csak derengésszerűen üt át a látszatra teljesen objektív mozzanatokon, a primér sík eseményeinek élet-elevensége, folyamatuk épsége szempontjából épp olyan nyereség, mint a mélyebb jelentés hitele szempontjából.

Hogy az öntanúsító pátosz és a kételkedő emberszemlélet összeforrásának termékenységet s egyben a novella jelentőségének titkát mélyebbről láthassuk, részletesebben kell szólanunk a cselekmény centrumát alkotó motívumról: a paranoiás lányról, az anyjáról, a velük való találkozás fejleményeiről, s arról a funkcióról, amit ez a motívum a novellában s azon túl betölt.

A betegség kezdetétől fogva izgatta Kosztolányit, s kezdetől az egészségesek miatt. A költő ebben is különbözött a prózaírótól: át tudta érezni és szánni tudta a betegek nyomorúságát, az emberi leromlás, az élet nagy adományainak nélkülözése láttán a költő mindig megrendült. (*A hugomat a bánat eljegyezte. Kis Mariska, Rózsa, Most elbeszélem azt a hónapot, Számadás*) A prózaíróból sem hiányzik a betegek iránti részvét, de az ingerültség erősebb. Főleg az ifjúkori novellákban. A *Sakkmat*-ban és a *Szegény kis beteg*-ben még egyértelmű az ellenszenv, s a beteg gyermek mindkettőben gonosz kis zsarnok, aki megnyomorítja környezetét. A *Pacsirta* előzményének tekinthető, *A csúf leány* Bellája is a csúnyaság és a gyűlölködés irgalmatlanul ábrázolt példája. A részvét ugyan feldereng ebben a novellában, de nem hatja át a koncepciót s egyértelmű keserűség és kiábrándultság élteti a *Rossz baba karrierjében* működő kudarcnak s a nietzschei filozófiának mennyi a szerepe a csúnyaság és a romlottság ilyen ábrázolásában, jelen összefüggésben mellőzhető kérdés, de az tény, hogy az ihletben működő keserűséget támadó indulat uralja. Az élet nevében érzett szégyen itt még elsősorban az undor kifejezése által keres feloldódást. „Az életet utálatosnak láttam” — olvashattuk a *Rossz baba karrierjében*; *A csúf leány* Bellája „Gyűlölte a száját, mint egy uttálatos varangyot”; s van valami undorító a *Szegény kis beteg* gonoszságában is. Ebben az undorban kezdetétől jelen volt az épség védelmének magasabb szándéka, a *Sakkmat*-ban szociális töltést is kapott ez a szándék, de az egészségesek a szó szoros értelmében *áldozatai* a betegeknek, s ahol nincs ilyen drámai konfliktus, az ábrázolás ott is aktív ellenségeként, a legjellemzőbb példákban gonosz zsarnokként jeleníti meg a betegeket. Zsarnok és áldozatai kapcsolatát az utóbbiak *képtelen* türelme teszi lehetővé. A *Sakkmat* hőse fellázad e képtelen zsarnokság ellen, a *Szegény kis beteg* áldozatai bosszantó buzgalommal vállalják a kietlen mártíromságot. A *Pacsirta*-ban ismét kifakad a seb, kiténik, hogy milyen nyomorító az ilyen misszió, de értelme is mélyebbről tetszik fel: az áldozat ellenerő, a nálánál is szörnyűbb gyűlölet lebirására. És sorsszerű, hiszen a csúnya lányt és szüleit köti össze.

A *Harmadik fejezet* kivételes jelentősége e folyamatba állítva mérhető érdeme szerint, s megalkotásának oly természetesen ható csodája mögül is így tetszenek ki a mesteri mozdulatok. A paranoiás leány felléptetése révén egyetlen motívummá sűrítetheti a *Szegény kis beteg*, *A csúf leány* és a *Rossz baba karrierje* c. novellákban kifejeződő élményt: a betegség iránt érzett ingerült szégyent s az első nagy csalódás halálíg kísértő rossz ízének undorát. Azzal, hogy egy sohse látott idegen leány, egy alkalmi útítárs provokálja ezeket az érzéseket, teljes „pompájában” bonthatja ki az undort, s ennek nyeresége többszörös. Jelképezheti „a görcsös, a szörnyű Meduzavalóság” iránti iszonyt, a förtelmes csók az élet kiábrándító arcának csókjává jelentékenyülhet, s épp ezáltal minősítheti az életrealitást is, amelyet e csók edzett. Az útítársak ismeretlen volta teszi lehetővé, hogy ez a találkozás a kiábrándítóval, a szenvedéssel egy rejtelmes kaland fokozataiban bontakozhasson ki, a tudás reveláció-szerűen tárulhasson fel. — Azzal, hogy éppen paranoiás ez a beteg leány, az általa képviselt fürtelem kiszámíthatatlan, félelmetes veszedelemként jelenhet meg, aktív kényszerként, mely egyetlen pillanatba koncentráthatja mindazt, amit a *Szegény kis beteg* és *Pacsirta* szülei a passzív türés éveiben átélhettek. — S mégis ártatlanabb betegség ez, mint a *Sakkmat*-beli gyereké vagy a *Szegény kis betegé*, mert az

elmebaj embertelen démona sarkallja s nem a megromlott jellem ördöge. Ez a lány nem tehet arról, hogy ilyen iszonyatos, s már nem is azért iszonyatos, hogy ábrázolása révén a költő keserű szégyene feloldódjon. Pontosabban szólva: nem ez vele a költő elsőrendű szándéka, hanem az, hogy a teljességre szánt s a teljességre képes élet arányait és minőségeit az iszonyú mélység felől érzékeltesse. Ez a szörnyűség nem sors, csak próba és az esélyek egyike Esti Kornél számára, — s csak a leány anyjának sorsa.

Sors, amelynek megértésében és ábrázolásában minden eddiginél mélyebbre hatol Kosztolányi. A korábban képtelennek tetsző önfeláldozás itt az animális anyai ösztön, a mártír-alázat és az élet-kényszer elemeiből összeforrít, szentségében is nagyon emberi szerep. Más már a szájalom is, amit ez a sors felver. Remegőbb és megrendültebb, mint bármikor ezelőtt. Az állandósult szégyen és az idült bánat, amit szülei egy életen át viseltek, itt egyetlen alkalom mozzanataiba sűrítve provokálja a költőt, — de ez az anya szánandóságában is méltóságos. Az ikonok szenvedő szentjeinek magasrendű fájdalomához hasonló az övé, s a tengerre éhes Esti Kornél életrealitásának e sors iránti érzékenysége adja a legbeszédesebb igazolást. A latin verőfényt, a káprázat ihleteit ez a nagy-oroszokra emlékeztető komoly áhitat látja el mélyebb emberi fedezettel. Az író és az emberek kapcsolatában, az epikus ember-képének kérésében pedig új állomást jelent ez a felmagasztosító jellemrajz. Azt jelenti, hogy a költő érzelmi életének gazdagságát, ön maga jelentőségének tudatát a prózairó idegen életek képességeként tudja elképzelni és megjeleníteni. Esti Kornél révén az emberek egyenrangú partnerekké lépnek elő, s ezzel megtárgal a novellák világa. A bezárt sorsok és a kietlen életek is a létezés magasabb értelmével töltődnek fel, s egy teljes élet komponenseként, egy dinamikus, nyitott világ részeként vesznek részt a műben. Nemcsak a paranoiás leány anyjának megnőtt jelentősége tanúsítja ezt, de a novella egész világa. Az érzékletesség, az őszinteség, a mindent átvilágító verőfény, „könnyű forma, mely mögött nem sejtett kapcsolat lappanghat”, a költői jellem e büszkén védett adottságai egy olasz koldus-családban ismernek méltó modelljükre. S vallomását arról, hogy ki ő s milyen ember, Esti egy öreg olasz pincérnek mondja el, a partnernek kijáró pátozzsal, mintha nagy verseinek közönségéhez beszélne: a legfontosabbat mondja magáról, mint a *Számadás* versei. S a konfesszió egyszerre minősíti a mondandót s a partnert, megemeli az egész kapcsolat jelentőségét, s ezzel a korábban vesztelő, sivár, az embereket megnyomorító epikus világ a költő csodákkal vemhes életének szintjére emelkedik.

Így képződik meg a mű, amely csakugyan megközelíti a goethei eszményt, amelynek érdekében Estit Kosztolányi létrehívta. „Én vagyok maga a hűség. Alapítsunk társaséget. Mit ér a költő ember nélkül? És mit ér az ember költő nélkül?”

Az egység megvalósult, s ezzel az Esti-novellák Esti Kornél külön életét tették feleslegesé. Esti Kornél annak idején — az első kötetek után — azért vált ki Euphorionból, hogy a teljes azonosulástól irtózó Kosztolányi szabadon maradt energiái: a szertelen, démoni játékoság általa szerephez juthasson. Nemcsak a szerelmet, nemcsak az eszméket, ügyeket és irányzatokat, de önmagát se tudta maradéktalanul vállalni és kifejezni az ifjú költő. Alkatának lényeges hajlamait az *életforma* bohémizgalmaiban élte ki, hogy a versekben bontatlanul uralkodhasson a nagyságtudattal terhes ünnepélyesség. Az azonosulás részlegességét magyarázó *lefokozó emberszemlélet* a lírát épen hagyva, így vette át a próza feletti hegemoniát, s hívta életre az *én különállását és fölényét* a társadalom: a szürke, mániákus, csúnya, ütődött, szerencsétlen s mindenképpen kisebb értékű emberek felől is igazoló műveket. A részvét kezdettől mérsékelte, de nem hidalhatta át ezt a szakadékot. Nem hidalták át egészen az Esti-novellák sem, de játék és komolyság, szertelenség és felelősség egységét az egész világra érvényes emberi jóság intenciói szerint egyesítették. S ezzel nemcsak a személyiség egysége állt helyre, de az epikus világképe is gazdagabbá, lényegesebbé: termékenyebbé lett.

Ferenc Kiss

"ESTI KORNÉL" AND KOSZTOLÁNYI'S SHORT-STORIES

The cycle of short-stories, known as "*Esti Kornél*", is an exceptional achievement both in Kosztolányi's oeuvre and in the history of the Hungarian short-story writing. Its significance lies in from the fact that by this cycle Kosztolányi could extricate himself of the puritanic attitude imposed by the rather rigid, stricter forms of the twenties. This release is due, in the first place, to the central figure of the short-stories and by whom its individual pieces are held together. Kornél Esti is indeed a less disciplined freer, more anarchistic, playful and guileless counterpart of the orderly and rather Philistine ego of the poet. Woven around the figure of his hero, the author could, recall and recreate the most memorable sceneries of his life, the most important stakes of his career and the most debated traits of his artistic character. He called into life his memories through the iridescent prisms of sentimentality and sophisticated wit, with the relieving serenity of stoicism, still preserving, however, the full human meaning of these reminiscences, since in them he was representing the great occasions of maturity in life. And through this Kosztolányi could not only re-establish the unity of his personality, but was also able to engraft the till then degrading attitude to man of his epic art by the values of introspection, expanding in this way its dimensions and adding to its wealth and meaning.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Pray-kódex európai kapcsolataihoz

Szabó Flóris közzétette a Pray-kódex 12. foliójának rectóján található Mária-officium olvasatát;¹ ehhez kívánunk néhány megjegyzést fűzni az alábbiakban.

1. Mindenekelőtt magát az olvasatot illetően, mely kisebb kiegészítésekre és korrekciókra szorul — nem is csoda, hiszen a kéziratlap jobb oldali és alsó része erősen megkopott, úgyhogy egész sor szó alig vagy egyáltalán nem olvasható, mint Szabó feltételes, kérdőjellel ellátott megoldásaiból is kitetszik.

a) Az ádventi officium első lectiójában Szabónál *sacerdotis (positeque?) sunt* áll. Az eredeti kéziratban² viszont *sacerdotis* után elég világosan a *post alterum diem* kifejezés látható, s mögötte, már a lap szélén, szinte felismerhetetlenségig elmosódottan, még egy szó, bizonyára az új sort kezdő *sunt*-hoz tartozó participium; ez azonban aligha lehet *positeque*, mert ahhoz a fennmaradó hely kevésnek tűnik. A *post alterum diem* át van húzva, legalábbis a *post t-jétől*, azaz feltehetőleg tipikus másolási elnézésről van szó: a scriptor egy sort átugrott a másolandó kéziratban, s *sacerdotis* után mindjárt a később következő *post alterum diem invenitur*-ral folytatta szövegét, mígnem rájött tévedésére és áthúzta a hibásan előlegezett három szót. Akárhogyan is, egy bizonyos: a *positeque* kérdőjele jogosult, szövegkiegészítést jelző zárójele viszont nem.

b) A harmadik lectio elején Szabónál *primam habet substantie unionem* olvasható; a *primam* alighanem csak nyomdahiába a helyes *trinam* helyett.

c) Ugyanitt lentebb, két helyen is, egy-egy szó hiányzik Szabó szövegéből: *discrevit id quod et intus fuit* helyesen *discrevit id quod foris et intus fuit*; és *per sanguinem crucis pacificavit* helyesen *per sanguinem crucis sue pacificavit*.

d) A karácsonyi officium elején, *Christus natus est nobis* és a következő antiphona közt már teljes felsor hiányzik Szabónál: (antiphona?:) *Virgo verbo concepit ...³ (Psalmus:) Domine dominus noster ...* Ez utóbbi psalmus magyar megfelelője egyébként a Festetics-kódexben található,⁴ mint az officium több más része is, ahogyan Szabó kimutatta.

e) Lentebb Szabó szövege bővebb: az eredetiben *Fundamenta eius ...* helyett csak *Fundamenta ...* áll.

f) A második lectio végén Szabó felkiáltójeles *vexerat*-ja helyett az eredetiben világosan *vexerat* olvasható.

g) A harmadik lectio végén ismét hiányok mutatkoznak Szabónál (nyilván azért, mert nem az eredetit, hanem a fotokópiát használta): *Charissime ...* fölött még két (?) szó, *Glorificamus ...* után még négy (?) szó vehető ki, melyek azonban annyira homályosak, hogy pillanatnyilag hipotétikus olvasatukat sem mernénk megkockáztatni.

Végleges megoldást tehát több helyet nem adhatunk, de ezúttal talán a hiányok és kétegyes puszta közlése sem egészen indokolatlan, mert a Pray-kódex kiadásának éppen folyó munkálataimnál még ezek is hasznosak lehetnek.

2. Szabó nem hívja fel rá a figyelmet, úgylehet nem is volt szándéka: a közölt szöveg két distichont és öt hexametert tartalmaz, valamennyit a karácsonyi officiumban. A distichonokat mindjárt az első — szerintünk második — antiphona hozza:

Virgo Dei genitrix, quem totus non capit orbis,
in tua se clausit viscera factus homo.

¹ SZABÓ FLÓRIS: A Pray-kódex egy helyének megfejtése. ItK 1968. 65–66.

² A problematikus helyeket nemcsak a Széchényi Könyvtár fotokópiájával, hanem az ugyanott őrzött eredetivel is kollacionáltam.

³ Ezt az olvasatot támasztja alá a Codex Albensis is, vö. 24^a 11. sor. A Codex Albensis vonatkozó helyeire Hegyi György hívta fel a figyelmemet.

⁴ Vö. 222–224: Vram my wronk stb.

Vera fide genitus purgavit crimina mundi,
et tibi virginitas inviolata mansit,

ahol a *mansit* természetesen egy korábbi *manet* romlása.

A hexameterek a második *lectio* végén vannak, alig elkülönítve egymástól. Előbb három, mint *responsorium*:

Continet in gremio celum terramque regentem
virgo Dei genitrix, proceres comitantur eriles,
per quos orbis ovans Christo sub principe pollet,

s utána, *versiculusként*, kettő:

Maternis vehitur, qui matrem vexerat ulnis,
angelici proceres quem stipant agmine fido.

Bár a Pray-kódex verses anyagában akadnak alapos okkal eredetinek tekinthető versek, mint a két híres Mária-himnusz⁵, Szabó hexameteiről és *distichonjairól* a futólagos vizsgálat is kiderítheti, hogy nem hazai szerzők művei.

a) A hexameterekre vonatkozólag alig néhány adat áll a rendelkezésünkre. Először egy viszonylag korai feliraton bukkannak fel⁶, azután egy XI. századi Sankt Gallen-i kéziratban⁷, tehát nyugaton, úgy tűnik, mindössze kétszer: annál figyelemreméltóbb, hogy Magyarországon két helyen is megőrződtek, egyfelől, mint éppen Szabó közlése bizonyítja, a Pray-kódexben, de másfelől a nálánál korábbi Codex Albensiben⁸ is, ha az utóbbiban nem is mind az öt, csupán az első három.

b) A *distichonok*nak sokkal szerteágazóbb európai rokonságuk van. Eltekintve az azonos kezdősorú, de a folytatásban jelentős eltéréseket mutató három nagy variáns-csoporttól, a negyedik variáns-típust, melyhez a Szabó által közölt *distichonok* is tartoznak, két tucatnyi kéziratban lették fel és regisztrálták, zömmel francia nyelvterületen.⁹ Ezeknek java-része két *distichonnal* hosszabb, mint Pray-kódexbeli társuk:

Virgo Dei genitrix, quem totus non capit orbis,
in tua se clausit viscera factus homo.
Vera fides geniti purgavit crimina mundi,
et tibi virginitas inviolata manet.
Te matrem pietatis opem te clamat orbis,
subvenias famulis, o benedicta tuis.
Gloria magna patri, compar tibi gloria, nate,
cum sancto spiritu gloria magna patri!¹⁰

A teljesebb szöveget, középtűt egy *distichonnal* még meg is toldva, Magyarországon tudomásunk szerint Kájoni közölte először,¹¹ imitt-amott szemlátomást a leoninus felé igazított-rontott szövegváltozatokkal:

Virgo Dei Genitrix, quem totus non capit Orbis;
in tua se clausit, viscera: factus homo.
Vera fides geniti, purgavit crimina Mundi:
et tua Virginitas, manet quam desideras.
Partus et integritas discordant longas per oras:
Virginis in gremio, sed foederantur uno.
Te Matrem pietatis opem fer flagitat Orbis:
subvenias famulis, o benedicta tuis.

⁵ Egyik a XIV., másik a 101–102. folión. Eredetiségükről lásd KÜHAR F.: Mária tiszteletünk a XI. és XII. század hazai liturgiájában. Bp. 1939.

⁶ G. DE ROSSI: *Inscriptiones Christianae urbis Romae VII. saec. antiquiores. Romae 1888. II. köt. 1, 439.*

⁷ U. CHEVALIER: *Repertorium Hymnologicum. Louvain 1912: IV. köt. 85. no. 36396.*

⁸ 24^r, 1–2. sorok.

⁹ Vö. CHEVALIER: *i. m. II. köt. 754–755. no. 21764–21767; III. köt. 627. no. 34587; IV. köt. 353. no. 41540; V. köt. 404.*

¹⁰ Közli G. M. DREVES: *Liturgische Hymnen des Mittelalters. Leipzig 1891. 54. no. 83.*

¹¹ *Cantionale Catholicum. Csíksomlyó 1676. 398. Kájonira hivatkozik Dankó is: Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Budapestini 1893. 386.*

Gloria magna Patri, compar gloria Nascenti:
et Spiritui Sancto; gloria magna Deo¹²

A negyedik típus nyugati megfelelői közül a legkorábbiak, számra három, a XIII. századból valók,¹³ tehát lényegében azonos korúak a Pray-kódex Mária-officiumba ékelt versekkel,¹⁴ így Szabó distichonjai a vers legelső feljegyzései közé tartoznak. S ha ehhez hozzászámítjuk azt is, hogy a két distichont, akárcsak az első három hexametert, a Codex Albensis is tartalmazza,¹⁵ akkor egyrészt óvatosan megkérdőjelezhetjük U. Chevalier feltételezését,¹⁶ aki a vers születését, talán túl későre, a XII. századra teszi, másrészt újabb adalékokat nyertünk arra nézve, milyen szoros és élénk kulturális kapcsolatban állt Magyarország az Árpád-kor derekán Európával.

Szepessy Tibor

A Törökországi Levelek és a Perzsa Levelek

A *Törökországi Levelek* műfajának, stílusának, a korai felvilágosodásra mutató eszméinek és forrásainak kutatása a magyar irodalomtörténetírás régi problémái közé tartozik. Az összehasonlító szempontú tárgytörténeti kutatás megbecsülendő eredményeket ért el, elfogadható európai összefüggéseket tárt föl, valóban fölhasznált vagy csak valószínű, föltételezhető forrásművekre mutatott rá.¹

Az ilyen jellegű tanulmányoknak megvan az a nehézségük, hogy nemcsak biztos eredményekre, hanem hipotézisekre, föltevéseken alapuló túlzásokra vagy pedig indokolatlan szükkeblőségre vezethetnek. Igaz, a tényszerű adatok hiánya nem lehet minden esetben eldöntő tényező; de a párhuzamok és hatások erőltetése sem célravezető. A Mikes-kutatások ezen területének is megvannak a gyenge pontjai. Egyes föltételezett forrásművek az idők folyamán a szakirodalomban bizonyosság kategóriájába keveredtek; sőt, mint pl. Saussure forráslehetőségének kritikátlan valószínűsítése és időleges meghonosodása, téves elképzelésekre vezetnek.²

A bonyolultabb esetek körébe tartozik a *Törökországi Levelek* és a *Perzsa Levelek* között föltételezhető, ill. föltételezett összefüggés vizsgálata. Olyan irodalmi remekművek esetében, mint Mikes *Leveleskönyve*, szem előtt kell tartanunk, hogy a XVIII. században az alkotói kölcsönhatások formái igen differenciáltak, s nem korlátozódnak olyan imitációs jelenségekre vagy egyszerű szövegátvételekre, melyek kimutatása nem okoz különösebb nehézséget. Annál nagyobb fokú írói önállóságra kell következtetnünk, minél nagyobb nehézségbe ütközik a hagyományos irodalmi minták vagy források egyértelmű meghatározása. Az írói invenció és tehetség legfőbb jellemzője, hogy az új alkotás messze fölülmúlja elődeit, magasabb művészi fokon szintetizálja az európai és nemzeti irodalmi hagyományokat.³ Hasonló jelenség tanúi vagyunk, ha a *Törökországi Levelek* és Montesquieu világhírű levélregénye megszületésének körülményeit vizsgáljuk. A két alkotás műfaji stb. vonatkozásainak szemügyre vétele sok tanulságot ígér.

A *Törökországi Levelek* egyetemes tárgykörére, műfajára és Mikes levélszerkesztő technikájára nézve találhatók olyan XVII. század végi és XVIII. század eleji misszilis levélgyűjtemények.

¹² A latin szöveget nem-időmértékes magyar fordítás kíséri, mely sorra, de legtöbbször szótagszámmra is megegyezik az eredetivel, és — nyilván a leoninusok hatására — csupa középrimú sorból épül fel.

¹³ L. a 9. sz. jegyzetét.

¹⁴ Vö. P. RADÓ: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Budapestini 1947. 33.

¹⁵ 24^v, 7–9. sorok. Erdemes megjegyezni, hogy a Pray-kódex második distichonját záró romlott *mansit* alak itt *permansit* formában jelentkezik; mindkét négyesoros egyedül itt hibás metrikailag.

¹⁶ L. a 7. sz. jegyzetét.

¹ A fontosabbak: KIRÁLY GYÖRGY: A Törökországi Levelek forrásaihoz. EPHK 1909. 237–77. és 334–45. (Paul Ricaut, Bayle, Gracian). — GRAGGER RÓBERT: Mikes forrásaihoz. EPHK 1911. 709–10. (Fénelon). — ZOLNAI BÉLA: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. EPHK 1916. 7–23. és 90–106. (Montesquieu). — FEST SÁNDOR: Adalékok Mikes Törökországi Leveleihez. EPHK 1916. 346–47. (Le Spectateur). — ZOLNAI B.: Mikes és a francia szellemi élet. EPHK 1921. 39–43. és 90–104.; 1922. 25–33. (Bussy Rabutin és Mme de Sévigné). — ZSOLDOS JENŐ: A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben. Magyar Zsidó Szemle 1930. 109–123., 184–202.; 1931. 19–42.; és klny. Bp. — MADÁCSY LÁSZLÓ: Mikes Törökországi Leveleinek forrásaihoz. Szeged 1937, Francia Intézet 51. (főleg Bayle, Moréri, Chomel, Cl. Fleury).

² Erre a legjobb példa GÁLOS RZSŐ regényes elképzelése — Abafi Lajos naplőlmélete és Király Gy. Saussure-rel kapcsolatos forráshipotézise kombinálásával — Mikes *Leveleskönyvének* keletkezéséről. (Mikes Kelemen. Bp. 1954.)

³ Vö. Eredetiség — utánzás a Törökországi Levelekben c. dolgozatunkat. Helikon VF 1965. 375., 380.

mények és fiktív levélformájú könyvek, egzotikus útirajzok, amelyek a Párizsba került, majd Konstantinápoly közelében élő magyar „levélíró” ismeretkörébe tartozhattak.⁴

Zolnai Béla föltevése szerint ezek közül művészi értékeinél és eszméinél fogva terméke-nyítő hatásával legközelebb állhatott Mikeshez Montesquieu egzotikus levéregénye.⁵ Egy ilyen vélemény túl merésznek tűnnék, ha Zolnay ugyanakkor nem osztaná Négyesi László helyes észrevételét,⁶ hogy a *Törökországi Levelek* esetében a *Lettres persanes*-nak nem a francia társadalom, az abszolút monarchia szatirikus, aktuális rajzára, kritikai mondanivalójára vagy filozófiájára kell gondolnunk, hanem a műnek egy másik rétegére, az egész egzotikus háttérre, a változatos módszerrel levélbeszött gazdag forrásanyagra.

A *Lettres persanes*-t és a *Törökországi Leveleket* olvasva azonnal föltűnnek a fiktív levelezés műfajából adódó hasonló stílusfordulatok és levéltechnikai egyezések. Ezek mindkét műben természetesen elhithető eszközei egy közös irodalmi műfajnak, a valódi levelezés hangját utánozni akaró levélformának. S bár Zolnai egész sereg párhuzamba állítható példát idéz a kétféle irodalmi levelezésből, sőt a *Lettres persanes* közvetlen előzményéül szolgáló *Espion turc*-ból is, mértéktartóan megjegyzi, hogy ezek a misszilik stílusának imitálására szolgáló fordulatok nem föltétlenül a *Lettres persanes*-ből való átvételek igazolására, hanem a műfaji rokonság bizonyítására valók.⁷ Ilyen elemek: életszerű jelenetek, képzelt ajándékküldés, találkozások tervezése a levél címzettjével, útirajrészletek, alkalmi arcképek, egymás leveleinek dicséretése, hírek és újságok tudósítása, kérdések a válaszvárás reményében, válaszolás fiktív kérdésekre, anekdoták és különféle históriák levélbeszövése, a rövid előadasmódra való korlátozódás „levelet írok nem könyvet”, „levelet írok nem históriát” stb. fordulatokkal, a levélküldés módozataira vonatkozó reális lehetőségek hangoztatása, mint pl. „többet nem írhatok, mert egy vén csifut várakozik a levelem után” (Drinápoly 15 február 1718), „innét oda minden nap mennek hajók, és akár mellyik hajosnak a leveleit oda adhatta kéd” (Rodosto 24 április 1720), „de a levelemet el végeztem, mert . . . a hajos utánam várakozik” (Rodosto 12 október 1734).

A műfaji rokonság érzékeltetésére valóban alkalmasak a Zolnai által felhalmozott stílusfordulatok, annál is inkább, mert kiderül, hogy nemcsak Montesquieu és Mikes irodalmi levelezésében fordulnak elő a legkülönbözőbb változatokban, hanem Marana *Espion turc*-jében, d'Argens *Lettres juifs*-jében, a *Lettres édifiantes* sorozatban, Saussure *Lettres et voyages* . . . c. írásában, s mindenütt, ahol és amikor a szerzők a levélműfaj kínálta sokféle lehetőséggel élnek.⁸ Funkciójuk azonban akkor a legtermészetesebb, amikor nem valami száraz levélkeret utánzá-

⁴ Mikes Kelemen összes művei. I. köt. Bp. 1966. 400–402. — Az úti levél keleti változataiból KIRÁLY Gy. felsorol néhányat, olyan szerzőket, „kiknek hatása Mikesen is meglátszik . . .”, pl. Jean Thévenot: *Voyages de M. Thévenot au Levant et en Asie*. Paris 1664. (Király szerint nyomai vannak Mikes 192. levelében.) — Paul Ricaut alábbi könyve, I. a 9. jegyz. — Jean-Baptiste Tavernier: *Relation du Grand Séraïl*. Paris 1675. és *Les six voyages de M. J.-B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*. Paris 1676–77. — Careri Gemelli: *Giro del Mondo* (Napoli 1699) francia fordítása, *Voyage du Tour du Monde*. Paris 1727. (Király szerint Mikes fordított is belőle, vö. Mikes ÖM I. köt. 186, 188. lev. jegyz.) — François de La Croix: *Mémoires du Sieur de La Croix*. Contenant diverses relations très-curieuses de l'Empire Ottoman. I–II. köt. Paris 1684. (189. lev. és jegyz. — ZOLNAI szerint is hatott Mikesre, i. m. 1916, 13.) — A volt konstantinápolyi követségi titkárnak van még egy levélalakú kompilációja. *État general de l'Empire Ottoman* . . . par un solitaire turc, trad. par M. de La Croix Paris 1675. — Du Mont (Jean, baron de Carlsroon): *Lettres historiques contenant ce qui se passe de plus important en Europe*. La Haye 1692–1710. (38 kötet, kb. havonként esik egy levél.) — Du Mont: *Nouveau voyage au Levant, par le sieur D. M., contenant ce qu'il a vu de remarquable en Allemagne, France, Italie, Malthe et Turquie*. La Haye 1694; bővített kiad. La Haye 1699–1700. (Király valószínűnek tartja, hogy Mikes olvasta.) — Vö. KIRÁLY Gy.: Mikes Kelemen levélműve. It 1913, 261, 266–67., 269. — Uő. Mikes Kelemen fordításai. EPhK 1912. 23. (Thévenot, Gemelli). A fentiekből csak Ricaut művének felhasználását tudjuk bizonyítani.

Saussure külön ügy; kéziratának teljes címe: *Lettres et Voyages de César de Saussure en Allemagne, en Hollande, en Angleterre, en Portugal, en Malte, en Turquie et en France, de faits historiques curieux, amusants et de diverses aventures arrivées a l'Auteur* (Lausanne 1742; szerzői másolata 1765). Egy része kiadva: *Lettres et Voyages de Monsr César de Saussure en Allemagne, en Hollande et en Angleterre 1725–1729 etc. Avec une introduction de B. V. Muiden*. Lausanne 1903. Ebben a kiadásban a török vonatkozású levelek nem jelentek meg. Ezeket Thaly adta ki magyar fordításukkal együtt, kissé megtevesztő címmel: *De Saussure Cézárnak. II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–1739-ből és följegyzései 1740-ból*. (*Lettres et Voyages de Monsieur César de Saussure en Turquie*.) Bp. 1909. (Király Mikes 172–173. 182–183. levelében vélt olyan hasonlóságokat, amelyek alapján Saussure állítólag féltész kézirat művének utánzására, átvételekre gyanakodott. De Király erre vonatkozó érvei nem fogadhatók el, vö. a 173. lev. jegyz.)

⁵ ZOLNAI: i. m. 1916. 95; EPhK 1921. 104.

⁶ Négyesi I. BRÖTHY-BADICS: *A magyar irodalom története*. I. köt. Bp. 1906. 556.

⁷ ZOLNAI: i. m. 1916, 10., 22.

⁸ Giovanni-Paolo Marana: *L'Espion du Grand Seigneur, ou les Relations secrètes envoyées au Divan de Constantinople, découvertes à Paris pendant le règne de Louis le Grand*; trad. de l'arabe en italien, par J. P. Marana, et de l'italien en français par*** Paris 1684. — Később l'Espion dans les Cours des Princes Chrétiens . . . ou *Lettres et Memoires d'un Envoyé secret de la Porte* . . . trad. de l'anglois, 14^{éd.} Cologne 1715–16. — d'Argens: *Lettres juives*. La Haye 1737. (Zolnai csaknem bizonyosra veszi, hogy Mikes kezében volt d'Argens műve. I. m. 1916. 17. Szerintünk ez semmivel sem bizonyítható.) — *Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique*. Paris, 1703-tól 1776-ig 34 kötet. (A rodostói könyvtárban 1736-ban 17 kötet volt meg belőle; Mikes valószínűleg olvasta őket. ZOLNAI: i. m. 1916. 96.) — Saussure-re vonatkozólag vö. előbb a 4. jegyz. végét.

sára használják fel őket, hanem a témától függően a levélírás élményét és hangulatát is tükröző, könnyed, közvetlen, familiáris tónusú irodalmi levelek, tehát formai szempontból művészi miniatűrök megírására is törekszenek a prózaírók. Az ilyen új formai megoldásokra az izlés-fejlődésnek abban az átmeneti szakaszában nyílott kedvező lehetőség, amely a francia klasszicizmust, ill. a magyarországi és erdélyi irodalmi barokkot feloldó rokokó stílus évtizedeire tehető.

A Mikes-levelek és Montesquieu egzotikus levelei tartalmi változatosságánál fogva és a keleti leírórészletekből következőleg akadnak bizonyos témabeli hasonlóságok. Ezek azonosítása és forrásműhöz, Mikesnél egyetlen forráshoz való kötése nehézséget okoz. Mikes ugyanis sokat merített személyes megfigyeléseiből, másrészt esetenként több forrást is használt. Ráadásul Montesquieu-nek és Mikesnek vannak közös forrásai: a magyar levélíró is merített P. Ricaut és Addison (*The Spectator*) francia fordításából, a bibliából s valószínűleg Fénelontól, Bayle-tól s talán az *Espion turc*-ból is.

A rodostói levélíró is szól a keleti állapotokról, főleg a török szokásokról, a fényes portáról, a sokfeleségű hatalmas szultánról, a háremélet titkairól, a heréletekről; tréfálkozik a török házasságon s a válás különös okain; szánakozik a török, örmény nők helyzetén; humorizál a mohamedán paradicsombeli állapotokról; élménybeszámolót rögtönöz a ramazánról, megveti a részeg derviseket; elmélkedik erkölcsi kérdésekről, a nagyvezérek változékonysorsáról, a despotikus viszonyok romlottságáról; elítéli a rabszolgaságot, kipécézi a társadalmi előítéleteket s a török konzervativizmust, és az udvari korrupciót stb. Kultúrát, ipart, kereskedelmet sürget a gyönyörű Boszporusz pusztá partjain. Realisztikus életképeket fest a keleti életmód furcsaságairól. Ezek java részét egyéni élettapasztalatai alapján örököltette meg. De később, a személyes élmények elapadása idején az 1750-es években egyetlen forrásmű⁹ és olvasmánytörvédek felhasználása révén összefüggő képet rajzol a mohamedán vallás és a törökök politikai szervezetéről. Egy levélalakú értekező típusú, angolról franciára fordított könyvet darabol föl és épít bele látható írói erőfeszítéssel meglehetősen eltérő szerkezetű és tónusú irodalmi leveleskönyvébe.

A keleti tematikához fűződő erkölcsi gondolatok és rögtönzött elmélkedések bőven találhatók a Mikes-levelekben is, bár ezek túlnyomóan személyes jellegűek.¹⁰ A rodostói levélíró többször említi a mohamedán fatalista istenhí legendáját az Isten által elhíntet kenyérről, az ember teremtéséhez sárt vivő angyalról s a halálról; reflexiókat fűz a hirtelen vezérváltásokhoz, elmélkedik a szerencse forgandóságáról, a földi dicsőség múlandóságáról és az örök gondviselésről. Montesquieu-höz¹¹ hasonlóan, Mikes is kiemeli a mohamedán vallásos közhelyet: „az ember ezen a világon csak zarándok, idegen és uton jár” (Rodosto 16 junius 1726).

A műfaji jegyek és a keleti tematika rokonsága azonban még nem bizonyíték a *Lettres persanes* ismeretének vagy felhasználásának alátámasztására. Abban igaza van Zolnainak, hogy a magyar szerző a francia kortársíró híres művében — ha valóban a kezében volt — kitűnő példát láthatott, hogyan lehet a levélformán belül kielégíteni az olvasó növekvő kíváncsiságát a különféle egzotikus és vad népek¹² szokásainak és erkölcsének leírásával; hogyan lehet az életből vett tapasztalati anyagot átalakítani irodalmi materiává.

Montesquieu a szatíra és a kontraszt kedvéért szól az örményekről, perzsákról, zsidókról és egyiptomiakról, távoli levelezőivel írat a spanyol, moszkvai viszonyokról, megemlékezik Kínáról és Arábiáról stb., — Mikes is humorral ír a különféle nemzetek asszonyainak természetéről, és kedvenc szórakozásairól, jó írói őszönnel aknázza ki a nagy társadalmi kontrasztból fakadó meglepő jelenségeket, szinte kimeríthetetlen a török, örmény, görög, zsidó, perzsa, orosz, tatár, kurd, szerencsen, egyiptomi, kínai stb. néprajzi, történeti, földrajzi vonatkozások közlésében.

⁹ Király Gy. megbízhatóan kimutatta, hogy Mikes Paul Ricaut, *The history of the present state of the Ottoman Empire* (London 1669) c. művének kivonatából készült francia fordítást, a *Tableau de l'Empire Ottomant* használta föl. A szöveg, amelyből dolgozott, Ricaut török történetének (*History of the Turks*. London 1680) francia fordítása, *Histoire de l'Empire Ottoman* . . . *Histoire generale des Turcs, Depuis leur Origine jusque'à 1704*, I–III. köt. La Haye 1709, függelékében jelent meg. L. erről részletesen Mikes ÖM I. köt. 1966, 172. lev. Jegyz.

¹⁰ Vö. pl. a 7, 13, 90. stb. lev. és jegyz.

¹¹ Montesquieu: „Nous nous regardons comme des voyageurs qui ne doivent penser qu'à une autre patrie . . .” 119. lettre. *Lettres persanes*. Éd. revue et annotée par H. Bärckhausen, Paris 1913. I. köt. 230. — Talán közelebb áll Mikes fogalmazásához a *The Spectator* francia fordításának szövege: „On peut se rappeler les belles métaphores que l'Écriture emploie . . . que la Vie est un Pèlerinage, et que nous sommes des Étrangers et des Voyageurs sur la Terre.” *Le Spectateur* Éd. Amsterdam 1746. III. köt. 293. No 289. (Első kiad. 1714) ZOLNAI: i. m. 1916. 92., 101. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a bibliát Mikes is kitűnően ismerte, s számos frázist merített belőle közvetlenül is.

¹² A Mikes által jellemzett vad emberek, kurdok foglalkozásához hasonló dolgokról tud Marana *Espion turc*-je is, pl. . . . des voleurs de grand chemin, qui dépouillent les passants de tout ce qu'ils ont” (Éd. 1715–16, III. 17). Vö. ZOLNAI: i. m. 1916, 96–7.

Előfordul, hogy Mikes élményleírásait olvasmányainak gondolatemlékeivel fűszerezi. Zsoldos Jenő szerint¹³ irodalmi hatásnak minősíthető az a részlet, ahol a levéltíró többi között a rodostói zsidó lakosokról beszél: „a sidó népről mint mondgyák, itt is csak olyan a sidó valamint másut”. (Rodosto 20 november 1721.) Ez a korabeli egzotikus irodalomban divatos téma¹⁴ Montesquieu-nél is megtalálható, mégpedig hangsúlyozott formában: 60. levele így kezdődik: „Tu me demandes s'il y a des Juifs en France? Sçache que, par-tout où il y a de l'argent, il y a des Juifs. Tu me demandes ce qu' ils y font? Précisément ce qu' ils font en Perse: rien ne ressemble plus à un Juif d'Asie, qu' un Juif européen.”¹⁵ S ha ezúttal van némi alap arra, hogy Mikes idézett sorait irodalmi forrásra vezessük vissza, szinte kizártnak látszik ez a következő esetben.

Mikes az élmény közvetlen hatása alatt a Rákóczit rászédő „asinus sidó” keresztelkedési komédiáját szemtanúként adja elő 81. levelében. Jóllehet az irodalomban előfordult hasonló történet, pl. az *Espion turc* 48. levelében, ahol egy Echimila nevű zsidó szerepel, aki azzal a koholt hírel, hogy egy francia ügyvéd fia a mohamedán vallásba akar átlépni, pénzét csal ki az írótól.¹⁶ Nem különleges esetek ezek, Istanbul és környékén utazó külföldiek szemtanúk és szenvedő alanyai is voltak az ilyen kalandoknak. P. Ricaut társadalomrajza érdekes háttérül szolgál a vegyes hitű és lakosú birodalomban burjánzó eretnokségekről, hitehagyásról és ateizmusról.¹⁷ Mikes éppen egy ilyen fondorlatos típust örökölt meg, s legyen tanúja a levéltíró tolla saját szerzősége mellett. Zsoldos ugyanis ebben a levélben is irodalmi átvételt sejt, szerintünk alaptalanul.

„Nénékám, mi itt tegnap kereszteltünk egy asinus sidót. Vagyon már harmad napja, egy sidó hozánk jöt nagy titkon, és kérte a fejedelmet, hogy ötet kereszteltesse meg, mert keresztényé akar lenni. Vagy két nap a papok mindenkor véle voltak, és készítették a kereszttségre. Tegnap meg keresztelték, a fejdelem volt kereszt apja, aki is ugyan könyvezet örömében, a sidó pedig jól tudta magát viselni, és a keresztelés az egész ceremóniával ment végben. Tegnap a fejdelemnek izeni, hogy ő már keresztény lévén, a több atyafiai között nem lakhatik, se nem kereskedhetik, azért kéri a fejedelmet, hogy segítse meg egy néhány pézel. A fejdelem jó szível küld néki száz tallért.” Eddig a szokásos áttérési história első fázisa. Kétségtelen hiteles történet, s ezt nemcsak az előadás módja tanúsítja, hanem az a körülmény is, hogy Mikes nem írt le Rákóczi személyével kapcsolatos kitalált dolgokat. Csaknem egy évtizede éltek már Törökországban, amikor ez az eset történt. S éppen Mikes megdöbbenése és őszinte csodálkozása árulja el, hogy ez az anekdotába illő komédia igazi egzotikus tapasztalatszerzés volt. Erre vall levelének további része:

„Ma regel keresik a sidót, hát nincsen, mindenütt tudakozodnak felőlle, és mondgyák, hogy több sidokkal hajóra ült és Constancinápolyban ment. Így csala meg minket az asinus sidója, vagy is inkább magát. It pedig vannak olyanok akik hogy meg tudták a dolgot, mondoták, hogy mind smirnán, mind pedig másut is követet el hasonló dolgot, és egynehányszor meg kereszteltette volt már magát. Olyan jól is tudta ő magát viselni, hogy semmit nem kellett neki mondani, hogy mit csinállyon, mi azt csudáltuk. Hát az asinus ő azt többször is próbálta volt . . .” (Rodosto 14 június 1727)

Ez a példa is figyelmeztet, hogy óvatosabban kell eljárunk olyan esetekben, amikor Mikes keleti élményanyaga és az európai egzotikus irodalom termékei között összefüggéseket keresünk. Montesquieu például nem járt abban az országban, amelyben Mikes élete javát kényszerűségből leélte. Mégis a keleti népek természetéről, társadalmi együttéléséről és társasági kultúrájáról szinte azonos a francia író és Mikes meglátása.

„Les hommes mêmes n'ont pas en Perse la gayeté qu'ont les Français: on ne leur voit cette liberté d'esprit et cet air content que je trouve ici dans tous les états et dans toutes les conditions. C'est bien pis en Turquie [. . .] Cette gravité des Asiatiques vient du peu de commerce qu'il y a entre eux: ils ne se voyent que lorsequ'ils y sont forcés par la cérémonie. L'amitié, ce doux engagement du coeur, qui fait ici la douceur de la vie, leur est presque inconnu. Ils se retirent dans leurs maisons [. . .] de maniere que chaque famille est pour ainsi dire isolée”.¹⁸ Montesquieu irodalmi források segítségével kialakított jellemzésének helyegi mondánivalója megfelel Mikes színes és valódi részletekkel illusztrált leveleinek.

Nézzük meg, hogyan ír a Párizsból érkező magyar nemes a török társasági életviszonyokról: „De azt el hiszié kérd, hogy nehezen szokhatom ehez az országhoz, . . . az idegen nemzetnek nehéz itt, mert semmi úsmerettséget, barátságot nem tehet, . . . azt nem kel várni, hogy valaki

¹³ Zsoldos: I. m. klny. 1930–31. klny. 78.

¹⁴ Le Spectateur Éd. 1946. V. köt. 183: „Reflexion sur les Juifs.”

¹⁵ Montesquieu; i. m. I. köt. 114.

¹⁶ A zsidó, áttérés, pénzcsalás motívumairól vö. az *Espion turc* idézett kiad. I. köt. 143; I. Zsoldos: i. m. 80. — Zolnar: i. m. 1916. 10.

¹⁷ L. Mikes ÖM I. köt. 184. lev. jegyz.

¹⁸ Montesquieu; i. m. Lettre 34.

a házához hijjon bennünket, bizony nincsen is az a nagyra vágyódásom, hogy valaki magához hijjon, mert ugyan is miért, . . . azt ugyan talám meg lehetne kérdezni a gazdától, hogy mint vannak a kéd gyermekei, de azt kérdezni, hogy mint vagyon a kéd felesége, azt nem jóvalom senkinek, mert botokkal kísérnék ki a háztól. It a gazdaszszonyrol nem is kel emlékezni, mint ha asszony sem volna a világon. Micsoda nyájásáért kívánhattya hát valaki a török barátságot, hanem csak éppen valamely haszonért.”

A „barátság”, a „társalgás” Mikes tapasztalatai szerint is ismeretlen fogalom a törökök körében. Ez a kulturált, udvari és társasági élethez szokott magyar nemes legfájdalmasabb pontja: „a valo, hogy a nyelvnek nem tudása is okozhattya a hozánk valo idegenséget, mert csak nem lehetünk olyan jo szível ahoz, akivel nem tudunk beszélni, mint akivel ki mondhattyuk magunk gondolattját. Még eddig édes néném, igen igen keveset tudok törökül, nem tudom ezután mint lesz, de nékem ugy tettszik, hogy ezután is annál a két vagy három szonál, akit tudok, talám tudosab nem leszek, mert nem lévén semmi társalkodásunk a törökökkel, a töröknékel pedig meg annál keveseb, és így nem látom semmi modgyát, hogy tudosab legyek abban a nyelvben, amint vagyok. . . . itt még igen uj vendégek vagyunk, amikor pedig jobban meg úsmerem a dolgokat és a várost, akor többet írok . . .”¹⁹

Mikes a török házat fogháznak nevezi, ablakán nem lehet kinézni, ha csak lajtorjára nem mászik fel az ember; „kéd pedig jól tudgya az okát, hogy miért csinallyák olyan magosan az ablakokokat” — írja Mikes a képzeletében Konstantinápolyba helyezett levelezőtársának —, „én nem tudom, csak gondolom, azért, hogy a szomszéd asszonyt ne lehesen meg látni, mert a török azt sem akarja, hogy a feleségire nézenek. Jól mondgyák azt, hogy francia ország az asszszonyok paradicsoma és a lovak purgátoriuma, török ország pedig a lovak paradicsoma és az asszszonyok purgátoriuma.”²⁰

Drinápoly után Rodostón is a társasági élet hiányáról, elszigeteltségéről panaszkodik Mikes, amikor az időtöltésről ír: „az ember nem mehet örökké sétálni, nem lehet mindenkor a mezőn vándorlani, az ide valo emberek pedig nem lehet társalkodni. Itt az idegen senki házához nem mehet. Kivált az örmények inkább féltik feleségeket, mint sem a törökök. Még nem láthattam a szomszéd asszszonyomat, napjában tiszter is a kapuja előtt kel el mennem, és ha a kapuban talál lenni, ugy szalad töllem, mint az ördögtől, és bé zárja a kapuját . . . Ebből el ítélheti kéd, hogy itt a lakosokál semmi úsmerettség nem lehet, nem is vesztünk semmit, mert itt ki szöcs, ki szabó, valami fő renden lévő emberek itt nincsenek, a kikhez mehetnénk.” S ezután kitűnő írói vénával jellemzi egy látogatás mozzanatait, s a végén egy mondatban összegezi a pillanatkép tanulságait: „török urak vannak, de unadalmas dolog törököt látogatni; egyik a, hogy törökül nem tudok, másik a, hogy ha az ember hozájok megyen, elsöben nő ülle le, ezután egy pipa dohányt ád, egy fincsa kávét, hatot vagy hetet szol az emberhez, ezután tiz oráig is el halgatna, ha az ember azt elvárná. Ők a beszélgetéshez, nyájásághoz éppen nem tudnak . . .”²¹

Mikes realizstikus ábrázolókézségének a föntiekhez hasonló szubjektív megnyilatkozásai a XVIII. századi európai egzotikus irodalomnak alig feldolgozott értékei. A török s általában a keleti társadalomrajz teljesebb megértéséhez kissé vissza kell tekintenünk.

A keleti országok és népek politikai és erkölcsi-néprajzi jellemzéseit nagy divat volt levélförmájú munkákban megírni a XVII. és XVIII. század fordulója körüli évtizedekben. Különösen kedveltek voltak az oszmán török birodalomról, népeiről szóló témák. Ebben az is közre játszott, hogy a török háborúk, a keleti kédés első kiéleződése, valamint a bizánci kultúra hagyományainak fölszívódása és a XVI. századi török művészi, szellemi virágkor fokozatos megismerése megalapozták Isztambul európai hírnevét.

Az ismeretlen kelet szimbólumává emelt város kulcs helyzete az európai irodalom szempontjából is fontos tényező. Nemcsak azért, mivel vegyes (török, görög, örmény, zsidó, európai telepek: olasz, francia stb.) etnikai-szociális-vallási kevertségű lakosságának számával (kb. 700 000) ebben az időben Európa legnagyobb és legszínesebb fővárosának számított, hanem más okokból is. Isztambul a keleti és nyugati kereskedelmi útvonalak metszöpontja, földrajzilag összekötött kapocs Európa és Ázsia között, a keresztény és mohamedán világ összekötözésének göca; a meghódított délkelet-európai, észak-afrikai és ázsiai gyarmatterületek adminisztrációs, felügyeleti központja, a „fényes porta”, a „sok feleségű” szultán rezidenciája. Mindez következtetni enged az elmaradt feudális, rabszolgatartó ország gazdasági, társadalmi és politikai intézményeinek, lakosai életének, erkölceinek és szokásainak jellegére egy olyan államban, melynek domináló vonása: a szinte intézményes (vallásos) török konzervativizmus.

A lenyűgözö kontraszt fölkeltette az írók, utazók, diplomaták és hittérítők figyelmét, s az ottmán birodalomban olyan témára lettek, amelyet hosszú évtizedekig aknázott ki az

¹⁹ Drinápoly 7 november 1717. (4. lev.)

²⁰ Drinápoly 12 július 1718. (15. lev.)

²¹ Rodosto 28 május 1720. (37. lev.)

európai, főleg az olasz, francia, angol, holland egzotikus irodalom. Az útleírások, útinaplók, valóságos élményeken alapuló irodalmi levelek, levetkeretbe foglalt egzotikus témák, emlékezősek már régóta rendkívüli népszerűségnek örvendenek.²²

Montesquieu formai leleménye, amelynek megvoltak ugyan az előzményei, célja és mondanivalója révén időszerű társadalmi-történeti problémákat, s a korai felvilágosodás racionalista filozófiájának igényeit fejezte ki, elegáns stílusával és kiváló művészi tehetséggel.²³ A *Lettres persanes* a keleti konzervativizmus írói kiaknázásával szokatlanul éles társadalom-szatírává vált. Helyesen látja Zolnai, hogy Montesquieu-nek regényírói feladata is volt: személyeket élénk állítani, cselekményt kialakítani és önállóságot lehelni az egzotikus anyagba.²⁴

Ezzel szemben Mikes más irányba fejlesztette a sokféle lehetőséget nyújtó divatos műfajt. A Franciaországból Törökországba került magyar nemes, különös életkörülményei folytán, az irodalmi levelelményt a Rákóczi fejedelemséggel bűdosó magyarok életének letéteményesévé avatta. Az egész keleti milió rajza a bűdosó író érzésein keresztül tükröződik. Olyannyira, hogy a *Törökországi Levelek* Montesquieu levéregénye mellett az európai levélműfajnak egy másik típusú, modern XVIII. századi művészi változatát képviseli.

Bizonyos, hogy a magyar levélíró ismert a *Lettres persanes* által képviselt európai (levél)irodalmi hagyományt. Csakhogy ő francia kortársától eltérő módon szubjektív tartalommal töltötte meg a szoros regénykompozícióba nem foglalt irodalmi levelezését. Amíg Montesquieu költött cselekménnyel vetette meg alapját egzotikus fiktív levelezésének, Mikes irodalmi leveleskönyvében a furcsa keleti milióban az átélt tapasztalati élményanyag dominál. Bár eleven és közvetlen leíró, remek csévegő és előadásszövő, mégiscsak közlő, helyenként értekező marad. Ebből is adódik, hogy amíg Montesquieu betétei társadalomkritikájának jól megválogatott eszközei, Mikes olvasmányemlékeiből merített példái és novellisztikus kölcsönzései hangulatos, de csak járulékos elemei a levélíró prózai előadásának, lelki-érzelmi élete művészi rajzának.

Ennek jellemző példája a *Törökországi Leveleknek* egy érdekes motívuma, amelynek legpontosabb irodalmi megfelelőjét Zolnai Montesquieu-nél találta meg. „Eleget pirongatz jo néném — írja Mikes 83. levelében —, de már én ahoz ugy hozá szoktam, valamint a muszka asszonyok a veréshez, akik azon panaszkodnak, hogy az urok nem szereti, ha egy kevés ideig veretlen hadgyák őket.”²⁵ Mikes futólag, alkalmi ötletből szötte e motívumot levelébe.

Montesquieu viszont a téma lehetőségeit aknázza ki célzatosan. A *Lettres persanes* 51. levelének csattanója erre a motívumra van fölépítve. A levelet egy moszkvai perzsa követ írja Usbec-nek: „on ne scauroit croire combien les femmes moscovites aiment à être battues: elles ne peuvent comprendre qu'elles possèdent le coeur de leur mari s' il ne les bat comme il faut” [...] A követ ezután mellékeli egy moszkvai asszony fiktív levelét, aki anyjának panaszkodik, hogy az ura elhanyagolja őt. „Ma soeur est bien autrement traitée: son mari la bat tous les jours” [...]”²⁶

Egy ilyen vándoranekdota első látásra az irodalmi hagyományra irányítja a kutató figyelmét. Zolnai is Montesquieu-re utal, benne gyanítva Mikes forrását. Ám az ilyen irodalmi motívumnak ítélnélhet passzus alapulhat ebben az esetben szóbeli hagyományon is. A fiatal Mikesnek volt alkalmja hallani muszka asszonyokkal kapcsolatos anekdotákat, amikor Rákóczi

²² Íme néhány európai változata: Grangier: *Lettres envoyées du Levant par le Père Louis Grangier*. Paris 1616. — Pacifique: *Lettre écrite . . . par le Père Pacifique*. Paris 1628. — Quiclet: *Les voyages de M. Quiclet à Constantinople*. Paris 1664. — Monconys: *Journal du voyage de M. de Monconys*. Lyon 1665—66. — Thomas Smith: *Epistolae Quatuor, II de Moribus ac Institutis Turcarum, II de Ecclesiis Asiae et Constantinopolis*. Oxford 1674. Trad. anglaise: *Remark upon the Manners, Religion and Government of the Turks*. Londres 1678. — Nicolo Mussi: *Relatione della Città del Constantinopoli*. Bologna et Bassano 1675. — Comte de la Magdeleine: *Miroir de l'Empire ottoman . . .* Paris 1678. — Magni: *Quanto di più curioso e vago a potuto raccogliere Cornelio Magni . . . e dimore per la Turchia reste distribuite in questa parte in varie lettere scritte in Italia*. Parme 1679. — Michel Febvre: *Théâtre de la Turquie, où sont représentées les choses . . .* Paris 1682. — Du Vignau: *Le secrétaire-turc, contenant l'art d'exprimer ses pensées . . . avec une Relation très curieuse . . .* Paris 1683. — Donado: *Viaggi a Constantinopoli de G. B. Donado, senator veneto*. Vienne 1688. — J. Pitton de Tournefort: *Relation d'un voyage au Levant*. Paris 1717. Vö. ROBERT MANTRAN összefoglaló bibliográfiáját (*Relations de voyageurs européens*) könyvében: Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris 1962. 667—676. Jelen szerzők még: Pietro della Valle (1664), John Greaves (1665), Poulet (1667), Howard Henry (1671), Jacques Spon (1678), Hans-Jakob Amman (1678), G. J. Grelot (1680), Jouvin (1684), George Wheeler (1689), Cornelius Le Bruyn (1698), Jean Chardin (1723). Vö. a 4. és 8. sz. jegyz. is.

²³ Montesquieu: *Perzsa levelek*. Ford. RÓNAI GYÖRGY. Az előszót írta SZIGETI JÓZSEF. Bp. 1955. IX—X.

²⁴ ZOLNAI: I. m. 1921. 91.

²⁵ Rodosto 19 július 1727.

²⁶ Ha stílusában Montesquieu alatt marad is, de emlékeztet Mikes szövegére az Espion turc ama lapja, amely a *Lettres persanes* valószínű forrása volt: „Les femmes Russiennes ne se croient pas aimées de leurs maris, à moins qu'ils ne les battent tous les jours . . .” (Éd. i. m. III. köt. 7.) Vö. ZOLNAI: I. m. 1916. 91. — A témának egyébként hagyományra van, s A. Lortholary (*Le Mirage russe en France au 18e siècle*. Bovin 1951. 288) szerint S. von Herberstein, *Rerum Moscovitarum commentarii*-ra (Bála 1549) mutatna vissza: „On la retrouve dans la Satire Ménippée: «C'est religion entre femmes, comme en Moscovie, quand leurs maris les battent très bien, et s'estime celle-là mieux mariée qui a le plus de coups.» L. P. VERNIÈRE: *Montesquieu Letters persanes*. Paris 1960. 108.

és kísérete több ízben találkozott Lengyelországban Péter cár udvarával (1711), s a magyar főnemesek és udvari emberek megfordultak az orosz udvari nemesek társaságában. Mikes egyébként minden társadalmi célzat nélkül hozza elő a muszka asszonyok különös szokását. Ez is téma a humorizálásra: „Minden országban más szokás. A mi székely asszonyaink ezt bé nem veszik és másféle jelít kívánják a szeretetnek.”

Montesquieu és Mikes irodalmi levelezésében kimutatható véletlen motívumegyezés is. A 72. levelében Mikes szabadon elmeséli Theodosius kegyetlen tettét: „a nagy theodosius császár egy csekély dogerét két vagy három ezer embert ölet meg Thessalonikában. Valo hogy aztot meg bánta azután, de a meg holtak azzal fel nem támádnak.” S folytatja a legendával: „A valo, hogy gyönyörűség ennek a nagy császárnak azon cselekedetiért valo maga meg alá-zását látni, mert a templomban akarván menni az Isteni szolgálatra, szent ambrus a mediolaniumi érsek a templom ajtajában meg tartoztatá és bé nem bocsátá, mondván még az ártatlan vérel a kezéid véresek, még is a szent áldozatra akarsz menni, ha dávid királyt követted vét-kiben, kövessed penitentzia tartásában is. A császár magában szálván, a templom grádcisára le borula, és kéré az érseket, hogy adna neki penitentziát, aki is hat holnapig ki tiltá a templomból. E szép példa mind egy érseknek, mind egy császárnak.”²⁷ A 390-ben történt mészárlást és az ezt követő legendát, amelyet Mikes hosszabban, más példák kíséretében arra hozott föl, hogy emberi fogyatkozásai a legnagyobb császároknak is vannak, Montesquieu más összefüggésben kritikussal szemmel vette bele 61. levelébe. Mikes olvashatott erről az epizódról néhány keze ügyében levő könyvben a rodostói könyvtárban.²⁸ Szövege egyébként egyik jelzett mű szöve-gével sem egyezik meg pontosan, inkább szabad előadásként hat.

Az előbbieken sorra vettünk olyan elemeket, amelyek alapján föltételezték a *Lettres persanes* forráslehetőségét a *Törökországi Levelek* szempontjából. Sőt, Zolnai föltevése után valószínűnek fogadták el, hogy Mikes ismerte Montesquieu levéregényét.²⁹ A fentiekből azonban kitűnik, hogy Mikes és Montesquieu vonatkozásában nem mutathatók ki olyan párhuzamok, egyezések vagy hasonlóságok, melyek forrása vitathatatlanul a *Lettres persanes*-re nyúlna vissza. Tehát nem a *Törökországi Levelek* genezise szemszögéből vetődik föl Montesquieu neve, hiszen ismeretes, hogy a *Lettres persanes* anonim kiadása 1721 elején jelent meg, négy évvel azután, hogy Mikes megkezdte levélíró tevékenységét Törökországban.

Szem előtt kell tartanunk, hogy nincs kézzel fogható bizonyítékunk arra, hogy a *Lettres persanes* Mikes kezében lett volna, mint ahogy más művek esetében meggyőző tények állnak rendelkezésünkre,³⁰ olyan esetekben is, amikor a szóban forgó mű nem található meg Rákóczi rodostói könyvtára lajtsromában.³¹

Olyan könyvek Rodostóba kerülésére, melyeket Rákóczi és Mikes nem vittek magukkal Franciaországból, elfogadható bizonyos közvetítő szerep, amely Mikes francia környezetének és a fejedelem összeköttetésekének tulajdonítható a rodostói udvarban. Ha 1721 után megjelent más művek eljutottak Franciaországból Rodostóba, joggal föltehető, hogy a népszerűvé vált híres *Lettres persanes* sem hiányozhatott onnan. De ez sem több fölteszésnél. Szóba jöhet az a korlátozott lehetőség, amely a konstantinápolyi francia követségen keresztül nyílt meg a bújdosó Mikes részére, miután 1718 szeptemberében személyesen megismerte Bonnac márki francia követ családját Jenikőben.³² Megemlíthető még, hogy Mikes a 30-as években meg-

²⁷ Rodosto 12 április 1726. — Montesquieu: i. m. 1913. Lettre 61. Montesquieu forrását egyébként Spinoza (Tractatus theologico-politicus) és Théodoret (Histoire ecclésiastique. V. köt. 17.) művében jelölte meg az újabb francia forráskutatás, vö. előbb VERNIERE: i. m. 1960. 128.

²⁸ Pl. Fleury: Histoire ecclésiastique. 1715. IV. köt. 589. — S. Augustin: Conf. VI. — Bayle: DictHist (Ambroise címszó). Vö. ZOLNAI: i. m. 1916, 17., 90. — MADÁCSY: i. m. 13—14.

²⁹ A fontosabbak: BARANYAI ZOLTÁN: Első Montesquieu-fordításaink. EPhK 1920. 5.: „Zolnai Béla valószínűvé tette, hogy Mikes kezében megfordult a Lettres persanes, sőt Mikes egyik anekdotájának forrásául is szolgált Montesquieu.” — BARÓTI DEZSŐ: La notion du rococo et la littérature hongroise. Acta Litteraria IX. 1957. 169. (Mikes ismerte többek között Montesquieu-t is).

³⁰ Többek között: Cl. Fleury: Histoire ecclésiastique. — N. Chomel: Dictionnaire oeconomique. — G. Derham: Theologie astronomique. . . Trad. de l'anglais. — S. Augustin: Confessions. — Ramsy: Les Voyages de Cyrus. — Fénelon: Télémaque. — Lettres édifiantes. . . stb., melyek megvoltak Rákóczi könyvtárában. Vö. „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságainak lajstroma 1736 április 30.” Kiadta THALY SAUSSURE említett kiadásának függelékében. Bp. 1909. 334—70. — ZOLNAI: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Bp. 1926. 27.

³¹ Ilyenek pl. Mme de Gomez: Les journées amusantes. 1—8. köt. 1722—1731. (Mulatságos napok. Rodosto 1745.) — Van Haeften: Le Chemin royal de la Croix. Paris 1655. (A keresztnek királyi útja. 1747.) — N. Méléncques: Le caractère des vrais Chrétiens. Paris 1693. (A Valóságos Keresztényeknek Tüköre. 1749) stb. Mikesnek bizonyára volt egy saját kis könyvtára is; fordításainak zöme azonban Rákóczi könyvtárhoz vezet.

³² Dusson Jean Louis, marquis de Bonnac (portai követ 1716—1725) és felesége első ízben Mikes 18. levelében (Bujukdere 15 szeptember 1718) szerepel; másodsor és utoljára a 26. levelben (Jenikő 16 május 1719). Mikes Rákóczival 1720. április 16-án Rodostóba költözött; semmi nyoma, s nem is valószínű, hogy innen Bonnac követ családjával magánértekezést tartott volna fenn, vö. a 26. lev. jegyz. — Franciaországból 1717 októberében Gallipoliba hajózó Rákóczi fejedelem udvari kíséretében 1717 és 1735 között mintegy 20—30 főnyi francia lehetett, köztük belső titkár, tisztek, nemesek, szolgaszemélyzet.

ismerkedett Claude-Alexandre Comte de Bonneval⁹⁹ is, aki Fénelonnal, Voltaire-rel és Montesquieu-vel levelezett, s ez utóbbival személyes ismeretségben is volt.

Kizáró akadály a nincs tehát annak, hogy Mikes előbb vagy utóbb olvashatta a *Lettres persanes*-t: ám ezt egyetlen döntő bizonyíték sem támasztja alá. Bármennyire csábító volt is Zolnai széles körű vizsgálódásai nyomán s a tanulságok eredőjeként a *Lettres persanes* Mikes forrásaként történő valószínűsítése, a kutatások eddigi eredményei csupán a föltételes mód használatára adnak lehetőséget.

Hopp Lajos

Vajda János ismeretlen évei

Az 1864 szeptemberétől 1867 áprilisáig eltelt időszak fehér foltként szerepel Vajda János életrajzaiban. 1864. szeptember 25-én szűnik meg hét éve fennállt lapja, a *Nővilág*, 1867 áprilisától pedig Bösörményi László lapjába, a *Magyar Újság*ba írja névtelenül cikkeit. Mindezt Komlós Aladár Vajda-monográfiájából tudjuk.¹ De: hogy mi történt költőnkkel a két terminus közötti közel három év alatt, arról életművének alapos ismerője is keveset tud. A Bécsben székelő magyar udvari kancellárián dolgozik egy ideig, elfeledett tárcája jelenik meg *Pest és Bécs* címen a Kecskeméthy Aurél szerkesztette Bécsi Híradóban, és ... a továbbiakban Komlós idézett műve nagyobbrészt Vajda Kemény Zsigmondhoz írt nyílt levele² sovány életrajzi adataira hivatkozik. Dolgozatunk célja: segítséget nyújtani a „fehér folt” feltérképezéséhez.

1.

Ismeretes, hogy Vajda János 1862-ben megjelent röpirata, az *Önbírálat és a Polgárosodás*, valamint az 1863-as év első felében általa szerkesztett *Magyar Sajtó* álláspontja heves ellenérzést váltott ki a kortárs politikai és irodalmi közvélemény mértékadó köreiből. Röpiratai továbbá a *Magyar Sajtó*ba írt cikkei társadalmi kérdésekben radikálisabbak, mint az akkor irányt szabó hazai politikai és irodalmi orgánmok elképzelései, politikai-közjogi sikon viszont engedékenyebbek az akkor szinte köztételen elfogadottnál.

A középbirtokos nemesség különböző politikai irányainak képviselői — következőképp — elgondolásaik háttámadóját látták Vajdában. Irodalmi kérdésekben kifejtett nézetei pedig az egyre befolyásosabbá váló Kemény—Gyulai-csoporttal hozzák összeütkezésbe. Az irányt adó körök előtti népszerűtlenségét csak növeli Thaly Kálmánnal támadt szerencsétlen összetűzése. Thaly lapja, a *Nemzeti Képes Újság* azt a hírt terjeszti költőnkéről, hogy őt kérték fel „a félhivatalos Sürgöny vezetésének átvételére”.³ Vajda felelőségre vonja Thalyt, vitájuk azzal végződik, hogy költőnk előbb bottal, majd puszta kézzel támad rágalmozójára.⁴

Mindezek következményeként Vajda lába alól mindinkább kifut a talaj. A *Magyar Sajtó* szerkesztését 1863. július elsejével Pákh Albert veszi át. Másik lapját, a *Nővilágot*, 1864. szept. 25-én szünteti meg a kiadó, Heckenast Gusztáv. Heckenast ugyan „a jelenlegi sajnos pangás” miatt bekövelezte megcsappant érdeklődésre hivatkozik.⁵ A kortársak azonban nagyon jól tudták, „hogy a lap bukásának oka — a politika volt”.⁶

„Minden jóvedelemforrásból kifogyva — írja erről az időszakáról Kemény Zsigmondhoz intézett nyílt levelében — hazai köztételtcinknél kerestem alkalmazást, és mindenütt önök klikkjének egy-egy boldog sinecurába helyezett fölhízott alakja magasodott föl előttem kár-

⁹⁹ A renegát Bonneval, más néven Achmed pasa, Karamella tartomány kormányzója, Bonnac márkiságára volt, és Rákóczi rodostói udvarával összeköttetésben állt, ott többször megfordult. Erről a konstantinápolyi császári követ kémjelentései is tanúskodnak (Wien Staatsarchiv). Mikes ír róla a 97, 107, 119 és 123. levelében (1732—1737), de nincs róla valami jó véleményemmel, elítéli őt, mert elhagyta hitét s mohamedánná lett. Vö. ZOLNAI: i. m. 1916, 21.; 1921, 21. — SZERFT: A száműzött Rákóczi 1715—1735. Bp. 1913. 317. — ANGYAL DÁVID: Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bújdosása történetéhez. Száz 1905. 219—21.

Montesquieu utleírásaiban olvasható, hogy pl. Magyarországról hazafelé utaztában Velencében gyakran volt együtt Bonnevaltal (Voyages de Montesquieu publ. par le Baron A. de Montesquieu. Bordeaux 1834, I. köt. 34, 44, 66, 72 stb.), levelezett is vele: Correspondance de Montesquieu, publ. par F. GEBBUN. Paris 1914. I. köt. 247. L. még EPHK 1915. 138. — RÁÓZ LAJOS: Montesquieu utazása Magyarországon. Akadémiai Értesítő 1914. 171—72.

¹ KOMLÓS ALADÁR: Vajda János. Bp. 1954. 132—139.

² A „P. Napló” szerkesztője b. Kemény Zsigmond úrnak, a továbbiakban: *Nyílt levél* (Magyar Újság 1867. dec. 21.; Vajda János válogatott politikai írásai. Összeáll. és bev.: KOMLÓS ALADÁR. Bp. 1954. 103—114., a *Nyílt levél*ből idézettek e munka lapszámaira utalnak).

³ *Nemzeti Képes Újság* 1863. márc. 8. Irodalom; idézi: KOMLÓS i. m. 132. Itt kívánjuk leszögezni, hogy Vajda népszerűtlenné válásához nem kis mértékben hozzájárult az is, hogy a Gyulaival és körével folytatott polemáiban maga is sokszor vétett a lovaglás szabályai ellen. Arany Jánost pedig több alkalommal is igazságtalanul megtámadta. L. KOMLÓS i. m. 120—129.

⁴ Az eset ismertetését l. KOMLÓS i. m. 132—133.

⁵ *Nővilág* 1864. szept. 11. és 25. (37. és 39. sz.)

⁶ [ALDOR IMRE] Cassius: Irodalmi csevegések II. (Magyar Világ 1866. jan. 3. I. 17.)

örvendő, ádáz mosollyal. Az írói segélyegyletkezhez folyamodtam csekély kölcsönért, s Heckenast Gusztáv úr jót állónak ígérkezett, hogy a kölcsönt havonként visszafizetem, de önök elutasították. Javitnoki fizetés mellett ajánlkoztam tárcáírónak vagy külföldi rovatkezelőnek, de »a helyek mind be voltak töltve«.

„Így történt, hogy egy iszonyúan nem szép reggelen arra virradtam, hogy be kelle látnom, miszerint egy időre »itt élnem« sőt haszonnal »még halmom« sem lehet — s nem marada más választás, mint a bécsi korlátnokság irodájában fogadni el alkalmazást.”

2.

Hogyan került költőnk a kancelláriához? El kell fogadnunk Boros Dezső feltételezését: „Valószínűnek látszik, hogy Vajda Kelemen segítségével jutott Bécsben álláshoz; jó barátságban voltak ugyanis már évekkal előbb is, Kelemen dolgozott a Nővilágba.”⁷ Kelemen Mór, Petőfi lelkes, 1848-as kunszentmiklósi kortese, ebben az időben a magyar udvari kancellárián fogalmazóként teljesített szolgálatot. Az ötvenes évek elején maga is megpróbálkozott az irodalommal. „Beszélyeket”, cikkeket, költeményeket írt a Hölgyfutárba és más lapokba. Segédszerkesztőként dolgozott a Divatcsarnoknál. Irodalmi kísérleteivel felhagyva, az évtized derekán, mint jogász, a budai helytartótanácshoz került, 1861-ben pedig a kancelláriához nevezték ki. Am az irodalommal való kapcsolata ezután sem szakadt meg teljesen, publicista-ként működik a továbbiakban, bécsi levelezője a Pesti Hírnöknek és a Függetlennek (Vajda is ilyen minőségben akarta megnyerni lapja, a Magyar Sajtó számára).⁸ Az irodalmi ellenzék írói közül, főleg Zilahy Károlyhoz és Vajda Jánoshoz fűzték szoros baráti szálak. Vajdával való több évtizedes baráti kapcsolata — levelezésük tanúsága szerint — főleg a hatvanas évek folyamán intenzív. Neki számol be költőnk első Bécsben töltött napja élményeiről is: „Első napomon a legjobb benyomásokat nyertem. Mindenki igen jól fogad, s állásomat irigylendőnek tartják. Csakugyan van változás a gondolkozásban”.⁹

Egy másik Kelemen Mórhoz írt levélből viszont arról értesülünk, hogy költőnk 1865. októberében már Budán, a Helytartótanács elnökségén dolgozik: „Leveleidet — kéri — a helytartósági elnökséghez intézd, mert délelőtt ott vagyok, s hamarabb kapom.”¹⁰ („Végzetem jótékony szeszélye rendelé — olvashatjuk egyik e korban írt tárcájában —, hogy föl kell sétálnom, azaz gyalogolnom ős Buda várába . . .”¹¹

Boros Dezső idézett munkájában a levél keletkezésének időpontjául 1865. októberét jelöli meg.¹² Feltevése — mint látni fogjuk — helyes. Az említett két Kelemen Mórhoz írt levélből azt is megállapíthatjuk, hogy Vajda 1864. szeptemberének utolsó napjaiban megy Bécsbe, 1865. október elején pedig már újra Pesten van. Megállapításunkat az alább elmondottak is igazolják.

3.

Mit csinált Vajda Bécsben? Komlós Aladár szerint egyszerű hivatalnokként dolgozott, „csak a Kecskeméthy-szerkesztette Bécsi Híradóban jelent meg egy elfeledett tárcája: Pest és Bécs címen.”¹³ Állításai igazul Vajda sorait is idézi: „E hivatalban [ti. a kancelláriában] teljesítém kötelességemet, mint hivatalnok. Azonkívül azonban mint író egyetlen sort sem írtam ama rendszer mellett, még névtelenül sem.”¹⁴

Komlós a fentieket a Pesti Napló egy Vajdát sem kímélő támadása ellenében írja. A Deák-párt lapja ugyanis a következőket veti költőnk szemére: „Vajda János úr, ki most oly merészen vezércikket a Magyar Ujságban, Pálffy Móric gróf vezetése alatt, mint Zichy Henrik hivatalnoka, nagyjamborul frogatta a Sürögönybe, amit Schmerling diktált.”¹⁵

Valótlan-e a Pesti Napló állítása? Komlós Aladár monográfiája szerint, igen. A valóságban azonban másként fest a helyzet. Vajda egyik, Kelemen Mórhoz írt levelében ezt olvashatjuk: „Ez órában kapom küldeményedet a »Sürögöny« szeresztőtségében, anélkül, hogy rájöhöt.

⁷ BOROS DEZSŐ: Vajda János levelezése. Studia Litteraria V. Debrecen 1967. 55.

⁸ Vajda János levele Kelemen Mórhoz (Ha kedved van . . .) 1862. dec. 12. OSzK Kézirattár.

⁹ Vajda János levele Kelemen Mórhoz (Máris egy . . .) [1864] szept. 27. OSzK Kézirattár. A [szögletes zárójelbe] tett Vajda-levél keltezésék Boros Dezső id. műve alapján valók.

¹⁰ Vajda János levele Kelemen Mórhoz (Egy pernyi időm . . .) [1865 október]. OSzK Kézirattár.

¹¹ A várhegy oldalán. X. Y. Z. jel alatt. (Magyar Világ 1866. febr. 11. II. 33. sz.).

¹² Boros i. m. 63.

¹³ Pest és Bécs I—III. (Bécsi Híradó 1865. jún. 10. 132. sz.; jún. 11. 133. sz.; jún. 15. 136. sz.).

¹⁴ Nyílt levél, i. m. 112.

¹⁵ Pesti Napló 1867. dec. 17. XVIII. 291—295. sz. Különlétek. L. KOMLÓS i. m. 138—139.

tem volna, mely uton jött, mert ritkán, csak »esetről esetre« látogatók ide.¹⁶ Kelemen Mór tehát tudott költőnk és a Sürögny kapcsolatáról.

Vannak más bizonyítékaink is. A Sürögny 1865. okt. 15-i (V. 236.) számában (v.) jel alatt cikk jelent meg, *Egy magyar operaház Pesten* címmel. Szerzője egy önálló, a Nemzeti Színház-tól független operaház létrehozása mellett száll síkra írásában. A cikk számos gondolata kísérőteljesen egyezik az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* jellemző elképzeléseivel. Ugyanolyan módon és értelemben idézi mondandója igazolására Petőfi *Levél egy színész barátomhoz* című versét, mint azt az *Önbírálat* tette. Az önálló operaház megteremtésének követelésével, nevével jegyzett cikkeiben is előáll ezekben az években (vö. *Népszínházak Buda-Pesten*. I—II. Magyar Világ, 1866. jún. 26—27, II. 145—146. sz.). (v.) jelű írásokkal a Sürögny 1865. dec. 28—29-i (V. 296—297.) számainak *Napi újdonságok* rovataiban is találkozunk, Vajdára fölöttébb jellemző mondanivalóval (különösen jellemző ebből a szempontból a 296. számban levő, *A kávéházi hírlapok-ról* kezdetű írás).

Arra, hogy Bécsben mint újságíró is működött, egy későbbi cikke szintén tanúság: „Így most — írja — kényszerű kenyérrkötelesség az írói karzat rendes látogatójává tett, s mi több előzőtt egy évvel, a bécsi birodalmi tanács, magyarán reichsrath egy pár mozgalmás üléseibe indított, holott a dictioni iránti — magyar embernél megfejthetlen — ellenszenvemnél fogva, magam jó szántából egyiket úgy, mint másikat messze elkerültem volna.”¹⁷ Amikor ezek a sorok napvilágot látnak, Vajda már Pesten van és a Magyar Világ című lap számára készít jegyzeteket a Pesten egybegyűlt országgyűlésről. Egy évvel előbb, 1865-ben még Bécsben tartózkodott, és a Sürögnybe írt „Bécsi levelei” tanúskodnak róla, hogy 1864—1865 fordulóján több alkalommal foglalkozott a birodalmi tanács munkájával, illetve beszámolt egy-egy érdekesebb üléséről. (vö. *Bécs, nov. 17* és *Bécs, nov. 20*. c. írásokat 1864. nov. 22-éről, IV. 267. sz.; továbbá *Bécs, nov. 29* 1864. dec. 1. IV. 275; *Bécs, május 8* 1865. máj. 11. V. 108. címűeket):

Kutatásaink során kétséget kizáróan sikerült megállapítanunk, hogy Vajda 1864. nov. 13-ától 1865. végéig rendszeresen dolgozik a Sürögnynek. Kapcsolatukban csak 1866-tól kezdve áll be változás. Igaz, az említett évtől a Sürögny arculata is jelentősen megváltozik. Régebbi színessége amely főként Kecskeméthy Aurél szerkesztése idején jellemezte, eddigre megszűnt. Alig-alig tartalmaz vezércikket, tárcát, kizsorul belőle a szépirodalom, az irodalmi és színházi kritika. A bőséges bel- és külföldi lapszemlék, hivatalos közlemények mellett az országgyűlési eseményei, beszédek és beszámolók töltik meg úgyszólván teljes terjedelmét. Vajda kapcsolata fennállott még ebben az esztendőben a Sürögnyvel? A Kelemen Mórhoz írt, idézett levél szerint — legalábbis az év első felében — igen. Az érintkezés azonban, költőnk szavaival élve, legfeljebb már csak „esetről esetre” való lehetett.

Vajda mint bécsi levelező kezdi pályafutását a Sürögnynél. (Ilyen minőségben egy Jókai Mórhoz írt levelében¹⁸ A Honnak is felajánlotta szolgálatait. Jókai választát nem ismerjük, átvizsgáltuk azonban a kérdéses időszakban A Hon egyes számaát, s nem akadtunk költőnk kezényomát viselő munkára.) Első, Bécsből kelt írása, a *Bécs, nov. 11* című 1864. nov. 13-án (IV. 260. sz.) jelenik meg, az utolsót, *Bécs, aug. 22* címen 1865. aug. 24-én (V. 193. sz.) írja. A két terminus között eltelt, közel egyéves időszakban, mintegy negyvennyolc „bécsi levelet” és egy kétrészes *Bécsi tárcát* (1865. ápr. 8—9. V. 81—82. sz.) ír. Pestre visszatérve, *Pesti tárcá* című X jel alatt megírt munkájával jelentkezik először, 1865. okt. 3-án (V. 226. sz.). 1865. október 3-ától az év végéig kilenc további írás jelenik meg költőnk tollából, vezércikkek és tárcák, többnyire névtelenül, a már említett *Egy magyar operaház Pesten* és az idézett (v.) jelű glosszák kivételével. Név nélkül írja bécsi leveleit is, kezdetben négyszer * jel alatt (1864. nov. 13. 260. sz., nov. 15. 161. sz., nov. 16. 262. sz., nov. 22. 287. sz. stb.).

A „kényszerű kenyérrkötelesség” szülöttei-e csupán Vajda Sürögnybe írt cikkei? Egy részük igen (vö. *Bécs, dec. 12*. 1864. dec. 14. IV. 285. sz.; *Bécs, február 25*, *Bécs, febr. 26*. 1865. febr. 28. V. 48. sz. stb.). Többségükre azonban taláiban illik Kelemen Mórhoz írt önjellemzése: „Denique nem tudok tíz sort írni, hogy ne politizálnék.”¹⁹ Azaz: alig van írása, amelyben jellegzetes politikai, társadalmi, irodalmi elképzeléseiből legalább néhányat bele ne lopna. Bécsi leveleit és a későbbi, a Sürögnyben megjelent munkáit olvasva, nyugodtan kijelenthetjük, hogy azok túlnyomórészt Vajda nézeteit, egyéni meggyőződését tartalmazzák, legalábbis a jelentősebb írások vonatkozásában. Bizonyos szerkesztői direktívákat természetesen kaphatott. Pontosabban: aláírás nélküli cikkekről lévén szó, óvakodott a lap általánosan ismert irányával kirívó ellentétbe kerülni.

Társadalmi kérdésekben az 1862-es röpiratok elképzeléseit vallja, legfeljebb hangfogóval, higgadtanban. Politikai-közjogi téren változatlanul az osztrák—magyar megegyezés híve,

¹⁶ Vajda János levele Kelemen Mórhoz (Ez órában...) 1866 jún. 6. OSzK Kézirattár.

¹⁷ Jegyzetek az írói karzaton I. Y. Z. jegy alatt. (Magyar Világ 1866. márc. 24. II. 69. sz.).

¹⁸ Vajda János levele Jókai Mórhoz (Érdekes idők...). Közölve: Napkelet 1925.; Boros i. m. szerint (63. l.); 1835. okt. előtti.

¹⁹ Vajda János levele Kelemen Mórhoz (Csak tegnap este...) [1867. aug. 9.]. OSzK Kézirattár.

de nem lépi át a *Polgárosodásban* és az általa szerkesztett Magyar Sajtóban e vonatkozásban felállított határokat. Ebből a szempontból ítéli el a Habsburg-ellenes Almássy—Nedeczky-féle szervezkedést is, mondván: „A rendkívül sajnálatos abban ráknézve az, hogy többszázados történetünk számos siralmas példái nem elégségesek arra, hogy kivétel nélkül mindenkit meggyőzzenek hazánkban arról, miszerint . . . az elszakadasi utópiák, ha közvetve az egész birodalomra is, de tisztesen károsabb mérvben hatnak vissza hazánkra, annak politikai, anyagi s kulturai fejlődését megakasztva és sokszor évtizedekre vetve vissza.”²⁰

4.

Am Vajda újságírói működése a Bécsben töltött esztendő során nem merült ki kizárólag a Sürögöny számára küldött bécsi levelekben. Munkatársa volt Kecskeméthy Aurél Bécsi Híradójának is. Rendszeresen dolgozott a lapban, s nem csupán *Pest és Bécs* című tárcája jelent meg ott, ahogyan azt Komlós Aladár monográfiájában olvashatjuk.

A Bécsi Híradó 1865. január 1-én indul (programját tartalmazó mutatószám 1864. dec. 18-án jelenik meg). Kiadó-tulajdonosa és felelős szerkesztője Kecskeméthy Aurél. „Türhetlenné vált viszonyaink”, „kibonyolítását”, az osztrák—magyar megegyezést vallja programjának, valamint a nemzet megismertetését a politikai realitás tényeivel.²¹ Lapjaink fanyalagva fogadják feltűnését. Szerkesztőjét Bécs bértollnokának tartják, neve nem jó csengésű a nemzeti ellenállás köreiben.

Irodalmi része azonban igényes, eleven. A hatvanas évek elején jelentkezett irodalmi ellenzék tagjai irnak benne. Aldor Imre, Berczik Árpád, Vértessy Arnold, Szini Károly és Náday Ezüstös álnéven Ágai Adolf. Működéséről a legtalálóbb értékelést a Fővárosi Lapok adja a Híradó megszűntekor: „Ami e napi közlöny politikai oldalát illeti, arról nem kívánunk sokat szólni; e részben elveit, nézeteit soha nem osztottuk; de van egy másik oldala, melyről kötelességünk elismeréssel nyilatkozni, miután *tárcájában* és vegyes rovataiban oly tág tért nyitott az irodalmi és művészeti ügyeknek, továbbá a társas élet feltűnőbb eseményeinek, hogy e tekintetben minden más politikai lapnál elevenebben működött. Tárcája folyvást tele volt érdekes, eredeti cikkekkal és jó fordításokkal, és sokszor bátran hozzá szólott olyan kényes kérdésekhez is, melyekről pesti társai kényelmesebbnek látták hallgatni. Igaz, hogy szótvitájában túl lépett a határokon, néha még személyeskedett is; de az egészet összevéve, éber figyelemmel kísért minden hazai közügyet, s mindig tanúsítja, hogy az irodalmi és művészeti előhaladás szíven fekszik. Ha politikája, — melyet az idő (hála istennek) tulszárnyalt és elítélt — az életrealitás ily elemeivel bírt volna, bizonyára nem szünnék meg a jövő hó végével.”²²

Arról, hogy Vajda a Bécsi Híradó munkatársa volt, maga a lap tesz említést. Utolsó számában Náday Ezüstös búcsúzik „szatirikus nekrológ”-ban az olvasóktól.²³ „Szatirájának” szereplői a lap munkatársai, köztük Vajda. A Komlós Aladár által említett *Pest és Bécs* c. tárcán kívül, amely költőnk névalíráásával jelenik meg, tőle származik a (V.) jelű *Caesari és írói dicsőség* című munka is²⁴, amely III. Napóleon Julius Caesarról írt könyve fölött elmélkedik. Vajda szerkeszti és * * * jel alatt javarészt maga írja a Fővárosi Lapok által megdícsért *Vegyes nagy és apró események* című „újdonság”-rovatot.

A sokszor szinte tanulmány terjedelmű írásokban, glosszákban lehetetlen rá nem ismerünk költőnk annyira jellegzetes stílusára, sajátos elmékedéseire, megállapításaira. Itt állít először emléket a korán elhunyt barátának és harcostársának, Zilahy Károlynak is: „A genialis ifjú nem értett, félreértett működéséről annak idején bővebben fogunk szólni. E sorok írójának elég alkalma volt közelről vizsgálni, ismerni meg őt, s mert ismerte — tisztelte és szerette, míg élt, s kettős veszteséget (melyek közül egyik szívét, a másik az irodalmat érte) sirat benne most. Ez életnek nem szabad, nem is fog nyomtalanul elenyészni; barátai, kik művei kiadására vállalkoztak védelmezni is fogják emléket netáni megtámadások ellen, s előnyeinek, kiváló tulajdonainak s a vele sírba szállt fényes reményeknek kimutatása által békíteni ki a még jeltelen sírban pihenő ifjú szellemével azokat, kiket néha heves, de mindig jószándékú föllépésével, s gyakran éles, de mindig meggyőződésből sugallt polémiáival elleneivé tőn. A szolgálalkúség, az uszályhordozás búrjána erősen fölmagzott irodalmunkban; a visszahatás, az ellentét véglete elmaradhatatlan volt, s Zilahy Károlyban nyert kifejezést. Az erő önállóságát, a szellem függetlenségét, a szó szabadságát, a clioue és céh megvetését írta ő föl zászlajára, s ha az igazság oltárát védelmezve, — s a jó ügyérti föllángolásában néha hibázott az eszközök megválasztását illető-

²⁰ Bécs, febr. 18. (Sürögöny 1865. febr. 25. V. 42. sz.).

²¹ Programféle. (Bécsi Híradó 1864. dec. 18. Mutatószám.).

²² Fővárosi Lapok 1855. aug. 30. II. 198. Fővárosi hírek.

²³ „Bécsi Híradó” vagy „A halvaszületett nagyapa . . .” (Bécsi Híradó 1865. szept. 30. I. 224. sz.).

²⁴ Bécsi Híradó 1855. márc. 31. I. 74. sz.

leg, legkonokabb elleneit is kell, hogy kibékítse azon tragikus sors, miszerint saját gyöngélkedő egészségét is fölemésztette e harc, s e fényes láng kialudt, mielőtt a tisztítás, a salaknak a nemes ércből elkülönítés munkáját, mit életcéllal választott eszközölte volna.²⁵

Vahot Imre működése fölötti élelődései Nővilág és Csatar című lapjai hasonló jellegű csipkelődéseinek hangulatát idézik. Gyakran tartalmaznak a rovat írásai személyes vonatkozásokat is. A Budapesti Szemle 1865. évi 5. számának tartalmát ismertetve megállapítja, hogy most a történelemtudomány járt úgy, mint az ötvenes évek elején a költészet. Mindenki, aki a politikai élet mezejéről leszorult, történész akar lenni. Különösen Thaly Kálmán „termékenységet” véli aggasztónak. De rögtön tiltakozik is: „Megjegyzéssel a világeret sem akarok a magyar tudományos szellem új áramlásának utjába állni... Ha nehezen menekült meg a hazafiatlanság vádjától ki anno Dni 1855, 56 etc. a magyar Parnasszus körül röpkedő veréb, csiz, stiglic, szajkó s más gyenge szárnyu, és hangosan csiripelő sereget »sasarptü fülemillé-nek« elismerni vonakodott, sans doute egyenes hazaárulásnak declaráltathatnék, ki történe-szeinket Macaulaynál vagy Mommsennél csak hajszállal is kisebbnek állítá.”²⁶

5.

Mindczek után joggal merülhet fel a kérdés: a valóságnak megfelelően tájékoztat-e bennünket Vajda Kemény Zsigmondhoz írt nyílt levelében? Költőnk idézett írásában diplomatikusan jár el. Arra a kérdésre, írt-e vagy nem az említett időszakban a Sürögnybe, egyszerűen nem válaszol. „E hivatalban [a kancelláriában] — írja teljesítém kötelességem, mint *hivatalnok*, azonban, mint *író*, egyetlen sort sem írtam azon rendszer mellett.” „Azon rendszer”-en nyilván a Schmerling nevével fémjelzett provizórium korát érti. Nos, ez megfelel a valóságnak. Vajda 1848—49 tragédiájából azt a tanulságot vonta le egész pályafutására szóló érvénnyel, hogy Ausztria és Magyarország együttműködése a fennálló európai hatalmi viszonyokból következő, politikai szükségszerűség. A hatalom germanizáló, centralizációs kísérleteit azonban mindenkor elítéli, nem támogatja a Sürögnyben, Bécsi Híradóban megjelent írásaiban sem.

A Kemény Zsigmondhoz intézett nyílt levél a Bécsi Híradóval is foglalkozik: „pedig — állapítja meg — a »Bécsi Híradó« jó tiszteletdíja rám jobban elfért volna tán, mint önök egy bizonyos barátjára, ki most önök pártján buzgón szerkesztőködik, s aki, noha önök már régebben zsiros, kényelmes sinecurába helyezék, jó pénzért irogatta a vezércikkeket a »B. Híradó«-ba. Mutassanak ki nekem egy *politikai* (a kiemelés tőlem! M. J.) sort, melyet bár névtelenül írtam volna ide...”²⁷

A Bécsi Híradóban — mint láttuk — két tárcája jelent meg. Ezenkívül ő szerkesztette és nagyobb részt írta is a *Vegyes nagy és apró események* című rovatot. Rovatában, amely mindenekelőtt minél több friss, apró hírral igyekszik ellátni az olvasót, valóban társadalmunk, irodalmunk problémáinak szentel elsősorban figyelmet, e tárgy körből valók nagyobb lélegzetű írásai is.

A sorok közül természetesen kiolvasható, hogy publicistaként is dolgozott, ezekben az években: „A »P. Napló« méltóságos szerkesztője, noha báró, ismerheti a magyar írók sorsát, azokét is tudniillik, akik történetesen nem bárók. Tudhatja, hogy hazánk jelenleg élő legnagyobb, legnépszerűbb ellenzéki írói is voltak oly körülmények közt, midőn hivatalos lapokba dolgoztak, hogy önfenntartásukra néhány fillérhöz jussanak. Beszámítás alá ezért csupán az esik, amit valaki, akkor ir, midőn jó és rossz között, habár némi áldozattal is, *választani* módjában áll.

Részemről nyugodt lelkiismerettel mondhatom el, hogy amikor módom s alkalmam volt szerény tehetségeimet a meggyőződés szerint jobb ügynek szenteltem.”

„Elhiheti a méltóságos báró — sóhajtt fel a későbbiekben —, hogy csak a legszűkebb anyagi létet biztosító vagyon mellett is nem ferbliztem volna át a gyűlölt provisorium korszakát, mint ezt a sorstól áldottabb sok hazámfia cselekedhetette...”²⁸

Vajda egyik legfőbb élményénél vagyunk: „szolgáltam biz én Haynau alatt is” — írja az idézett nyílt levelében —, „Haynau alatt besoroztatva, az osztrák káplárok inzultusait türtem idegen földön sok más jelen honvédtisztársaimmal...” „Ugye báró ur, Bach alatt beamterkedni, császári királyi hivatalnál szolgálni — rettenetes, borzasztó! Szinte látom, hogy bizonyos farizeusok, kapva az alkalmas vádon, mint illetik ajkaikat a »kövezzétek meg« szörnyü szóra!”²⁹

²⁵ Bécsi Híradó 1835. márc. 24. I. 69. sz. Vegyes nagy és apró események.

²⁶ Bécsi Híradó 1835. júl. 20. I. 174. sz. Vegyes nagy és apró események.

²⁷ Nyílt levél. I. m. 112.

²⁸ Nyílt levél. I. m. 113.

²⁹ Nyílt levél. Id. m. 110—111.

Az abszolutizmus kori honorácior nehéz, sokszor ellentmondásos helyzetébe nyújtanak bepillantást az idézett sorok, s hányszor visszatér ez a panasz későbbi pályafutása során. Több mint egy évtized múltán, még *Hitágozatok* című röpirata megírásának idején is büjkál benne a keserűség: „Az egyes ember, akinek önálló vagyont a sors nem adott, kénytelen dolgozni, szolgálatba állni, vagy koldulni, rabolni menni, vagy öngyilkossá lenni, tertium non datur. Melyik a helyesebb, józanabb erkölcsibb ut e három közül?”³⁰ Az anyagilag független, birtokaira visszahúzódó nemesség passzív ellenállása látványosabb volt. Az övéké volt a nehezebb sors, akiket szolgálatba a „kenyérköteleesség” hajtott.

Talán — vethetnénk ellenébe az előbbieknél — a Schmerling-provizórium idején mégsem kényszerítették már költőnket kicsinyes kenyérgondok. Megélhetett volna — ha szerényen is — a kancelláriánál vagy a helytartótanácsnál kapott fizetéséből, bevárva a működése számára megfelelő időket. Az igaz-vérig írónak, publicistának azonban írás nélkül, irodalmi polémiai, társadalmi vadhajtásaink nyesegetése nélkül, olyan lett volna az élete, mint a partra vetett halé. A „közvélemény asztalának” egykori résztvevője sokkal jobban összenőtt a közügyekkel annál, mintsem rövid időre is, le tudott volna mondani formálásukról. S ha mind ezt nem lehetett az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* módján, akkor tette tompítottabban, jobban alkalmazkodva a körülményekhez, de Bécs bértollnokává azért mégsem változott, mint azt ellenfelei szerették volna elhitetni.

6.

A Bécsi Híradó 1865. szept. 30-án megszűnik, 1866-tól a Sürgönyben sem találhatunk kétkedés nélkül Vajdáénak mondható írást. Szünetelt volna 1867. áprilisáig, a Magyar Ujság megindulásáig költőnk publicisztikai tevékenysége? Nos, szó sincs erről, sőt az előző évekhez képest gazdagodott, legalábbis ami munkái minőségét illeti. Vajda János 1866-ban a Magyar Világ című lapnak írja tárcáit.

A Magyar Világot Ludasi Mór alapította mint tulajdonos, kiadóvá és felelős szerkesztővé Székely Józsefet hívta meg maga mellé. A lap működése kérészéletű volt, 1865. december 2-án indult, 1867. január elsejével pedig a Sürgönybe olvadt. Esményképének az angol Times-t tekintette, programja szerint a bécsi Debatte „ikertestvére” kívánt lenni, a „közvetítő párt”, azaz: a konzervatív arisztokrácia lapja, akik akárcsak bécsi megfelelőjétől, a Magyar Világtól sem sajnálták anyagi támogatásukat (a két orgánomot még a lapvezér Ludasi Mór személye is összekötötte). Politikai színezete tehát ennek megfelelően alakult, irodalmi része azonban lényegbevágóan különbözött ettől. Megszüntekor Ludasi lapjáról is a Fővárosi Lapok mondja a legjellemzőbb ítéletet: „sikertült neki maga köré ügyes írói erőket is szerezni s a közönségnél némi figyelmet ébreszteni. De bár e lap egy darabig élénken volt kiállítva, s tárcájában sok érdekes munka jelent meg: iránya és vezércikkeinek könnyelműen élcelődő hangjánál fogva csakhamar aláhanyatlott a független véleményűek szemében.”³¹

A Magyar Világ munkatársi gárdája is jórészt az irodalmi ellenzék tagjaiból verbuválódott, Aldor Imre, Berecz Károly, Szathmáry Károly stb. személyében, és itt dolgozik Náday Ezüstös alias Ágai Adolf is. Nem hiába írta hát Vajda a Bécsi Híradóban: „azon édes meggyőződéssel tesszük le föllunkat, hogy azt — rövid időn ismét fölvehetjük máshol.”³²

Ludasi lapja tizenöt tárcát közöl költőnk tollából (*Bécsi élményeim I—II.*, *A várhegy oldalon*, *Jegyzetek az irói karzaton I—II.*, *Nyelvhibáink özönéből I—II.*, *Keserű falatok*, Vajda válasza *Rostaházy Kálmán: Felvilágosítás a „keserű falatok”-ra* című cikkére, *Balaton-Füred*, *A kávélegény*, *Utcai hangversenyek*, *A hű-hó zászlósai I—II.*, *Vendéglők-Magyar pincérek I—II.*, *Népszínházak Budapestén I—II.*, *A Lipót-templom tetején*, *Némely kifogásokról a shakespearei művekben I—II.*, *Clémanceau története I—II.*).

Munkái többségét most már nevével vagy nevének kezdőbetűivel jegyzi. Csupán kezdetben találhatunk néhány jellel ellátott írást tőle (*A várhegy oldalon*: X. Y. Z., *Jegyzetek az irói karzaton*: Y. Z.). Egy későbbi nyilatkozatában azonban olvasói tudomására hozza, hogy ezek is tőle származnak: „Tapasztalván — írja —, hogy e lap tárcájában névtelen, részint álnevek alatt megjelent némely tárcacikkek írását több oldalról nekem tulajdoníták, tudatni szükségesnek találok, miszerint e lap keletkezte óta csupán »Bécsi élményeim« és »A várhegy oldalon« s »Jegyzetek az irói karzaton« című cikkeket írtam e lapba — többet nem. Jövőre pedig épen félreértések kikerülése végett, nevem alatt fogok írni.”³³

³⁰ [Vajda János] Quintus: *Hitágozatok*. Bp. 1878. 42.

³¹ Fővárosi Lapok 1866. dec. 30. III. 297. sz. Fővárosi hírek.

³² Bécsi Híradó 1865. szept. 30. I. 224. sz. Vegyes nagy és apró események.

³³ *Nyelvhibáink özönéből*. II. (Magyar Világ 1866. márc. 30. II. 74. sz.)

Vajda szemmel láthatóan újult kedvvel ír a Magyar Világba. Tárcái mondandójában nem nehéz fölfedeznünk a teljes tematikai szabadságot (nála csakúgy, mint a lap más író-munkatársainál). Költőnk él is a lehetőséggel. Itt közölt írásai egyike-másika a Vajda-próza szebb darabjai közé tartozik. Kezddhetjük mindjárt a *Bécsi élményeim*mel.³⁴ Ez az életrajzi szempontból is értékes, kétrészes tárcsa a nosztalgia és a hazaszeretet, a csendes megnyugvás és a tervekkel várt jövő nagy érzéseinek egyenértékű költői képekbe vetített váltakozása. Dicséri a Schönbrunn — egyik kedvelt tartózkodási helye — szépségét, azután váratlanul, mint nehezen leküzdhető vágy, buggyan ki belőle a nosztalgia: „Ah kedves városliget! Nem Schönbrunn az igaz, de hiszen nem is ezzel kell kapcsolatba hozni mert a Schönbrunn császári és nem népkert”. Az itthon kapott sebek is behegednek lassan: „miután már szeszélyem abbéli kedvtől-tésével, emberek és isteneket magamra haragítani, — az utóbbi évek alatt meglehetősen beelégedtem.” Buda panorámája alkalmat ad élete egyik legdédelgetettebb eszméje újfént elmondására: „a budai várpalota erkélye alatt széttekintve: Schönbrunn a természet mostoha-gyermekévé szegényül, s érezzük, hogy ős Budának e pontja van hivatva fejedelmi székhelye lenni a birodalomnak.” A tárcsa nemesen egyszerű befejezése nagy költőre vall, és nehéz megindultság nélkül olvasni: „Az utcák csöndesek, zárva a kocsmák, pihennek a sörkancsók, pihen a filiszter. Had pihenjen — ha tud — a honfi gond is.”

Sok problémához szól hozzá, számtalan ferdeséget állít pellengérré a Magyar Világban írt tárcáiban. A magyar irodalom, sajtó képviselői és mindenki, aki arra illetékes, miért nem érzi feladatának küzdeni nyelvünk tisztaságáért (*Nyelvhibáink özönéből* I—II.)³⁵ Pest és Buda az elmúlt húsz év alatt sokat magyarosodott, katolikus templomai nagy részében azonban még mindig német nyelvű a hitbeszéd (*Keserű falatok*).³⁶ Balatonfüred természeti adományaiban gazdagabb sok nálánál híresebb és látogatottabb furdőhelynél, világhíre érdekében mégis alig teszünk valamit (*Balaton-Füred*).³⁷ Miért nem állítanak fel Pesten és Budán magyar nyelvű operaházat, népszínházakat, ezek mind a lakosság magyarosodását segítenék elő (*Népszínházak Buda-Pesten* I—II.).³⁸

Tárcáiban a politikai és társadalmi elemzés árnyaltabb, érettebb, mint a korábbi Vajda-frásokban. Szakít az 1862-es röpiratok sokszor egyoldalú sötétben látásával. Régebbi nézeteit nemegyszer korrigálja is: „Tehát nem volt alapos abbéli aggodalmunk, hogy a nemzeti szellem-erő hanyatlik, csak a kor [a Bach-korszakról van szó] volt igen kedvezőtlen” (*Jegyzetek az írói karzaton I.*).³⁹

Nem lebecsülendő a Magyar Világba írt tárcák jelentősége Vajda költői fejlődése szempontjából sem! A városi témák, életképek, a városi kisember sorsának ábrázolása, amely Vajda költészetét Aranyéval együtt magasan a népies-nemzeti irány alkotásai fölé emeli, s egy újfajta népiesség hordozójává teszi, ezekben az írásokban jelentkezik először, embrionális állapotban (*A kávélegény*),⁴⁰ *Utcai hangversenyek*⁴¹ s részben: *Vendéglők-Magyar pincérek* I—II.)⁴² Későbbi nagy verseinek is nem egy képét, hasonlatát, sőt stílusfordulatát rejtik magukban ezek a munkák, csakúgy mint korábbi cikkei, röpiratai („kegyes olvasó a bájos vidéken”, „kegydus olvasó a vidékről” — fogalmazza meg először *A kávélegény*ben az 1877-ben írt *Találkozások* „Szép olvasónő a vidéken” sorát).

7.

A fentiek talán meggyőződen bizonyítják, hogy a Nővilág megszűntétől a Magyar Ujság megindulásáig eltelt időszakot Vajda korántsem töltötte olyan egyértelmű passzivitásban, mint azt Komlós Aladár kitűnő monográfiája impresszionálja. Költői lantja ugyan hallgat, mint publicista azonban annál aktívabb, s bár írásai egy része — vallomása szerint — „kényszerű kenyerkötelesség”-ből fakad, más része az 1862-es röpiratok megállapításait variálja, jobb munkáiban — mint láttuk — sok új elemre bukkanhatunk.

A Fővárosi Lapok is közöl tollából írásokat. Irányítói, Tóth Kálmán és Vadnai Károly rokonszenveznek az ellenzékkel, jó kapcsolatok fűzik mindkettőjüket Vajda Jánoshoz, szívesen adnak hát teret költőnk munkáinak. *A magyar nép*⁴³ címen Vajda Bécsi Híradóban megjelent

³⁴ Bécsi élményeim. I—II. (Magyar Világ 1866. jan. 14. 10. sz., jan. 17. 12. sz.).

³⁵ Magyar Világ 1866. márc. 28. 73. sz., márc. 30. 74. sz.

³⁶ Magyar Világ 1866. ápr. 5. II. 78. sz.

³⁷ Magyar Világ 1866. máj. 1. II. 100. sz.

³⁸ Magyar Világ 1866. jún. 26. 145. sz., jún. 27. 146. sz.

³⁹ Magyar Világ 1866. márc. 24. II. 69. sz.

⁴⁰ Magyar Világ 1866. máj. 9. II. 107. sz.

⁴¹ Magyar Világ 1866. máj. 24. II. 118. sz.

⁴² Magyar Világ 1866. jún. 13. 134. sz., jún. 15. 136. sz.

⁴³ Fővárosi Lapok 1865. jún. 22. 141. sz.

Pest és Bécs c. tárcájából közöl az említett lap részletet. 1865. okt. 29-én (II. 249. sz.) pedig a *Budapest előnye*i című Vajda-tárcát adja közre.

Publicisztikai munkássága mellett mint fordító is tevékenykedik ezekben az években. Louis Adolphe Thiers *Histoire du consulat et de l'empire* című húsz kötetes nagy művéből fordít, *Bonaparte Egyiptomban* címen részletet a Fővárosi Lapok számára. Fordítását a lap tizenöt közleményben jelenteti meg.⁴⁴

Valószínűnek kell tartanunk, hogy Vajdától származnak Thiers említett munkájának ebből az időszakból származó, névtelen, magyar fordításai (*I. Napoleon Szent-Ilona szigetén*,⁴⁵ *Waterloo*,⁴⁶ *Napoleon trónlemaradása. Elba sziget. Visszatérés*)⁴⁷ is. A névtelenség legalább annyira árulkodó, mint a Fővárosi Lapokban közölt fordítás-részlet. Költőnk ezekben az években (1864–65) — mint tapasztaltuk — többnyire név nélkül jelenteti meg publicisztikai munkáit is. Thiers fenti műve a Napóleon-kultusz tulajdonképpeni megteremtője. Vajdának — Komlós Aladár szerint — „Napoleon az egyik eszményképe”⁴⁸ (mindez publicisztikai munkából is kiolvasható). Hogy költőnk foglalkozott Thiers művével, arra a Fővárosi Lapokban megjelent, idézett fordítás-részlete a bizonyság.

Az említett lapból értesülünk arról is, hogy Emich Gusztáv kiadásában megjelenik az ifjabbik Dumas *Affaire Clémenceau* című regénye, „amelyet Vajda János fordít”.⁴⁹

Egy későbbi szám pedig arról számol be: „Emich Gusztáv kiadásában most jelent meg magyarul ifj. Dumas Sándor »Clemenceau története«⁵⁰ című regénye . . . A fordítás igen jó, s csak kevés idegen munka van ily szabatos, kifejező és erélyes nyelven visszaadva irodalmunkban.”⁵¹

A fordítás névtelenül jelent meg, és a közreadás évének 1867 van feltüntetve. Bonyolítja a problémát, hogy az *Affaire Clémenceau* 1866-ban más kiadásban is megjelent, mégpedig a Deutsch-testvéreknél, itt azonban a fordító — Áldor Imre — megnevezésével.

A Fővárosi Lapok mindkétszer egyértelműen az Emich-féle kiadásról beszél (a Deutsch-testvérekét egyáltalán nem is említi). Másodszor ugyan nem szól név szerint a fordítóról, de azt valószínűleg Vajda névtelenségbe burkolózására való tekintettel teszi. Nyelvi, stílusi elemeken kívül, más adatok is tanúsítják költőnk szerzőségét. 1866. nov. 10-én és 11-én, tehát azokban a napokban, amikor a Fővárosi Lapok híradása az Emich-féle kiadásról napvilágot lát, Vajdának kétrészes könyvismertetése jelenik meg a Magyar Világban, *Clémenceau története* címen, Dumas könyvéről. „A párisiaknak — állapítja meg —, azaz, hogy a nyugoti műveltségűt világrésznek (boldog francia író!) megint van egy regényirodalmi izgalmas újdonsága”⁵² az *Affaire Clémenceau*. „A 22 ívre terjedő mű — írja a későbbiekben — úgy tudjuk nálunk is meg fog jelenni” „...bizton számolhat nagy kelendőségre.”⁵³ A cikk szemmel látható célja a figyelem fölkelése.

Aktivitására egyébként jellemző egy Bécsi Híradó-beli bejelentése is: „Erdélyi János a »F[ővárosi] L[apok]« szerint »Világirodalom« című munkát fejezett be. Miután e rovat kezeli néhány hó óta Scherr s mások nyomán szintén a »világirodalom történetén« (melynek hiánya irodalmunk egyik nagyon érezhető hézaga) dolgozik: a közönség alkalmasint kettőt is kap egyszerre. Erdélyi Jánosé valószínűleg a »tudós és magasabb műveltségű« közönség számára készül: s így ez utóbbi, mely könnyebb stílusban írva inkább történeti áttekintést fog nyújtani, alkalmasint szintén megtalálandja vevőit.”⁵⁴ Nincs tudomásunk róla, hogy Vajdának ilyen tárgyú munkája megjelent volna, de mindenesetre maga a terv is beszélés.

Egyáltalán: 1865-ben, a Bécsi Híradónál való működése idején arra figyelhetünk fel, hogy Vajdának mindinkább visszatér a régi kedve. Sorsának javulását — bár még óvatosan — egy Kelemen Mórhoz írt, Boros Dezső feltételezése szerint 1865. nov. 2-án kelt levelében is elismeri: „Hogy dolgaim jól folynak? Hah, még mindig elmennék Mexicoba (pedig gondolom ennél ezidőszert desperatusabb vállalat nem gondolható), ha kapitányunk bevonnának. Hajh, barátom az én dologom csak valahogy jól is már tulajdonképpen soha nem megy, hanem legfőkébb nem oly pokolilag, mint talán a múlt években, ezért is — hála az égnek.”⁵⁵

A Bécsi Híradó „Vegyes” rovatának legtöbb jelentős írásában és „rovatkezelői” búcsúszavában már ismét az 1862-es rőpiratok, a Nővilág- és Csatár-cikkek Vajdája állt előttünk. „ . . . s ha azon díszes kör, melynek e kilenc hó alatt irtunk — ismét figyelmére mélt nemcsak

⁴⁴ Fővárosi Lapok 1864. okt. 13., 14., 15., 16., 18., 19., 20., 21., 22., 23., 25., 26., 27., 28., 29.

⁴⁵ Pest 1864.

⁴⁶ Pest 1864.

⁴⁷ Pest 1865.

⁴⁸ KOMLÓS I. m. 38.

⁴⁹ Fővárosi Lapok 1866. okt. 7. III. 229. sz. Fővárosi hírek.

⁵⁰ Dumas, [Alexandre fils] Sándor: Clémenceau története. Egy vádlott emlékiratai. Pest 1867. 324.

⁵¹ Fővárosi Lapok 1866. nov. 16. III. 262. sz. Fővárosi hírek.

⁵² Magyar Világ 1866. nov. 10. II. 259. sz.

⁵³ Magyar Világ 1866. nov. 11. II. 260. sz.

⁵⁴ Bécsi Híradó 1865. aug. 18. I. 180. sz. Vegyes nagy és apró események.

⁵⁵ Vajda János levele Kelemen Mórhoz (Hogy dolgaim . . .) [1865.] nov. 2. OSZK Kézirattár.

gazdag jutalmat találandunk abban, de egyszersmind hatalmas bátorítást rendületlenül tovább haladni a régi uton, s a jelszót, amelyet minden alkalommal érvényesíteni igyekeztünk minden küzdelmek közt megőrizni lobogónkon: Amicus Péter, Amicus Pál is, de »magis amica — veritas!». ⁵⁶ S állításainkat a Magyar Világba irt tárcák csak még inkább megerősítik.

8.

Lapjaink egy része említést sem tesz Vajdáról a vizsgált időszakban. Mondanunk sem kell, hogy a középbirtokos nemesség ismert politikai irányaihoz, illetőleg a Kemény—Gyulai-csoporthoz közelálló lapokról van elsősorban szó. Az anatóma azonban nem kizárólagos. Az irodalmi ellenzékkel rokonszenvező lapokban többször jelenik meg egy-egy elismerő hangú méltatás, nem ritkán kiállítás Vajda mellett.

A Fővárosi Lapokban például 1864. őszén a következőket olvashatjuk: „Vajda Jánosról azt írta egy prágai lap, hogy a kancelláriához emlékiratot nyújtott be arról, hogy mint lehetne kormánypartot alakítani. Mi jól tudva, hogy az említett író e politikai tárgyhoz soha sem kívánt szólni, hallgattunk róla. De bezzeg kapva kaptak rajta mások, s valószínűleg még Pesten gyűrt bécsi levelet is gyártottak annak minél jobban való elterjesztésére. Most azonban kissé röstelhetik magukat, miután a »P[esti] H[írnök]« biztos forrás után írja, hogy az emlékirat előterjesztése sat. egészen alaptalan! ⁵⁷ (A hír egyébként a Pesti Hírnök 1864. nov. 9-i számában jelenik meg először, a Vegyes hírek-rovatban, s ugyancsak a Hírnök közli cáfolatát is 1864. nov. 12-én, újfent az említett rovatban).

A Bécsi Híradóban közreadott *Pest és Bécs* című tárca megjelentét a Fővárosi Lapok a következőkben adja olvasói tudtára: „Vajda János jeles költőnk, kinek rég hallgató lantját irodalmunk sajnálva nélkülözi, igen szép cikket írt a »B. H.-ban» Bécs és Pest« [!] cím alatt.” ⁵⁸

A Magyar Világ sem rejti véka alá elismerő véleményét. A Shakespeare-fordításokról szólva, kijelenti: „Véleményünk szerint Vajda János kitűnően hivatott volna Shakespeare magyarításánál közreműködni.” ⁵⁹

A Kisfaludy Társaság új alapszabály-tervezetének bejelentésekor pedig arról ír: „Kíváncsian lessük, vajjon az új névsorból is kifelejtik-e majd a kiváló tehetségű Balázs Sándort és Vértessy Arnoldot, Vajda Jánost és . . . több mást, kiknek irodalmi munkássága máris nyom annyit mint a Kisfaludy Társaság jelen tagjainak 2/3 részéé.” ⁶⁰

9.

Befejezésül egyetlen dologról szeretnénk még említést tenni, az irodalmi ellenzék kérdéséről. Igaz, hogy a lassan „irodalmi Deák-párttá” szerveződő Kemény—Gyulai-kör ellenében fellépő irodalmi ellenzéknek érzékeny csapások érték a hatvanas évek első felében. Vajda és Riedl Szende lapjainak megszűnte, Reviczky Szévé, Bajza Jenő, Zilahy Károly és Imre halála, Vajda János átmeneti irodalmi illegálitásba, névtelenségbe szorulása nehezen pótolható veszteséget jelentettek. Az ellenzéki csoport egyértelmű széthullásáról azonban mégsem beszélhetünk. Kétségtelen nem folynak olyan látványos és nemritkán igényes ütközetek az irodalmi ellenzék és az Akadémia köré sorakozott írók között, mint a hatvanas évek elején, amikor Vajda röpiratai és lapjai, Zilahy Károly polémiái, továbbá a hozzájuk csatlakozottak állásfoglalásai keltettek vihart az irodalom berkeiben.

A kiegyezést megelőző években inkább szívós utóvédharc tanúi — de harc tanúi! — lehetünk, az említettek részéről. A Fővárosi Lapok rokonszenvéről Vajda és az ellenzék más tagjai iránt — már szoltunk. Másrészt — paradox módon — a kormányparti, illetőleg a kormányhoz közel álló lapok adnak az ellenzéknek menedéket, például a Bécsi Híradó és a Magyar Világ.

A Kemény—Gyulai-körhöz tartozó írók, közöttük Arany János is, — több-kevesebb fenntartással — csatlakoznak a középbirtokos nemesség politikai irányzataihoz, mégpedig többségükben a Deák által vezetethez. A középbirtokos nemesség politikai irányzatai azonban maguk is ellenzéknek jelentenek ebben az időszakban, a hatalmas gyakorló bécsi kormányzat ellenében. Az „irodalmi-Deák párttá” szerveződő csoport ellenzéke, tehát csak egy, az ellenfeleitől balra álló orgánumhoz csatlakozhatna. Ám ilyen orgánum a kiegyezést megelőző

⁵⁶ Bécsi Híradó 1855. szept. 30. I. 244. sz. Vegyes nagy és apró események.

⁵⁷ Fővárosi Lapok 1854. nov. 15. I. 251. sz. Fővárosi hírek.

⁵⁸ Fővárosi Lapok 1855. jún. 18. II. 138. sz. Fővárosi hírek.

⁵⁹ Magyar Világ 1835. jan. 18. II. 13. sz. Újdonságok.

⁶⁰ Magyar Világ 1866. febr. 4. II. 27. sz. Újdonságok.

években még nincs. Amikor majd erre lehetőség nyílik, a kiegyezés után, az ellenzék soraiból sokan a szélsőbal szervezeteivel és orgánumaival találnak kapcsolatot (Vajda János, Áldor Imre, Szini Károly stb.).

Mi fűzte az ellenzék íróit a kormányhoz közelálló lapokhoz, esetünkben a Bécsi Híradóhoz vagy a Magyar Világhoz? A személyes kapcsolatokon túl közjogi-politikai kérdésekben megnyilvánuló közömbösségük. Többségük, Vajdával az élen, úgy gondolkodott: e problémák megoldásának ideje még nem érkezett el, a velük való foglalkozás tehát — legalábbis átmenetileg — üres szalmacséplés. Annál is inkább, mert ugyanakkor társadalmi, irodalmi téren tengernyi feladat vár még megoldásra, koncentráljuk hát elsősorban oda erőnket. Elképzelésük — ezt mondanunk sem kell — illúzió volt, tisztázatlan közjogi-politikai helyzetünk lényegbevágó társadalmi, irodalmi problémáink elintézését is akadályozta.

De: szívesen vették munkatársaik sorába az ellenzéki írókat az említett lapok is. Ők ugyancsak a középneemesi koncepcióval álltak szemben, igaz, az ő bírálatuk jobbról jött, de — taktikusan — sok haladó elemet, reális vonást tartalmazott, s mindékhöz honorácior szerkesztőik próbálták szolgáltatni a hitelt. Az irodalmi ellenzék íróinak pedig kapóra jött, hogy laphoz juthattak, méghozzá olyan orgánumhoz, amely — ismét csak taktikából — irodalmi kérdésekben és a társadalombírálat terén szabad kezet biztosított nekik.

Az irodalmi ellenzék szívós utóvédharcának tanúbizonysága, hogy életben maradt tagjai szinte egységesen lesznek előbb a Bécsi Híradó, majd a Magyar Világ munkatársaivá. A kiegyezés után pedig csaknem valamennyien — nyilván korábbi illúziós elképzeléseik korrekciójaként — a szélső balhoz csatlakoznak. Az összetartás tudatossága más jelekben is megnyilvánult. A Fővárosi Lapok — ezt volt alkalmunk látni — a Bécsi Híradónak is, a Magyar Világnak is egyaránt elítéli a politikai álláspontját, elismeréssel szól viszont az említett lapok irodalmi vonaláról.

Az együvértartozás felismerése, a kítűzött célokért való harc továbbvitelének igénye Vajda Jánosnak a Bécsi Híradóba írt „rovatkezelői” búcsúszavából is kicsendül. Búcsút véve a Fővárosi Lapoktól, „mellyel — írja — a szerelmesek módjára — majd karonfogva, majd durcásan felesleve élt és futotta pályáját, de melytől meleg kézzszorítással válik meg a percben a »Híradó« — benne látván legméltóbb utódját azon társadalmi félszegségek irtására, melyeket kíméletlenül tépett, szakított volt ki ő is, ahol reájuk bukkant, akár egy üvegház cifra állványain, akár a »népkert«-ben látta azokat.”⁶¹

Miklóssy János

Kodolányi János és a kolozsvári Korunk

Kodolányi Jánosnak először 1929. decemberében jelent meg közleménye a kolozsvári Korunkban. *Fiatal magyar költők seregszemléje* címen kitűnő marxista elemzést írt az 1919 utáni magyar társadalmi-politikai életéről és ennek a lírában való tükröződéséről.¹ A folyóirat szerkesztője már előbb is kereste a kapcsolatot Kodolányival; Nádass Józsefet, a lap magyarországi képviselőjét bízta meg, hogy kéziratot kérjen tőle. Nádass megtagadta a kérést, mert „a konjunktúra emberének”, megbízhatatlannak tartotta Kodolányit, s amikor Gaál Gábor más úton (Haraszti Sándortól) mégis kapott Kodolányi-írást, „felingerült”, és lemondott a lap képviselőletéről. A magyarországi szerkesztő ezután Haraszti Sándor lett, Kodolányinak diákkorától barátja és kommunista vitatársa.² Nádass ekkoriban a Kassák-féle Munka-kör buzgó tagja volt. Föltételezhető, hogy Kodolányit illető gyanakvása nemcsak politikai aggodalmakból, hanem mestere iránti „naiv hűségéből” is eredt, hiszen Kodolányi cikkeiben többször keményen bírálta Kassákat és csoportját.³

A folyóiratban való szereplése során, 1929. december és 1931. november között, szépirodalmi művet csak egyet jelentett meg Kodolányi a Korunkban.⁴ *Fogaskerek* c. remek kis novellája az ellenforradalmi korszak legelső napjait ábrázolja. A sötét vasúti kocsit, ahol egy „bölcös” paraszt a forradalom elpusztíthatatlanságáról beszél, s — szinte szavai nyomán — a besütő hold megvilágítja a sivar környezetet, szimbólummá tágu; egy egész ország botorkál az ellenforradalom sötétjében, s várja a korábbi hibákat levetkező, újabb forradalom világságát. A fényes vágyakon azonban keserű dialektikával üt rajta a valóság. Egy bűjtogató katonatiszteket hív, a bölcös öreget és védelmezőjét elhurcolják, s az utasok némán, rémülten veszik tudó-

⁶¹ Bécsi Híradó 1865. szept. 30. I. 224. sz. Vegyes nagy és apró események.

¹ Korunk 1929. 910–914.

² NÁDASS JÓZSEF: Láng és korom. 1961. 447–448.

³ HARASZTI SÁNDOR szóbeli közlése is megerősíti e föltételezést.

⁴ Korunk 1931. 15–18.

másul a durva szentenciát: „Más világ lesz itt ezután. Aki nem tartja a pófáját: betapasztjuk”. Ez a csehovi tömörség, néhány lapon történelmi fordulatot, két világ ellentétét sűrítő irás is példázhatja, milyen esztétikai értékek születhettek volna, ha Kodolányi és a „marxista kritika” nem bonyolódik — épp a Korunk hasábjain — a fájdalmas szakításhoz vezető vitába.

A lapban közölt Kodolányi-írások zöme tehát tanulmány. Műfajukat tekintve vannak közöttük elvi kérdéseket tárgyaló értekezések, frissen megjelent könyvekről szóló ismertető bírálatok és vitairatok. Tematikájuk rendkívül bő, irodalmi, lélektani, társadalmi meg mozgalmi kérdések váltakoznak bennük, főbb vonásaiban jóformán az író egész akkori ideológiája kielemezhető belőlük.

Nézeti rendszerének alappillére 1929-ben és 1930-ban az a fölismerés, hogy a polgári társadalom és polgári művészet válságba került, anakronizmussá vált, s „az idő megérett arra, hogy új társadalmi osztály vegye kezébe a magyar sors irányítását és hangot adjon az új társadalmi rend ideológiájának”.⁵ A *Fiatal magyar költők seregszemléje* a huszas években indult nemzedék legjáva (Sárközi György, Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Fodor József, valamint Illés Endre, Pap Károly, Körös Andor) példáján bizonyítja, hogy a polgári ideológia elfogadhatatlan, a meghasonlás szakadékat legfőjebb leplezni lehet, áthidalni nem. A válságra a polgárság a félfasizmus és féldiktatúra erőszakos eszközeivel válaszol, de ezzel csak csődjét, biztonság-hiányát ismeri be. Az irodalomban már vannak jelek az „új társadalmi osztály” előtörésére. A proletariátushoz közeledő Illyés Gyula, aki „hisz is a felszabadulás lehetőségében”, Simon Andor, „a szabad világ szabad vándora”, „hamsuni lélek” és Pákozdy Ferenc, a gyárimunkás érzelmeinek megszólaltatója jelképezik a modelleket, amelyekben Kodolányi a fölszabadulás előkészítőit látja.

A nemzedéki öntudat Kodolányinál az igazabbnak tudott társadalmi és irodalmi fölfogás öntudatává emelkedik; ez a szubjektív magja a Babits Mihállyal vitaközö cikknek.⁶ Babits az Ady-vezette forradalmi harc győztesei, tehát saját nemzedéke számára megengedhetőnek, sőt szükségesnek tartja hatalmi pozíciók elfoglalását, hogy a forradalmi korszak után az akadémiizmus korszaka uralkodjék. Kodolányi tiltakozik az „irodalmi forradalom” fogalmának forma-problémákra szűkítése ellen. A forradalmár művész „az elnyomott tömegekben tudattalanul felhalmozódó ösztönkonfliktusok megérzője, kifejezője, levezetője, megoldója”; egy forradalom csak akkor győzött, ha ideológiája áthatotta az egész társadalmat és életet; a Kisfaludy Társaságba történt beválasztása után Babits a forradalmat lezártnak tekintti, tehát a „renegálás útját” választotta. A fiatalabb generáció azonban nem a vár elfoglalásában, hanem teljes lerombolásában látja harcai célját.

Az új művészeti kibontakozás merész látomása telíti pátosszal a *Parasztok Budapesten* c. beszámolót.⁷ A Csákvári Földműves Játékszín budapesti Hány János-előadása Kodolányi szemében az „igazi magyar népművészet” föltámadásának jele; Bartók és Kodály jelentősége a nemzeti kultúra legfontosabb fordulataival mérhető csak össze. Kodolányi a munkás- és parasztművészet találkozásáról reméli, „a mostani rothadt színháznak, irodalomnak és esztétikának” elsőpréset: „Mi lesz itt, ha a városi proletárság is szájára kapja a népi zenét és megtalálja a parasztot a lelke mélyén, (...) ha a magyar parasztmilliók művészete megtalálja a munkások csirázó művészetét (...)?!” Az előadásban a játék primitív őszintesége, természetessége, a kollektív cselekvés szépsége ragadja meg, a nézőtéri viszonyokat — zsúfolt kakasuló, üres páholyok — haragos elégedettséggel nyugtázza.

Bartók és Kodály művészeti, művelődéspolitikai jelentőségét a korabeli baloldali zene-kritika nem tudta fölfogni. Bartók egyik legértőbb szocialista híve, Jemnitz Sándor is a német antifolklorista irányzat mércéjével közeledik művészetéhez.⁸ A népzeneből megújuló új muzsika ellenségeinek egyik indítéka az avantgard irányzatok túlbecsülése; a másik a zenei folklor meg a nacionalizmus kapcsolatának hamisan egyszerűsítő értelmezése. Kodolányi emlékiratában így jellemzi a legszélsőségesebb „kommunista” vélekedést a Hány Jánosról: „az illegális mozgalom néhány hangadó, elfogult egyénisége ezt a klasszikus művet fasisztának minősítette, és következetesen fasisztázott engem is, mert a modern zenénk diadalát láttam és dicsértem benne.”⁹ Bartók és Kodály zenéjének népszerűsítése, éppen a proletariátus kezébe szánt folyóiratokban, Kodolányi publicisztikájának igen nagy érdeme. A proletár- és parasztművészet magasabb egységbe forrasztásának koncepcióját pedig a legutóbbi marxista zeneesztétikai kutatások is igazolják: Ujfalussy József, Bartók monográfiusa fejt ki, hogy a proletariátusnak „nincs vele nőtt, a történelem folyamán egységes zenei nyelvzetté érlelődött kifejezőmódja. Forradalmi harcaihoz történelmi elődei — és szövetségesei — plebejus hagyatékából vette a

⁵ Korunk 1929. 910–914.

⁶ A militarista Babits. — Korunk 1930. 237–239; válasz Babits: A Nyugat és az akadémiizmus c. cikke. — Ny. 1930. 171–177.

⁷ Korunk 1930. 117–120.

⁸ UJFALUSSY JÓZSEF: Bartók Béla. (1919–1945) — 1965. 170.

⁹ KODOLÁNYI J.: Visszapillantó tükör. 538.

dalokat (...)”¹⁰ Kelet-Európában ez a hagyaték a folklór volt; reális és szép tehát a gondolat, hogy a népi művészet beletorkollása a proletariátusművészetébe nagyszerű kibontakozást ígér.

A Kodolányi ismertetett értekezéseiből kirajzolódó ideológia szembevető vonása a marxizmus és freudizmus összekapcsolásának kísérlete. Ez magyarázza a művész Kodolányi-adta definícióját, amelyben a hangszly a tömegek tudattalan ösztönkonfliktusainak kifejezésére-levezetésére esik; ilyen alapon kerül egymás mellé a fölszabadulás hamsuni — az ösztönök elfojtás nélküli kiélésén alapuló — útja és az osztályharc. A marx és freudi tanokat Kodolányi analogikus hasonlattal kapcsolja össze. „Mint ahogy az egyén lelkében nem lehet a tudat alá tartósan visszaszorítani ösztönös vágyakat anélkül, hogy azok a tudatba akár kerülő úton is bele ne furakodjanak, vagy erőszakosan fel ne törjenek, a polgári társadalom egész erkölcsi és fizikai kényszere, minden gátlása és cenzúrája nem tehetné nemlétezővé a dolgozó osztályok szabadságvágyát, új, egészséges el nem nyomott élet utáni áhítózását”.¹¹ — A marxizmus összeegyeztetése a freudi pszichológiával a kor legjelentősebb szocialista művészeinél, József Attilánál, Nagy Lajosnál is megelhető törekvés; végső oka a korabeli marxista tudomány ama hiányossága, hogy a lélektani meg erkölcsi kérdéseket, a „szubjektív oldal” kutatását elhanyagolta a gazdasági, társadalmi, filozófiában az ismeretelméleti vizsgálódásokkal szemben. Kodolányi eszménye a harmionikus, szabad, „el nem nyomott élet”; a társadalmi elnyomás, amelynek leírását, elméleti megfogalmazását a marxizmusban találja meg, és az egyéni elnyomódás, amelyet viszont a freudizmus formuláz meg számára, egyazon eszmény eltorzulásának két formája. A mai marxista tudomány lehetetlennek tartja a freudizmus összeegyeztetését a dialektikus materializmussal, csak a módszertani elvek némelyikét hasznosítja a freudizmus fölfedezéseiből. Maga az igény azonban: a lélektani, erkölcsi problémákat is bevonni a marxista világképbe, a fölszabadulást nemcsak az osztály, hanem az egyén oldaláról is vizsgálni, ez az igény a dogmatikus korszakon túljutó marxizmussal, a XX. kongresszus utánival is rokonítja Kodolányi (és József Attila vagy Nagy Lajos) — elméletileg netán bírálható gondolatait.

Hogy Kodolányit mindenekelőtt a modern pszichológia gyakorlati haszna érdekeltte, ezt bizonyítja Dr. Feldmann Sándor *A férfi ösztönélete* c. könyvéről szóló recenziója is.¹² Helyesen, hogy a pszichológus a betegek meggyógyítását fontosabbnak tartja a tetszetős elméletek építésénél s inkább vállalja az eklekticizmus vádját, mintsem hogy valamely ortodox rendszerhez kösse le magát. A terápiái mellett különösen hangsúlyozza a könyv pedagógiai jelentőségét: rámutat — írja — „a társadalmi berendezkedés sok erőszakos, betegségbe kényszerítő jelenségére s legfőképpen a szexuális morál tarthatatlan hipokrizisére”. — Nagy Lajos novelláskötete, a *Lecke* megjelenése alkalmából írott ismertetésében¹³ a szocialista és a polgári irodalmat megkülönböztető vonásként emeli ki, hogy „nála a szexuális gátlások és konfliktusok is visszavezetőnek szocialisokra”. Kodolányi természetesen nem a társadalmi és szexuális sféra közötti kapcsolat mechanikus egyszerűsítéséről szól itt, hanem a nemi kérdések olyan ábrázolása mellett foglal állást, amely nem leplezi, hanem még szembeötlőbbé teszi a szociális elnyomatást.

A vita Kodolányi és a dogmatikus marxista irodalompolitika között a Korunkban nem a pszichoanalízissel kapcsolatos nézeltevésekből robbant ki; még csak nem is a népművészet vagy Bartók, Kodály, továbbá Móricz megítélésében mutatkozó, különben ugyancsak elvi fontosságú ellentétből. „A Korunk (...) vitatni kezdte a kommunista író és a polgári sajtó viszonyát. A kérdésfeltevésben érezhető bíráló hangsúly Kodolányit is érintette” — írja némi eufemizmussal Bodnár György.¹⁴ A „bíráló hangsúlyon” ugyanis, mint látni fogjuk, igaztalan vádaskodást, gyanakvást, egy torz irodalompolitikai elgondolás következetes megvalósítását kell érteni.

Kodolányi-műről két év alatt mindössze két bírálat jelent meg a lapban; sajtószakság módon mindkettő ugyanarról a regényről, a *Futótűz*-ről szól, s egyiknek éppen Haraszti Sándor, másiknak meg a Kodolányit ingadozóknak ismerő Nádass József a szerzője.¹⁵ Mindazonáltal a két cikk gondolatmenete szinte azonos, legfőljebb az elismerés és elmarasztalás arányában van jelentéktelen különbség. Dicsérik a kritikai-szatirikus részleteket, s hiányolják a jónak, az eszménynek, később divatosá vált kifejezéssel a „pozitív hősnék” ábrázolását. — 1932-ben, amikor Kodolányi és a Korunk kapcsolata már megszakadt, egy novella-antológia bírálatában sokkal rítkóbban ütközik ki a művészi tökély és az eszmei félresiklás esztétikailag képtelen, hamis szembeállítás. A *József, az ács* c. elbeszélést pompásan megírt, tökéletesen kirajzolt műnek tartja a recenzens, irodalomtörténeti múltunk „legfémjelzettebb” novellarajzai mellé

¹⁰ ÚJFALUSSY J.: i. m. 173–174.

¹¹ Fiala magyar költők seregszemléje. Korunk 1929. 912.

¹² Korunk 1930. 318–319.

¹³ Korunk 1930. 337–400.

¹⁴ Utószó a Fálázadt gépek-hez. 1961. II. köt. 547.

¹⁵ Korunk 1929. 839–840, ill. 1930. 154–156.

állítva; ugyanakkor Kodolányi az apológia trombitáját fújja, fedezi és leplezi az ellenséges világot.¹⁶ A dogmatikus kritika mereven szétválasztja a műben megvalósuló esztétikai és ideológiai értékeket, s az utóbbiak jelentőségét aránytalanul fölnagyítja az esztétikaiak rovására; e szemlélet és gyakorlat gyakran a mozgalmiság bálványozásából ered, de — művészeti kérdésekről lévén szó — megbocsáthatatlanul súlyos következményel járhat: a tehetség lebecsülésével vagy akár üldözésével.

Ha a pártállás nyílt, félreérthetetlen, még a művészi ábrázolásban természetes áttételektől sem takart kinyilvánítása kötelező a műben, még inkább az életben. Szocialista-kommunista író ne írjon polgári lapba; polgári művészhez, legyen bár a leggyökeresebb demokrata, a mozgalomnak nincs köze. *Tíz szomorú magyar év* c. szemléjében Fábry Zoltán a „szellemi ellenforradalom” virulását konstatálja;¹⁷ a Nyugat magatartása az „árulás”, a „vég”; a fiatalabbak (Illyést, Kodolányit említi név szerint) továbbra is a Nyugat körül „tülekednek”, „nem veszik észre, hogy ma a Nyugatba írni annyit jelent, mint amikor Móricz Zsigmond és Karinty — József főherceggel banketteznek”. Mindenütt harcképtelenséget, menekülést, „remarquizmust” lát. Íme, a teljesíthetetlen követelmények visszája, a rezignáltság; szektává szűkítik a mozgalmat, s panaszkodnak mindenkire, aki nem vállalja a szekta-szellemet. Fábry külön is fölroja Kodolányinak, hogy „nem alkalmazza következetesen és egyvonalúan az osztályharc félreérthetlenségét” (!) és a Nyugatba ír, „ahol a proletár még mindig rém és ellenség”. A Móricz (és Babits) szerkesztette Nyugat megítélésekor Fábry a nemzeti koncentráció, a napi politikától való tartózkodás, az osztálybéke programját veszi csak figyelembe; Móricz szerkesztői demokratizmusa és bátorsága a társadalmi problémák fölvetésében, vagyis a lap valódi arculata mellékes számára. Egyébként Kodolányi a Nyugatban nemcsak kitűnő, hanem rendkívül bátor írásokat közölt; a hazai irodalomban a legelső között ábrázolja 1919 eseményeit, mégpedig félreérthetetlenül igenelve a forradalmat (*Küszöb, Történelem*).

Sértőbb, mert erkölcsbe vágó váddal áll elő Gergely Sándor. Cikke, *A Baumgarten-díj érdemesei*¹⁸ az 1930. évi díjazottak kegyetlen kipellengérezésére épül, Révész Bélán kívül senkinek (szegény Juhász Gyulának sem) kegyelmez. Szerinte Illyés anyagi érvényesülést hajszol, Erdélyi hamis idillel leplezi a földműves szegénység állapotát, Tersánszky proletárgyűlölete csak tájékozatlanságával vetekszik. Kodolányira egy olyan nyilatkozata kapcsán kerül sor, amelyben legitimista lapok támadásával szemben megvédi az 1930. augusztus 20-i budapesti Szent István-ünnepségeket kigunyoló, teleplező riportját.¹⁹ A nyilatkozat lényege az, hogy Kodolányi másképp értelmezi a keresztény és nemzeti eszméket, mint az őt támadó jobboldali körök; kijelenti, hogy írásában „egyéni felfogása” jutott kifejezésre, nyilván ez fáj a legitimista orgánumnoknak. Gergely főháborodottan idézi és a nyílt árulás bizonyítékának tartja a következő mondatot: „... nem engedhetem, hogy keresztény és nemzeti érzésemet bárki is, rosszakaratúlag, kétségbe vonja”. Szerinte Kodolányi balra is, jobbra is „leadta névjegyét és szerelmi vallomását”, mert „nem lehet tudni, hol köt ki a holnap” (!). A baloldali „névjegy” célzás a Forrásban megjelent nyilatkozatra,²⁰ ahol Kodolányi hitet tesz a proletariátus osztályharc mellett és vállalja a harcban való részvételt.

Valójában Kodolányi teljes jóhiszeműséggel állíthatta cikkéről, hogy az igazi nemzeti és igazi keresztény gondolatot védelmezi; egyik legfontosabb mondandója a tiltakozás az ellen, hogy Szent István és Imre ünneplését Ferenc József meg Ottó „trónörökös” hazug magasztalásával alacsonyítsák le. De ha e fogalmak használata talán mégis félreérthető, az a tény, hogy Kodolányi egyetlen szóval meg tagadta meg az inkriminált tudósítást, mindenképp meggondolkoztathatta volna baloldali támadóját. A „*Mit ér az ünnep, ha magyar?*” ugyanis keserű és lázító vádirat az egyházi és Habsburg restaurációs kísérletek, a társadalmi elnyomás és az ideológiai maszlag ellen. Szókimondó, lendületes, indulattól fűtött írás, valódi gyöngyszeme a szocialista publicisztikának.

A Korunk következő számában (1931. március) Illyés önrzetiesen visszautasítja azt a vádat, mely szerint üzletnek tekintené az irodalmat²¹; erre áprilisban Gergely a Disputa-rovatban lényegében változatlanul megismétli megbélyegző szavait Illyéssel és „a mai fiatal magyar írók és költők egy részével” szemben.²² A kérdés elvi megvilágítására, a marxista kritika földadatainak és gyakorlatának összemérésére Kodolányi vállalkozott. *Baloldaliság, a marxista kritika gyermekbégessége* c. tanulmányát a májusi szám tartalmazza.²³ — A cikk elé írott szerkesztői megjegyzés utal a német munkásmozgalomban jelentkező hasonló gondokra, de Kodo-

¹⁶ BÓLYAI ZOLTÁN: Új írók. — Új arcvonal. Korunk 1932. 72—74.

¹⁷ Korunk 1930. 321—329.

¹⁸ Korunk 1931. 153—160.

¹⁹ A Nap. (Pozsony) 1930. aug. 22. 7. A nyilatkozat: Magyarország 1930. szep. 2.

²⁰ Forrás 1930. 4. sz. 1—2.

²¹ Korunk 1931. 3. sz. 293.

²² Korunk 1931. 319.

²³ Korunk 1931. 395—399.

lányi nézeteitől eleve elhatárolja magát: a dogmatikus kritika kérdésének fölvetői „nem számolnak azzal a kétségtelen tisztaságú erőfeszítéssel, amit az igazán marxista írók ma — ép' dialektikus szempontból a leghelyesebben — kifejtenek”; ezen erőfeszítések a „másik oldal” meggyengítésére és a mindkét oldalon szereplőknek az egyik frontra koncentrációjára irányulnak.

Kodolányi azonban nem személyllyel vagy személyekkel, hanem elvekkkel, szemlélettel száll itt szembe; nem a marxista kritikusok törekvéseinek erkölcsi tisztaságát tagadja, hanem követelményeik kamaszos romantikájára, a körülményeket számon kívül hagyó túlzásaira mutat rá. A dogmatikus szándékok, a kritikus elvakultság talaját a magyar forradalmi irodalom és a munkásmozgalom állapotában jelöli meg; erre nagy „dialektikus kilengések” jellemzők, „apátia, lemondás, pesszimizmus, és belenyugvás az egyik és mértéktelen, hisztérikus tettvágy a másik oldalon”. Ez utóbbiból ered a szüntelen gyanakvás, árulást szimatolás; számontartják és bűnnek ítélik a nem kommunista lapokban vagy társaságokban való szereplést, irodalmi ítéleteiket politikai elfogultságok szabják meg. Név nélkül, de félreérthetetlenül *A Baumgarten-díj érdemesei* c. Gergely-pamflettel vitázva megvédi Erdély Józsefet és Tersánszky J. Jenőt, pontosabban a költők, írók jogát a természet ábrázolására vagy nem öntudatos prole-tártípusok bemutatására. Mái helytálló megállapításokban foglalja össze, milyennek kell lennie a marxista kritikának. „Az empiriából kell kiindulnia”, „szemléletében dialektikusnak kell lennie”, vizsgálnia kell a mű és a társadalom, a mű és írója, valamint a mű és más művek (az irodalom) viszonyát; „csak így felel meg a kritika igazi hivatásának, csak így *szociális, így nevelő, így értékmegállapító* egyben”. (Kiemelés a szerzőtől.) — A polgári sajtóban szereplés tilalmát Kodolányi azért tartja irreálisnak, mert fölismeri a magyar munkásmozgalom viszonylagos gyöngeségét a reakció roppant erejéhez képest. „A szétforgácsolt proletariátus, amely nem rendelkezik megfelelő harci szervezetekkel, nem tudja ellensúlyozni az államhatalom nyomását.” Harcos munkásszervezetek híján marxista sajtó sincs; az írók érdekvédelmét „a polgári társadalom és az államhatalom exponensei” sajátították ki; az olvasók tömegére nem számíthat a baloldali író, Nagy Lajos is saját költségén adja ki műveit. A magyar viszonyok között nem lehet olyan forradalmiságot elvárni, amelyet a német és orosz íróktól „várhatunk, sőt követelhetünk”. Végül így összegezi a marxista kritika reálpolitikáját: „Le kell mondanunk arról, hogy az abszolút teljességet megvalósítsuk s *mindenkor arra kell törekednünk, hogy az adott helyzetben elérhető legteljesebbet műveljük*. A marxista kritika feladata pedig mindenekelőtt az, hogy az abszolút teljességet a relatív teljességgel összemérje, s *kikutassa azokat a módokat, amelyek az abszolút teljességet megközelíthetőkké teszik az adott körülmények és követelmények között*.” (Kiemelés a szerzőtől.)

Ez a vitáit a dogmatizmus következetes elvi bírálatának egyik legkorábbi kitérlete a magyar munkásmozgalom történetében. Illúziók nélkül, keserű szabatossággal tárja föl az illegális harc pillanatnyi megtorpanását, a szervezeti széthullást, az ellenfél hatalmas terrorizáló erejét. Míg Kodolányi 1930-ban írott cikkei a párt erősödésének, a tömegek forradalmasodásának, a fokozódó munkásharcoknak sokat ígérő lendületét tükrözik, az 1931-ben változt korp a kényszerű hátralépés pillanatát rögzíti; stratégiai célként az „abszolút teljesség” helyett a „relatív teljesség” jelenik meg. A KMP II. kongresszusa 1930. márciusában — a korábbi irányt folytatva — a proletárdiktatúra kivívását tűzte ki a várt forradalom föladataul²⁴; e határozat a proletariátus lehetőségeinek túlbecsülésén, a szövetségi politika elhanyagolásán és az ellenfél erejének félreismerésén alapul. Kodolányinak a társadalmi folyamatokat érintő megjegyzéseiből kiviláglik, hogy cikke megírásakor már ráeszmélt a pártstratégia hibás voltára, és új, alaposabb helyzetelemzésre épülő eligazítást várt a mozgalom vezetőitől.

Ehelyett a Korunk júniusi számában Gergely Sándor félreérthetetlenül kiutasította a mozgalomból.²⁵ A *Még egyszer* a „Baloldaliság — a marxista kritika gyermekbetegsége”-ről c. írásában megismétli korábbi támadását, kárhóztatja a Magyarországon közzétett nyilatkozatot és a polgári sajtóban való szereplést. „Kodolányi Jánosék” (így, több számban) közeledését a munkássághoz és a marxizmushoz azzal magyarázza, hogy a kiélezett osztályharcban a kapitalizmusnak „már nincs olyan nagy szüksége írókra, művészekre, a polgári ideológia terjesztőire. (...) Az írók s művészek nagy része tehát maholnap kenyértelemné válik.” Ezért „halandzsáznak marxista frazeológiával”, de amíg lehet, folytatják a parazitaságot. Kodolányi megállapításaival szemben érdemleges ellenvetést egyetlen kérdésben tesz csupán, a marxista író föladatait illetően. Abban mindkét vitázó egyetért, hogy a föladat két részből áll, a polgári ideológia rombolásából és a marxista ideológia építéséből. Kodolányi a marxista alkotó munkát csak a hatalom megszerzése után tartja lehetségesnek, Gergely szerint a „kétirányú feladatot” kezdettől fogva vállalni kell. Kodolányi kétségkívül pontatlanul fogalmazza át Lenin szavait, amikor a magyar író partizán-magányosságát panaszolva kijelenti: „néha kettőt kell lépnie

²⁴ A magyar forradalmi munkásmozgalom története. II. köt. 1967. 105.

²⁵ Korunk 1931. 476—479.

visszafelé, hogy egy lépést tehesen előre". De hogy a távolabbi jövőt a proletariátus győzelmének jegyében képzele, az vitathatatlan. Ezért buzdít az „abszolút teljességet” megközelíthetővé tevő módok kutatására, ezért írja, hogy „nem az abszolút célok egyoldalú lészógezése a főfeladat, hanem azokat realizálása”. Gergely véleményében viszont a proletárdiktatúrára való közvetlen átmenet koncepciója fejeződik ki. Cikke végén szerencsés utat kíván, s Móricz Zsigmondnak, Szabó Dezsőnek, Milotay Istvánnak, Bajcsy-Zsilinszky Endrének, Jókai Mórnak, Vas Gerebennek küldi gúnyos üdvözlétét.

A mozgalomról és irodalompolitikájáról alkotott új nézetei Kodolányi esztétikai elveire is kihatnak; megváltozott irodalmi eszményeiről *Fontos kérdések egy új magyar könyv kapcsán* c. tanulmányában ad számot.²⁶ Nagy Lajos novelláskötetéhez, a *Bérházhoz* fűzi hozzá gondolatait. Mondandója itt is polémikus: azokkal vitázik, akik „az írástól primitív és nyers agitációt várnak”, a proletárizálás színvonalára akarják kényszeríteni az írókat, ahelyett hogy a tömeg emelkednék föl a magasabb szintre. Tiltakozik az osztályellentétek irodalmi szkematizálása ellen; „az ellentéteket átmeneteikből kell kihámozni”. A művész forradalmári mivoltát nem a tematika vagy a „primitív osztályharc-formulák” használata jelenti, hanem a szemlélet: „hogy valóban marxista szemmel néz s marxista lélekkel él és cselekszik”. A szexuális kérdések bátor boncolása nem ellenkezik a proletár osztályérdekekkel, sőt fontos ellenhatás az elnyomó osztályurainak törekvésére, az „egész ideológia nemi dolgokkal való szaturálására”. — Nagy Lajos monográfusa jóval később „Kodolányi jobbfelé való elhajlásának a jeleit” véli fölfedezni a most elemzett bírálatban, főleg a tömegember iránti „lenezés” motívumában.²⁷ Ez fölületes félremagyarázás; Kodolányi nem lenézi, csak jellemzi a proletárság romantikus ízlését, s ennek fejlesztését (nem pedig kiszolgálását!) az írók és kritikusok kötelességei közé sorolja. A minőség követelményének hangsúlyozása, az egyéni emberábrázolás igénye, a szkematizmus elleni küzdelem, az a fölismerés, hogy a műalkotást nem a nyers agitáció, hanem a művész marxista szemlélete, „marxista lélekkel” élt élete teheti marxistává: tehát a tanulmány legfőbb gondolatai a „proletárodalom” gyermekbetegségeiről adnak kórképet, és a kibontakozás útját jelölik meg. Ma már tudjuk, hogy az 1930-as évek elején a Szovjetunióban a nép egységesülése miatt, a kapitalista országokban a fasizmus elleni népfront-összefogás miatt objektíve elkerülhetetlenné vált a proletkult-tendenciákkal átszótt proletárodalom megszűnése; helyét át kellett adnia az egyre egyetemesebbé váló szocialista realista irodalomnak.²⁸ Kodolányi tehát kitűnő érzékkel látta meg és a legalkalmasabb időben vetette föl a marxista irodalom megújulásának szükségességét.

Kodolányit nem a marxista tanok rendszeres elsajátítása és föltétlen elfogadása vezette a munkásmozgalomhoz, hanem a kapitalista kizsákmányoláson való erkölcsi fölháborodás. A marxista teóriához lazább szálak kötik, mint az osztályharc átélt és szemléletében művészileg földolgozott gyakorlatához. Ezért fordulnak elő 1930—31-ben született cikkeiben, tanulmányaiban is elméletileg pontatlan kitételek (pl. a nemzeti és keresztény jelzők vállalása, vagy a megváltoztatott jelentésű Lenin-parafrázis), noha ezek többnyire csak a gondolatmenetből kiszakítva adnak módot félreértésre. Másrészt viszont az az előnye, hogy a társadalmi valósággal mint ember és mint művész szoros, közvetlen kapcsolatban van, s e kontaktust kevésbé befolyásolják előítéletek, lehetővé teszi Kodolányi számára az új jelenségek szinte spontán fölismerését és elfogulatlan ábrázolását. Így az optimista párthatározatok ellenére fölfedi a mozgalom megnehezült helyzetét, és e helyzet téves megítéléséből eredő irodalompolitika veszélyeit. Körülírja a proletárművészet egyetemes művészetté emelésének követelményét. Világképében a társadalmi elemzést az egyes ember, a szubjektum iránti beható érdeklődése egészíti ki, ez teszi marxista korszakát egy, — történelmi okok miatt — csak évtizedekkel később megerősödő humanista marxista irány korai előfutárává.

A magyarországi kommunista mozgalom akkori viszonyai közt nézeteivel egyedül kellett maradnia. Példázza ezt a Korunkkal való kapcsolatának megszakadása is. 1931. novemberében jelenik meg utoljára közleménye a lapban²⁹; e könyvbírálatát a kapitalizmus elleni gyűlölet és a Szovjetunió eredményeinek őszinte becslése hatja át. Gergely Sándorról írott tanulmányát azonban levél kíséretében küldi vissza Gaál Gábor; közli benne, hogy nem önszántából ugyan, de kénytelen elfekinteni Kodolányi írásainak közlésétől lapjában.³⁰ Miután a 100%-ot meg a Forrást még 1930-ban betiltották, a Front c. folyóirat első (és egyetlen) számát pedig 1931. decemberében elkobozták, a Korunkból kiszorulván Kodolányi elvesztette az utolsó lehetőséget is a marxista sajtóban való szereplésre.

Csűrös Miklós

²⁶ Korunk 1931. 746—750.

²⁷ KARDOS PÁL: Nagy Lajos. 1958. 181—182.

²⁸ L. pl. ILLÉS LÁSZLÓ: Józanság és szenvedély. 26.

²⁹ A kapitalista világrend válsága. (Gróf Károlyi Imre könyvéről) Korunk 1931. 820—824.

³⁰ Kodolányi János sz. szóbeli közlése.

Kulcsár Péter

KÁLMÁN KIRÁLY BONFINI MAGYAR TÖRTÉNETÉBEN

Bonfini néhány forrását már elemzés tárgyává tettük, hogy részint helyreigazítsunk egy-két rosszul megalapozott feltevést és kimutassuk a valódi kütfőt, részint a felhasznált irodalom és az ő szövegének párhuzamba állítása képet adjon azokról a módszerekről, melyekkel a különböző típusú források használata közben él.¹

Most más oldalról közelítünk a kérdéshez. A 2. *decas 5. könyvét* választjuk ki, melyben szemléletesen mutatkozik meg munkamódszerének egyik jellemző vonása, a forrásokban talált sovány tényanyag köré szőtt kerek, de a valóval rokonságot alig tartó elbeszélések alkalmazása.²

Szembeszökő Bonfini és Thuróczi elbeszéléseinek szerkezeti azonossága. Az 5. könyv egybevág a *Magyar Krónika* 60–62. fejezetével, ugyanazokat az eseményeket ugyanabban a sorrendben tárgyalja. Ha már most Thuróczi munkája szövegszerűen is kimutatható Bonfininál, nem lehet kétségünk, hogy a könyv fő forrása a *Magyar Krónika*.³ Ez pedig nincs másképp:

Th. II: 62.

Iste, *Colomanus*, sicut *quidam dicunt*, fuit *episcopus Waradiensis*; sed quia fratres, quos habebat, *morte sunt praeventi*, ideo

summo pontifice cum eo dispensante,

regnare compellitur.

Qui ab Hungaris *Könyves Kalman* appellatur; eo, quod *libros habebat*, in quibus *horas canonicas*, ut *episcopus*, persolvebat.

A többi forrás arra való, hogy a *Magyar Krónika*ban vázlatosan elmondott eseményekről lényegesen bővebben számolhasson be. A máshonnan eredő részek nem önállóak, csak függvényei a Thuróczi által elbeszélte eseményeknek; ezek kapcsán elegyedik Bonfini külföldi dol-

2B. V: 2.

Hunc aliqui Waradiensem fulsse episcopum e fratribus unicum superfuisse et, ne regnum a regia stirpe destitutum in alienam potestatem concederet, optimum iussu et

permittente summo pontifice adactum referunt se sacerdotia dignitate abdicasse ac

regiam obivisse potestatem, ne regnum suapte natura fluctuantissimum hac potissimum occasione iret perditum,

atque ab Ungaris idcirco *Cunves Calman* appellatum, quia *canonicarum horarum librum episcoporum more gestaret.*

¹ Bonfini szövegét az alábbi kiadásban használjuk: Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decade* s. Ed. I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. 1–4. tom. Lipsiae–Budapest 1936–1941. Rövidítése B., előtte a *decas*, utána a *könyv* és a mondat száma. – Vö. KULCSÁR PÉTER: *Bonfini-forrástanulmányok*. (I. közlemény.) Szeged 1953.

² A Kálmán korát tárgyaló könyv e feltűnő tulajdonságára Helmár Ágost is felfigyelt: „E szakasz csak a tényekre nézve alapul az idézett külfölkön; a mit ezeken kívül közöl, az minden igaz alap nélkülöző következtetés és combinatio vagy pedig tendenciosus állítás.” Majd két lapot szentel arra, hogy Bonfininak a dalmáciai eseményekről szóló előadását szembeállítsa a tényekkel. L. HELMÁR ÁGOST: *Bonfiniusnak mint történetírónak jellemzése és műve külföldinek kimutatása s bírálati múltatása*. B., 1373. 19–20.

³ Thuróczi művének használatát az első *decasszal* kapcsolatban már kimutattuk a *Forrástanulmányok* első részében (27–35.) – A *Magyar Krónika* kiadva J. G. SCHWANDTNER: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. [1. pars.] Vindobonae 1746. 39–291. Rövidítése Th., majd a rész és a fejezet száma.

gok tárgyalásába, ha a magyar történelem menete ezt szükségessé vagy lehetővé teszi. A *Magyar Krónika* tehát e könyvben fő forrásként jut szóhoz, míg a többiek csak kiegészítő jellegűek akkor is, ha a belőlük származó részletek terjedelemben a Thuróczyval azonosíthatóknak többszörösét teszik ki.

Az 5. könyv forrásai között Thuróczyt Helmár is említi,⁴ elemzéséből azonban nem tűnik ki, hogy az ő szövege a könyv alapja. E tényt első pillantásra nehéz is fölfedezni, hiszen Bonfini szövege ötször hosszabb, s jelentős része nem is magyar vonatkozású.

Mindjárt a könyv elején, ahol Kálmán trónra kerüléséről beszél, két véleményt állít szembe egymással, s Thuróczy II. 60. fejezetének alig két sora helyett majd' fél lapot szentel ezeknek, illetve Kálmán jellemzésének. Az egyik vélemény szerint Kálmánt a váradi püspökségből a főurak hívták meg a trónra, „*Alii econtra et verisimilius prodidere*”, hogy nagybátyja halálhírére hallva Lengyelországból tért haza.⁵ Az első nézet Th. II: 62. végén olvasható (szövegét épp az imént vetettük össze Bonfiniéval), a második alapja Thuróczy említett két sora.

A király jellemzése az ő néhány jelzőjén alapszik:

Th. II: 60.

Erat autem habitu corporis contemtibilis, sed astutus et docilis, hispidus, pilosus, luscus, gibbosus, claudus et blaesus.

2B. V: 4—7.

Is animi potius quam corporis dotibus pollens aspectu turpi fuit et monstroso, quippe cui hispida et pilosa membra neque inter se consentientia haud mediocrem corporis contemptum afferebant. Accedebat lingua blesa, qua gratie conciliatrice nequaquam prospere uti potuit, et gibbus a pectore prominens; item claudum ferunt ac parum sibi equam sortitum fuisse naturam. At detrimenta corporis resarsit animus siquidem callidus et astutus erat, cui docile ac versatile fuit ingenium..

A forrás szövege négy szó híján Bonfininál is megvan, ki lényegében semmivel sem mond többet annál. Első olvasásra mégis úgy tűnik, mintha jóval tájékozottabb lenne. Különösen merész a király lelki tulajdonságainak taglalása: két szóra (*astutus et docilis*) építi fel az egész jellemrajzot.

Hasonló a következő részlet (2B. V: 8—31.), melyben ugyancsak Thuróczy alapján és ugyancsak lényegesen bővebben értekezik Kálmán és a keresztések viszálykodásáról.⁶

Csak a 17—19. mondatban hallunk Thuróczyinál meg nem levő adatokat, s ezek nyoma Blondushoz vezet. Az itáliai humanista művének átvételét kimutattuk,⁷ s bizonyítottuk, hogy nemcsak közvetlenül használja, hanem Aeneas Sylvius rövidítésével is él.⁸ Nem lenne tehát meglepő, ha e néhány sor forrását egyikükben feltárhatnánk. Helmár meg is állapítja ezt, és a keresztés hadjárattal kapcsolatos értesülések eredetét Thuróczy mellett Blondusban jelöli meg. (Im. 18, 80.)

Erről valójában szó sincs. Mielőtt azonban a voltaképpeni forrásra rátérnénk, leszögezzük, hogy Kálmán és a keresztések viszálykodását Bonfini Thuróczy II. 60. fejezete alapján mondja el. A kútforrást alaposan kibővíti, részben saját, a lényegét nem érintő szövegével, részben úgy, hogy más helyekről beledolgoz néhány idetartozónak vélt adatot.

A 2B. V: 17—19. mondat közbeszúrása hosszabb és konkrétabb, semhogy közhelynek, szószaporításnak vélhetnénk. Eredetének meghatározása szükségessé teszi, hogy kilépjünk az 5. könyv keretei közül.

A magyar történelemmel kapcsolatban és a világtörténeti kitekintések során gyakran hallunk az itáliai eseményekről. Ezek zöme velencei vonatkozású, s így kézenfekvő a feltevés, hogy velencei munkából származtak át. Bonfini nem határozza meg forrását; vagy általánoságokkal vagy a „velencei történétírókra” tett utalással igazít útba.⁹ Helmár részletesen fog-

⁴ I. m. 18—19, 21, 80.

⁵ 2B. V: 2—3.

⁶ A 2B. V: 4-ban a *László-legenda* nyomára bukkanunk, mivel azonban mindössze néhány szó csúszik belőle ide, s felhasználásra e könyvben egyébként nem kerül, elemzésével itt nem foglalkozunk.

⁷ BLONDUS FLAVIUS: *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*. Kiadva: *Blondi Flavii Forliviensis de Roma triumphante libri decem . . . Historiarum ab inclinatione Rom. imperio decades IIII*. Basileae 1531. Rövidítése BF., majd a *decas* és a könyv száma. Vö. *Forrástanulmányok I.* köt. 14—24.

⁸ Uo. 18—24. *Abbreuiatio Pii pont. max. supra decades Blondi . . .* H. n. 1481.

⁹ „Plerique” (2B. III: 22.) „*annales*” (2B. V: 117.), „*Veneti*” (2B. V: 129.) „*Veneti, Venetici, Venetorum annales*” (2B. V: 181., 2B. X: 108, 139, 319, 347.), „*scriptores Venetorum annalium*” (2B. X: 311.)

lalkozik a kérdéssel. Szerepet juttat Dandolo, Marin Sanudo, Andrea Navagero munkáinak.¹⁰ Legutóbb megjelent irodalomtörténeti összefoglalásunk is ez utóbbira utal.¹¹ Elég annyi, hogy Navagero 1483-ban született, Marin Sanudo († 1535) is a XVI. század elején működött, Dandolo krónikája viszont csak 1280-ig vagy 1342-ig vezeti a fonalat, és ha fel is tételezzük ezek használatát, még mindig bőven találunk a *Magyar Történetben* olyan részleteket amelyek egyikben sincsenek meg.

Ha a forrás meghatározásában ezen túl akarunk jutni, tisztáznunk kell, mely részek tükröznek velencei krónikát. Az első adalék a 2B. III: 266.-ban bukkan fel, ahol először halunk a Zára—Velence kapcsolatáról, arról a témáról, mely a későbbiekben is kitölti ezeket a szakaszokat. A 2B. IV: 86—89.-ben Dalmáciát érinti néhány mondat, majd a Helmár által elsőként idézett 2B. V: 98—222. következik, s innen kezdve a 4B. IV.-ig majd minden könyvben akad hasonló. Utoljára a 4B. IV: 24—36.-ban találkozunk ilyennel az 1480 körüli események kapcsán.

A szóba hozható munkák köre leszűkül, ha csak azokról lehet szó, melyek a tárgyalást az 1480-as évekig folytatják, de tovább nem, mert akkor szerzőnk nem juthatott volna hozzájuk. 1480 és 1490 között nem keletkeztek velencei krónikák oly tömeggel, hogy rá ne akadhatnánk Sabellicus munkájára.¹²

A megfelelő részek aránytalansága szembeszökő, de Bonfini munkamódszerének ismeretében ezt nem tekinthetjük az azonosítás akadályának. Sabellicus rendszerint többet mond nála, szövegét azonban ekkor is kis változtatással látjuk viszont:

Sab. II: 3. (n₂v)

2B. X: 113—114.

Patres subito triremes quinque instructas Petro Canali praefecto in Dalmatiam transmittunt, ubi vero ad Iaderam classis admota est, Marco Cornario praetore cum tota domo et omnibus Veneti nominis qui forte ea novitate temporum illic erant in naves accaepis continuo inde Venetus soluit, nam oppugnari urbs tam exiguo navium numero, et ab ea parte solum quae ad mare spectat ut temerarium ita quoque inutile fuisset. Ad Pagum igitur primo itum...

Proinde triremes quinque subito instructas Petro Canali praefecto in Dalmatiam mittunt; hic cum parva classe Iadram navigavit, Marcum Cornarium cum liberis et uxore item ceteros Venetos, qui in ea novitate fuere, in classem accepit.

Mox ad Pagum insulam rediit...

A kérdéses betoldás ugyancsak Sabellicusnál található, s tőle származik mindaz, ami a keresztésekről tudomásunkra jut.

Almos ügyének tárgyalása után egy hosszú rész beiktatására Thuróczi szolgáltat alapot, ki itt beszél Kálmánnak a velenceiekhez fűződő kapcsolatáról, a II. 62. fejezetben pedig említést tesz dalmáciai háborújáról, Péter király legyőzéséről. Bonfini ezt az eseményt is ide sorolja, s a 111. mondatban veszi át.

E szakaszban munkamódszere új változattal mutatkozik be. A tények egytől egyig forráson alapulnak, méghozzá a legnagyobb szöveghűséggel. Ennek ellenére egyszeri olvasás után a legcsekélyebb mértékben sem emlékeztet forrására, mert Bonfini minden két-három sornyi Sabellicustól átvett részlet után legalább annyit iktat be saját bővítéseiből. Például a 129—136. bekezdés jól elhatárolható darabokra bomlik: 129. = Sab., 130. = bővítés, 131. és 132. első mondata = Sab., 132. második mondata és 133. = bővítés, 134—135. = Sab., 136. egy sora = bővítés, két sora = Sab.

Ezután hosszú rész következik, tényeiben Sabellicusra alapítva, formájában teljesen átalakítva.

Sabellicus azt mondja, hogy Kálmán és Ordephalus Dalmáciába megy, összeütkeznek, utóbbi elesik, meghal, testét a velencei Szent Márk templomba viszik; a signoria háromtagú küldöttséget meneszt Kálmánhoz, s öt évre békét köt vele. A három küldöttet név szerint említi. Ennyit a forrás.

Bonfini mindezt szó szerint átveszi, s meg is tölt vele pontosan kilenc sort. Ezen kívül leírja az ütközet lefolyását, tíz mondatban következményeit, két lapon az egyik követ beszédét, tudja, hogy a király ennek hallatára sírva fakadt, hogy a velenceiek a békekötés után néhány napig a királynál időztek, s végül ajándékokkal tértek haza. A forrás kilenc sorából tehát — anélkül, hogy egyetlen történeti ténnyel többet mondana — huszonötösor annyit csinál.

¹⁰ I. m. 19—20, 22, 25—27, 65, 68—69, 80—84.

¹¹ A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 251.

¹² Marcus Antonius Coccius Sabellicus: Rerum Venetarum ab urbe condita decades. Venetiis, A. Torrens, 1487. Rövidítése Sab., a decas és a könyv, idézeteknél a levél száma.

Bonfini módszere csak stílus, de túlhajtja, s írása hamissá válik; a lényeg elsikkad.

E rész a szerkesztés módszere tekintetében nem jellemző Bonfini munkájára. Akad ugyan még néhány hasonló, s alapelveiben az egész munka ilyen, a 2. decas 5. könyve azonban kirívó példája e módszer alkalmazásának.

Ezután egy darabon még tovább vezet a velencei vonalat. Megállapítja, hogy a békekötés után a velenceiek Dalmáciában felszabadultak, s erőiket máshová fordíthatták. Így kerít sort szíriai vállalkozásukra. Forrásaira három bizonytalan utalást tesz: „Multi... ferunt.”;¹³ „aliqui scriptores, qui Venetis blandiri quam explorata scribere maluere”;¹⁴ s végül ismét „aliqui”.¹⁵ Az első és a harmadik utalás mögött Sabellicus rejtőzik, a közbülső szemben áll vele. Mielőtt azonban ennek tárgyalására térnénk, röviden végezhetünk a következő (2B. V: 223–254.) szakasszal, megállapítva, hogy a forrás ismét Thuróczi, mégpedig II: 60. és 61. fejezete. „Ungarorum annales”¹⁶ címen hivatkozik is rá. Jellemző többlete — a szokásos kiegészítéseken és felduzzasztáson kívül — két név: a zárai püspök és Kálmán meghalt fiának neve: mindkettő Nicolaus. Thuróczi ezt nem mondja, kiliétüket nem ismeri, nevüket a szokásos N. betűvel jelöli, mit Bonfini rövidítették hisz, és kiegészít.

A következő mondattal (2B. V: 255.) áttér Henrik magyarországi szerepére, mielőtt azonban ennek részleteibe mélyedne, rövid áttekintést ad életéről, s miért, miért nem, megemlíti, hogy Itáliában véreső hullott. Ez utóbbinak nincs sok köze a magyar történelemhez, de a forrás meghatározásában kapóra jön. A Henrikről közölt adatoknak ugyanis a tárgyalat kútfők híján vannak. Olvashatók azonban a csodás természeti jelenségeket szívesen regisztráló Palmerius krónikájában:¹⁷

Pa. 1108—1114.

2B. V: 256—258.

Henricus proximi Henrici filius fuit et cum imperium assumpsisset Henricum patrem nefando scelere carcere maceravit usque ad mortem... Henricus Italiam ingressus Romanam venit, in qua urbe cum benigne receptus paternum volens imitare exemplum Pascalem Romanorum pontificem et universos ecclesiae praelatos per fraudem interceptit et eorum bona in suorum praedam convertit. In agro Emiliano atque Flamineo idibus iunii sanguis pluuit.

Hic Henricus illius quarti filius fuit, qui rerum potitus nefario scelere patrem usque ad mortem carcere maceravit; Italiam ingressus Romanam venit, ubi, cum benigne ac honorifice fuisset exceptus, paterno ductus exemplo Pascalem pontificem maximum ceterosque Romane ecclesiae antistites per insidias interceptit eorumque bona militibus loco prede concessit. Quo quidem tempore in Emiliano et Flaminio agro idibus iunii sanguinem pluuisse prodiderunt.

Már az első decasban s különösen annak 8. könyvében gyakran olvasunk természeti jelenségekről, melyek forrása Palmerius krónikája, s ebben találunk rá egy-két más természetű, közbevetett megjegyzés eredetére is. Az innen meritett adatok száma nem nagy, köre is szűk. Az említett természeti jelenségek leírásán kívül évszámait használja fel a más források alapján közölt események datálására. Az átvett történeti anyag vagy egyházi érdekű, vagy összefoglaló áttekintést ad a világtörténelem egy-egy szakaszáról. Másféle adat, elbeszélés átvétele ritka. A szerzőre csak egyszer hivatkozik, általában utalás nélkül szövi forrásaiba.

A Palmeriusból vett részek fogalmazásukban is közel állnak a forráshoz, sokszor szórói szóra egyeznek. A kérdést ennyiben megoldottnak tekinthetjük; a 2B. V: 256—258. mondatok forrása Palmerius, s Bonfini munkájában — szerkesztési módszere következtében — sokszor találkozzunk tőle származó adatokkal. A krónika azonban csak az 1448. évig terjed, Bonfininak tehát más munkát is kell keresnie.

Itt térünk vissza a 2B. V: 219. mondathoz, melynél azt a megállapítást tettük, hogy szerzőnk Sabellicusszal szemben más fróra hivatkozik, s adata az eddig tárgyalt forrásokban nem található meg. A betoldás Jacobus Philippus Bergomensis *Supplementum chronicarum c.* munkájára vezethető vissza.¹⁸ Ez a maga korában népszerű könyv elsősorban kiegészítő jellegű,

¹³ 2B. V: 215.

¹⁴ 2B. V: 219.

¹⁵ 2B. V: 220.

¹⁶ 2B. V: 224.

¹⁷ Matthei Palmerii liber de temporibus, 1—1448. A cura di Gino Scaramella. Città di Castello 1906. (Rerum Italicarum Scriptores. Tomo 26. parte 1. 5—127.) Rövidítése Pa. és évszám.

¹⁸ JACOBUS PHILIPPUS FORESTI BERGOMENSIS: Supplementum chronicarum. Venetiis, B. Rizus, 1490. Rövidítése JPB., a fejezet és az év száma.

hosszabb lélegzetű részt Bonfini ritkán vesz belőle. A kor fontosabb eseményeinek, a szereplők viselt dolgainak összefoglalására használja szívesen. Az 1. decasban alig, annál inkább a következő kettőben.

A 2. decas 5. könyvében csak egyszer találkozunk vele:

JPB. 12. 1115.

Dominicus Michael...

cum
domum rediret ira succensus Rhodum, Chium,
Samum, Mythelenem Andrumque imperatoris
insulas diripuit, et Mothonum spoliatum accepit... indeque domum applicans Spalatrū
et Tragurium urbes ab Ungaris
eripuit...

2B. V: 219.

Hunc Michaelē aliqui scriptores, qui Venetis
blandiri quam
explorata scribere maluere in reditu
Chium, Samum, Lesbū
Andrum multasque e Cycladibus insulas et
in Peloponneso Methonem, in Dalmatia denique
Iadram, Spalatrū
et Tragurium
expugnasse prodiderunt.

A Palmeriusszal bevezetett rész — mint mondtuk — **Th. II. 62.** alapján a szokásos változtatásokkal adja elő Kálmán és Álmos viszálykodását és a király életének utolsó szakaszát. A bővítés helyenként az átlagot meghaladja, különösen a **2B. V: 259—269.** szakaszban mérték-telen.

Ám, ha Bonfini látszólag teljesen el is rugaszkodik forrásától, mégsem különbözik a lényeg tekintetében. Szavaiban is követi, már amennyire ezt a nagy mértékű bővítés lehetővé teszi, tartalmilag pedig semmivel sem több annál: Henrik Álmos és Kálmán kibékítésére sereggel jön Magyarországra, célját eléri, a Kálmántól kapott ajándékokkal hazamegy. Éppen csak Bonfini nem elégszik meg a Thuróczinál olvasható „*Quod et factum est*”-tel, színpadi jelenetet kerékit belőle, a császár szónokol, a testvérek könnyezve borulnak egymás keblére. A minta szövegén eszközölt változtatások — bármily nagy mértékűek is — nem meritik ki a történelemhamisítás fogalmát. Nem kerül bele egyetlen adat, név, dátum, ami félrevezethetné azt, aki Bonfini alapján a *történelmet* akarja tanulmányozni. Szónoki fordulatokkal bővít, saját gondolatait fejtegeti, ezeket — mint szépíróknál szokás — a szereplők szájába adva. A részlet nem egyéb, mint a *Magyar Krónikában* olvasható ötlet irodalmi feldolgozása.

A 301. mondattal a könyv lényegében le is zárul: „*Sed de Colomanno hactenus*”, ezután néhány mondat következik azokról az eseményekről, melyek „*Ladislai Colomannique temporibus*” a magyar történelemmel párhuzamosan futottak. Tárgyát a cseh történelem köréből veszi, forrását a „*Bohemorum annales*”-ben jelöli meg.¹⁹ Cseh történeti részek — különösen a huszita mozgalmak ismertetése során — a későbbiekben is bőven akadnak, s megírásukhoz Bonfini a legautentikusabb forrást, Aeneas Sylvius cseh történetét²⁰ használja fel, mely a 3. decas nagy részében meghatározó szerepet játszik.

A cseh történelem részletesebb tárgyalására először a **2B. II-**ben kerül sor.²¹ Legelső bekezdéseiben **ASB.**-hez képest némi többletet találunk, melynek eredetére nem történik ugyan utalás, de könnyűszerrel felismerhetjük Cosmas Pragensis szövegét.²²

CCB. 1058.

... obiit Iuditha conlux Brecislai, ductrix
Boemorum;
quam quia filius suus Spingnen elecerat de regno
suo, cum non posset aliter ulcisci iniuriam
suam in filio, ad contumeliam eius et omnium
Boemorum nupserat Petro regi Ungarorum.

2B. II: 214—215.

Sed, qua in matrem Iuditham Bratislai senioris
coniugem impietate usus est, haudquaquam
hinc commendari potest;
hanc enim
regno elecit. Que, cum gnati crudelitatem alio
modo ulcisci non posset, in eius contumeliam
Bohemorumque contemptum Petro Ungarie
regi extemplo nupsit...

¹⁹ **2B. V: 306.**

²⁰ Aeneas Sylvii Piccolominei postea Pii II. Papae historia Bohemica. Kiadva: Aeneae Sylvii Piccolominei postea Pii II. Papae opera geographica et historica. Helmstadii 1699. Rövidítése **ASB.** és a fejezet száma.

²¹ Az első átvétel a **2B. II: 77-**ban. A **3B. II: 301.-IV: 116.** és **3B. VII: 225.—VII: 381.** mondatokban a fő forrás **ASB.**

²² Chronica Bohemorum. Kiadva Cosmae Pragensis ecclesiae decani chronicae Bohemorum libri III. Hanoviae 1607. Rövidítése **CCB.** és évszám.

Cosmas munkája tehát csak **ASB.** kiegészítésére szolgál. Ebből való néhány, a pontosságot fokozni hivatott évszám. Az átvett részek terjedelme csekély; a két szöveg azonossága főleg a tartalomban mutatkozik, de forma szerint is megvan.

Az **ASB.**-ből származó szövegrészek azonosítása sem vet föl különösebb problémát. Több—kevesebb rövidítéssel és az ezzel együtt járó stílári változtatásokkal Aeneas Sylvius elbeszélése teljességében megtalálható Bonfininál.

ASB. 62.

Rex paulo post magnificentissimis apparatibus Bohemiam petiit, atque in Praga summus consecutus honores, regni coronam accepit.

3B. VII: 313.

Rex autem paucis post diebus, cum magnificentissimis apparatibus in Bohemiam contendit et summis Prage honoribus exceptus rite coronatur.

A forrás szövegének beolvasztását tekintve néhány szakasz eltér az itt bemutatott és az esetek túnyomó többségét illető példától. Azokon a helyeken, ahol Aeneas Sylvius elbeszélése szorosan tapadván a magyar történelemhez, olyan eseményekről emlékszik meg, melyekről Thuróczinál hasonlóképpen olvashatunk, Bonfini a két kútfőt együttesen használja, s olyannyira összevegyíti, hogy mondatait szinte szavanként kell szétfejtünk:

Th. IV: 27.

... cum in villam Nesmel

in festo beatorum
Simonis et Iudae
apostolorum descendisset, inva-
lescente aegritudine ...
vita functus ...

ASB. 56.

... in villa, quae
Longa dicitur,

condito testamento
sexto Calendas
Novembris decessit.

3B. IV: 101—102.

... in vicum, qui
Nesmel dictus est
ingravescente morbo
testamentum condidit
et sexto Calendas
Novembres ibi vita
decessit. Nonnulli
in
Simonis et Iude
sollemnibus

expirasse tradunt.

Az 5. könyv Aeneas Sylvius-idézete megfelel a fent mondottaknak. Kiegészítés — a bevezető három szó után — nincs benne. A **2B. V: 306.** utalása a cseh évkönyvekre szintén a forrásból származik.

*

A részletek után tekintsük át a könyv egészét.

A fő forrás, amelyen az események elbeszélése, sorrendje, a könyv szerkezete alapul, Thuróczy. A **Th. II: 62.** fejezetre épül fel a könyv 1—97. mondata, mégpedig alaposan bővítve. A bővítések egy része Bonfini sajátja, egy része más forrásokban gyökerezik. Így Kálmán koronázás előtti sorsát részben **Th. II: 62.** alapján mondja el; a keresztesekről Sabellicus révén tud többet.

A velenceiek Kálmánhoz való kapcsolatát a **Th. II: 60.**-ban talált utalás alapján **Sab.** tényeire építi fel, egy mondatban kiegészíti **Th. II: 62.** egyik megjegyzésével, egy mondatban **JPB.**-t idézi, nagyobb rész saját bővítése.

Almos viselt dolgait **Th. II: 61—62.**-ből erősen bővítve veszi át, a bővítések zöme itt is sajátja, néhány adattal Palmerius siet segítségére. A Kálmán uralkodásának elbeszélését lezáró **2B. V: 300—301.** szövege **Th. II: 62.**-ből ered.

Végül a könyvet berekesztő cseh történelmi áttekintés forrása **ASB. 22—24.**

Merész vállalkozás lenne, ha egyetlen könyv elemzése után következtetésekre akarnánk jutni Bonfini forrásainak jellegét és munkamódszerét illetően. Informátorai: a magyar történelem legmodernebb összefoglalója, Thuróczy, valamint négy XV. századbeli itáliai humanista, Sabellicus, Palmerius, Jacobus Philippus Bergomensis, Aeneas Sylvius. Annyit talán mégis leszűrhetünk, hogy igyekszik lépést tartani kora tudományosságával.

Ami a források alkalmazásában, feldolgozásában követett eljárás módját illeti, ez csak részben következik egyéni hajlamaiból, részben vállalkozásának velejárója. A magyar történelem humanista igényű feldolgozása még hiányzik. A kútfők színvonala, célja sokrétű: klasszikus latin szövegek, középkori krónikák, humanista tanulmányok és szintézisek, görög írók latin fordításai stb. alkotják azt az anyagot, melyből egységes szempontok szerint rendezett, stilisztikailag kiegyensúlyozott, magas színvonalú munkát kell összeállítania. A rendelkezésére álló munkákat közös nevezőre kell hoznia. A források zöme nem a magyar historikus szemszögéből nézi az eseményeket, adataikat tehát rostálnia kell, a számára fontos félmondatoknak tág teret kell engednie, míg részletes előadásnak nincs értéke, ha céljához nem illik, s ezt az általa megszabott helyre kell leszállítania. E követelménynek igyekszik eleget tenni, és ezért a szematizmus elkerülhetetlen. A kiegyenlítésre való törekvés lényeges adatokat óhatatlanul kirostál, míg másutt kénytelen néhány szót felfújni.

Más kérdés, hogy igyekezete nem jár mindig sikerrel, s míg olvasói dicsérik stílusának kiegyenlítetttségét, bírálják a részek aránytalanságát, holott a két tulajdonság ugyanazonan törőri fakad, mit szem elől tévesztve Bonfini történetírói alkotásának magyarázatánál, értékelésénél, használatánál könnyen vakvágányra csúszhatunk.

Krúdy Zsuzsa

„KRÚDYZMUS VAGY BOLSEVIZMUS?”

A Tanácsköztársaság bukása után Pekár Gyula és Császár Elemér együttes támadást kezdett Krúdy Gyula ellen, akit sok mindenben „bűnösnek” találtak. Kíméletlen akciójuk életre-halálra, kenyérré ment, hiszen az író egyetlen vagyonát, író tollát akarták kezéből kiűnni.

Mik voltak Krúdy „vétkői”?

A lelkesen fogadott I. világháborúból hamarosan kiábrándult és sok más író társával együtt bíráló, tiltakozó hangja egyre élesebbé vált. A legtöbb író új, emberségesebb élet felé törekedett, s ki tudatoson, ki ösztönösen a forradalmat készítette elő.

A sok bátor, érdekes Krúdy cikkből idézzük a *Bárczy* címűt, amely a *Déli Hírlap* 1918. február 2-i számában jelent meg — a „Fehér napló” c. rovatában. Azt írja Budapest polgármesteréről: „Vas-álarc van az arcán, hogy soha sem láttuk a könnyezését, amikor a fájdalomtól, nyomorúságtól üvöltött a város, mint egy elevenen nyúzott eb: asszonyok száraz emlője visított a tejesbolt előtt, mert a hangjuk már elfogyott a könnyörgésben; meztelén gyermekkeket lopták ki a féli járókelők bundájából a zsebkendőt, mint Londonban a múlt században: a sötétség, a hideg kriptalehelete áramlott végig esténként a városban, mert senkinek sem jutott eszébe felgyújtani a város házákat; a gyomrok összeszáradtak, a börtönök megteltek, a pestiek úgy kullogtak kifosztott utcáikon, mint a pusztaságban a farkasok: — csak az uzorások táncoltak a maltereszagú termékekben, ringyó-kánkán zenéje emelgette a görbe lábakat, férfi-zsírító szélesre nyúlt női ajkak habzsoolták az élet örömét, a város minden gazembere kidűgta a pocakját . . . Ez volt Budapest a háború alatt.”

A Budapesti Kir. Ügyészség még aznap az alábbi átiratot intézte a lap szerkesztőjéhez: „A »Déli Hírlap« mai számában »Fehér Napló« című cikk jelent meg, melynek tartalma bűncselekmény elkövetésére burkolt felhívást tartalmaz nevezetesen csodálkozik, hogy a város házákat még nem gyújtotta senki fel.

Figyelmeztetem a Szerkesztő urat, hogy hasonló cikkek közlése a lap kivételes előzetes ellenőrzés alá helyezését vagy a lap eltiltását vonhatja maga után. Budapest, 1918. febr. 2-án Olvashatatlan aláírás” Krúdy 1917—18—19-es cikkei a forradalom mellett íródtak. 1919. februárjától együtt szerkeszti a Néplapot Móricz Zsigmonddal. Jelen van, amikor Károlyi Mihály Kál-kápolnán felosztja hatalmas birtokát, s ennek hatására könyvet ír. (*A kápolnai földosztás*. Károlyi Könyvtár IV. Szerk. Apor Dezső. Kultúra Könyvkiadó és nyomda r. t. Budapest, 1919. vö. M. I.)

A Néplap megbízásából vizsgálódásokat folytat vidéken, majd megírja a Fehérvári könyvet. (*Fehérvári Könyv. Termelőszövetkezet Fejér megyében*. A Közoktatásügyi Népbiztosság kiadása. Budapest, 1919. v. o. M. III.)

Írásai feltűnést keltenek, s Károlyi Mihály többször is elhívja magához. Ott van a miniszterelnöki palotában a pesti szerkesztők tiszteletére rendezett estélyen is, s tagja lett az 1918. dec. 1-én alakult Vörösmarty Akadémiának.

Ez volt nagyjából Krúdy „bűnlajstroma”.

A kommün bukása után kezdődik s egyre fokozódik a forradalommal szimpatizálók üldözése, elszigetelése. A csatazaj Bécsbe is elhallatszik, ahol az emigráns Hatvany Lajos emeli

fel szavát: „Egyik írőcsoport a másik ellen, kontárok a talentumok ellen fenekednek... A Pekárok és Császár Elemérek írtó hadjárata ez a Krúdy Gyulák és Ignótuszok ellen.” (Bécsi Magyar Újság *Írónyomor* c. vezércikke, 1922.) Ugyanez a lap írja meg, hogy Krúdy kilépett a Petőfi Társaságból. [é. n.] „Budapestről jelentik:

Krúdy Gyula, a nagyszerű magyar regényíró levelet intézett Herczeg Ferenchez, amelyben bejelenti, hogy kilép a Petőfi Társaságból. Krúdy Pekár Gyula államtitkárnak, a Petőfi Társaság egyik vezetőjének a Magyar Múza című, állampénzen megjelenő lapban ellene intézett támadása miatt hagyta ott a Társaságot. Éppen ideje, mit is keres ott egy író?”

Most pedig idézzük a szóban forgó cikkeket.

Magyar Múza, 1920. 1. sz.

„Krúdyzmus vagy bolsevizmus”

Krúdy Gyula azok közé a hosszú lére eresztett stílusú írók közé tartozik, akik mesteri munkát produkálnak abban, miként lehet egy témátlan, szétfolyó históriából regény-limonádét gyártani. Krúdy az előkelő hangulatok, a múltban melázó merengés lovagja volt a régi jó időkben és íme az októberi forradalom után írt egy múlt gyalázó cikket, amelyért a Magyar Múza is kiközösítette őt az irodalomból.

De ezzel még nincs befejezve Krúdy bűnlajstroma. Ne csodálkozzunk rajta, ha ebből a biedermeier-limonádé íróból, aki a márciusi ifjakat szemérmetlen krúdyizmussal »csepürágó«-nak, Petőfit pedig a »félbolond megkotyagosodott«-nak nevezte, ha ebből a Krúdyból a bolsevizmus alatt is kikíváncozott az isteni tehetség. Ezúttal a vöröscímlapú Pesti Futár vezércikkében szólalt meg. Előttünk fekszik a kedves futár 1919. május 16-iki száma. Rajta a felelős szerkesztő neve: Nádas Sándor. A tartalom olyan vörös, mint amilyen fehérre mázolt ma. De a közvélemény nálunk megtűri, sőt támogatja az ilyen utcasárból élő szennylapokat.

Ebbe a számba írt az arisztokrata Krúdy Gyula vezércikket! Leírja milyen Magyarországot a kommün alatt. Boldog ország, állapítja meg Krúdy Gyula május 16-án, az ellenforradalmárok akasztásának idején. A régi »ősvilág« hála Istennek letűnt! Szép kis idők is voltak azok! Csupa buta magyar gentry duhajkodott az országban. Más nem is volt. De a terrorfiúk szelíd kommunje boldogságot hozott, hisz »grófok és zsidók elvtársnak szóltják egymást.«

Ezek után megértjük, hogy a Kisfaludy Társaság miért nem akarta tagjainak sorában üdvözölni Krúdy Gyulát.

(Volt annak egyéb oka is: az író tökéletes tehetségtelensége. Szerk.)
n. a.

Nem kevésbé útszéli hangú a következő támadás sem.

Magyar Múza, 1920. febr. 1. I. évf. 3. sz. 135—137. l.

Az író erkölcsi hitele

Vettük a következő felszólalást:

Tisztelt Szerkesztő Úr! A Magyar Múza új számának gazdag irodalmi szemléje többek közt Krúdy Gyulának egy* novellás kötetével is foglalkozik, szigorúan, de érdemlegesen és a hitelét el nem játszott írónak kijáró tisztességgel. Nem tehetek róla, Szerkesztő úr, de kimondom, hogy én ezt a figyelembevétel, azt, hogy a Magyar Múza előkelő hasábjain Krúdy Gyulával szóba állunk, legalább is ez idő szerint, amíg Krúdy Gyula irodalmi múltjának egy pontját nem tisztázza vagy érte nem vezekel, hibának látom. Utálok minden terrort, akár vöröset, akár fehérét; utálok minden hajszát, minden oknélküli »áruló« leleplezést és feljelentést, ami sokszor csak személyes bosszú kitérítése vagy arra való, hogy aki másra rákiáltja: »áruló«, magának szerezze meg a hiányzó erkölcsi tőkét. De nem tudom elfelejteni életem egyik legkellemetlenebb irodalmi impresszióját. 1918. évi november 8-án, egy jó héttel az októberi forradalom után, a Déli Hírlap című, akkor elterjedt utcai lapban egy *Fehér napló* felírási cikk összehasonlítást tett az épen lezajlott forradalom és az 1848-iki közt. E cikkben ezeket olvastam:

»Az októberi forradalomnak semmi köze sem volt a színpadhoz és a színészekhez. Ennek a forradalomnak nem volt Laborfalvi Rózája, sem öreganyja; félbolond Jókai Mórca sem, csörgő, feltűnési viszketegben szenvedő ifjúsága sem... Az októberi forradalom görögtűz nélkül, bömbőlő kóristák, rossz-szagú színházi rendezők közreműködése mellőzésével született.

* A betyár álma. Kleofásné kakasa és más elbeszélések. Bp. 1920. Athenaeum. 194. l.) Leidenfrost Sándor borítékrajzával.) Ismertette: Magyar Múza. 1920. 83. (Császár Elemér.)

Sőt szavallat is alig volt, amiről hiába keresünk feljegyzést a márciusi régi komédiában. (Értsd: a 48-iki márciusi forradalomban.) És azért lehet inkább bízni ebben a forradalomban, mert nem komédiásnok és szereplni vágyó csepűrágók segítették világra az újszülöttet. Hanem az világra jött kócosan, mosdatlanul, a munkások zubbonyában, mint a szegény ember gyereke. (Csodálatos, hogy az zubbonyban születik!)

»Ezeknek a napoknak nincs Jókai Móra, aki ötven esztendő múlva költői hazugságokkal és nőszerelmekkel szoknyafodraival díszítse a korszak krónikáját. Félbolondok, megkötygösödött forradalmárok, eszeveszett komédiások alig szaladgáltak az utcákon. Pontosan ment minden, mint egy gyári munka. Még az éretlen ifjúság se vigyorgott. Szemen köpték volna azt az orcátlant, aki itt Petőfi pózában, hóbortosságában akart volna szerephez jutni. A komoly, megtört, bánatos emberek forradalma volt ez. Az erőtlének nyelvöltögető satírája, a gyávák gúnyolódása, a félkégyelműek röheje nem tud megkapaszkodni egyetlen tüskében sem az októberi forradalom történetben. Senki nem üvöltött céltalanul, a bolond kakastollat egyetlen kalapnál sem láttuk; a múlt század negyvenes éveiből való színészkedő magyar helyett egy új típust láttunk kibontakozni az elmúlt napokban: — a mindennapi munkáját nem szüneteltető józanul tervelő és nyugodalmasan lefekvő forradalmár stigmáját. Az eskük elhangzottak s mindenki ment a dolgára . . . Rosszkatóságos tanárok s szervezett munkások, csak az írósztaluk mellől lázító hírlapírók és eszményi anarchisták, a hosszadalmas reménytelenségben megtisztult politikusok és átszellemült katonák vitték az októberi forradalmat«. stb.

A cikk aláírása: *Krúdy Gyula*.

Nos, t. Szerkesztő úr, az az ír, aki ezt leírhatta, nézetem szerint eljátszotta erkölcsi hitéletét. Nem azért, mert a következő kilenc hónap ugyancsak furesán kommentálta a cikket: minő eszményi anarchistáink voltak nekünk a megtisztult politikusaink. Az új forradalom jóindulatú megítélését akkorra még elfogadhatjuk jóhiszeműnek. Nagyon csekély ítélőképeségre vall ugyan, ha valaki az 1918-iki forradalmat ilyen makulátlanul látta, mindjárt az első napok gyilkosságai, rablásai után és Tisza István legyilkolásának friss benyomása alatt. Az is lehet tudatlanság, ha valaki a 48-iki forradalmat csupán a pesti mozgalomban látja s nem tudja azt, hogy az országgyűlés is forradalomba lépett, és azt a kormányt, melyben egy Széchenyi, egy Kossuth, egy Deák, egy Eötvös, stb. stb. vett részt, nem becsüli annyira, mint azt a »nemzeti tanácsot«, melynek legkimagaslóbb alakjai Károlyi Mihály és Hock János voltak. De nagyon rövidlátó optimisták akkor még lehettek jó véleményrel az új forradalom embereiről, efelől még lehettek jóhiszeműek. De arra mi szükség volt, hogy Krúdy Gyula meggyalázza nemzeti múltunk egy legideálisabb korát, hogy sarat hányjon a nemzetnek naív, egyben-másban túlzó, egyik-másik képviselőjénél talán szinpadias, de azoknál is őszinte, egészben véve fenséges és szent lángoló lelkesedésre, hogy ne áttolja megrágalmazni egész akkori közéletünket és irodalmunkat, ifjúságunkat, férfi és női társadalmunkat, káromolni többek közt nemcsak Jókai, hanem Petőfi emlékét is?

Nem, t. Szerkesztő Úr, ez már nem rövidlátás, nem is tudatlanság, hanem tudatos rosszhiszeműség, ami abban a pillanatban, mikor nemzetiségünk aláaknázása folyt, százszorosan fáj és ezerszeres büntény volt. Én ebben nem most, hanem mindjárt akkor nemzeti hűtlenséget és irodalmi perverzítást láttam és megundorodtam tőle. És mikor most egy éve a Kisfaludy-Társaságban valaki szóba hozta Krúdy Gyula tagul jelölését, én e cikk alapján a tegerélyesebben tiltakoztam ez ellen, s a jelölést azonnal el is ejtették. És ez a túske megvan a lelkemben ma is. Én Krúdyt e cikkéért ma is felelősnek érzem. Krúdyt én nem ismerem, tudommal nem is láttam, személyi bosszú nem vezet; ami kis erkölcsi tőkém van, azt más úton kívánom gyarapítani, mint íróársaim bemártásával. Épen azért elfogulatlanul Krúdy személye iránt, de felelőséget követelve tőle, mint írótól, mint a közélet emberétől, azért, amit írt, azt mondom, hogy az irodalomban Krúdyval addig foglalkozni nem lehet, nem szabad, amíg fenti cikkét elfogadhatólag meg nem magyarázza, vagy érte a megsértett izlésnek, mindenekfölött a megsértett nemzeti és irodalmi szellemnek kellő elégtételt nem ad.

Szerkesztő úrnak tisztelő híve

Négyesy László

Sietek válaszolni Négyesy László tisztelt barátom nyílt levelére. Véleményfűrk Krúdy Gyuláról teljesen megegyezik: mint íróról és mint a közélet emberéről egészen egyformán gondolkodunk róla. Még abban is egyet értek vele, hogy azzal az íróval, aki a fontosabb lenyomatott együgyű és nemzetgyalázó cikket írta, a Magyar Múzsza nem állhat szóba. Tovább azonban nem mehetek. Irodalmi folyóiratnak a kritika nemcsak joga, hanem kötelessége is, s ha az író eljátszotta is hitéletét nemzete előtt s ezzel azt a jogát, hogy megvárhassa a kritikától, hogy foglalkozzék műveivel: számunkra megmarad az a kötelesség, hogy azoknak esztétikai értékét vagy értéktelenségét kimutassuk. Az irodalmi becs független írójuk erkölcsi értékétől — nekünk pedig csak az előbbivel van dolgunk. Az erkölcsi szempontot csak akkor kellett volna belevegyítenem, ha Krúdy irodalmilag értékes könyvet írt volna. Ekkor meg kellett volna

mondanom olvasóimnak, hogy Krúdy nem az az író, akinek művéért magyar ember pénzt adhat, akit bármi módon is támogathat. Ilyen csoda azonban nem történt, s ha volt is valakinek kedve megvenni vagy elolvasni Krúdy új könyvét, bírálatom után mindenesetre elment a kedve. Azt hiszem Krúdy igen hálás volna nekem, ha politikai múltja miatt lemondanék arról, hogy könyveivel foglalkozzam. Ezt a szolgálatot azonban nem teszem meg neki.

Császár Elemér."

Krúdy a támadásokra reagálva írja az alábbi, kéziratban fennmaradt levelét, melynek további sorsáról nem tudunk.

„Nyílt levél Pekár Gyulához a hazaárulásról.

Államtitkár úr!

Kezembe adtak egy újságot, amelyen az Ön nevét láttam, amelyet ön szerkeszt, amelyért nyilván vállalja is a felelősséget. Hát ebben a Magyar Múza című lapban azt írják rólam, hogy rossz író vagyok, hogy majd megtanítták a közönséget, hogy ne adjon pénzt a könyveimért. Ez mind igen természetes dolognak tetszik előttem, amikor tanárok kezébe tollat adnak, amely tanároknak ön az államtitkáruk. E szegény professzorok kenyéradó gazdájukat tisztelik önben és oly buzgón állnak szolgálatára, hogy már csaknem végig marták az újságaikban azt a magyar irodalmat, amely soha se ismerte el a rossz írókat. Értem, államtitkár úr . . . évtizedek sikertelensége . . . évtizedek elnyelt keserősége . . . évtizedek emésztő szomjúsága . . . Értem államtitkár úr, hiszen én író vagyok, aki belát a mások lelkiállapotába. Nincs édesebb víz a bosszú vizénél és ön szürcsöl is e vízből oly mohósággal, hogy már a lapja 3-ik számában azt iratja rólam (miután az előbbi támadások nem értek célba), hogy: *hazaáruló* vagyok. Vajjon mit irat ön szegény szolgálóival a Magyar Múza tizedik számába, ha a nagy ágyukat ily korán elsütögeti?

Államtitkár úr, én nem vagyok hazaáruló. Én nem voltam a munkáspárt tagja, én nem voltam tegnap Interánus és ma egy kimondott katolikus párt vezére. Én mindig az voltam, aki ma. Magyar író. Remélem, hogy ez a pártoktól független állás megmarad részemre akkor is, ha ön már nem lesz államtitkár . . . N. tanár úr szerint hazaáruló vagyok, mert 1918. november 8-án (pontosan egy héttel az októberi forradalom után) azt írtam, egy azóta megszűnt újságba, hogy örvendezek Magyarország függetlenségének . . . Úgy-e bár jól mondtam el, államtitkár úr, hogy lapjában mit írtak rólam? Úgy-e bár jól mondtam el, hogy 1920. februárjában az ön lapjában engem »*hazaárulónak*«, *gyaniús politikai múltú* embernek neveznek, mert 1918. november 8-án lelkesedni merészeltam az egyhetes forradalomért? Úgy-e bár jól mondom el, hogy a Petőfi Társaságban ön hajszát indított, hogy engem, mint hazaárulót megbélyegezzenek ezen cikkem miatt?

Lássa államtitkár úr ezek a magyar dolgok.

Önök hatalmában van a cenzúra. Többet tehát nem írhatok, ámde elgondolhatja, hogy mit írnék önről, ha én volnék az államtitkár, s nem ön.

Krúdy Gyula"

Az író elleni hajszja évekig folyik. Ő azonban nem kedvetlenül, hanem rendületlenül, szenvedélyesen, hihetetlen aktivitással és termékenységgel dolgozik. — Dolgozik élete utolsó napjáig.

Wacha Imre

HÁNSZOR SZEREPELT JÓZSEF ATTILA A MAGYAR RÁDIÓBAN

1. József Attila rádiószerepléseiről az irodalmi köztudatban az él, hogy a költő mindössze egyszer olvashatta föl verseit a rádióban. Ekkor is, mialatt verseit mondta a mikrofon előtt, az adóállomás felett elvonuló zivatar miatt adásszünet volt. Ezért a költő csak a stúdió süket falainak mondhatta el költeményeit. Az ország népéhez emberi és költői mondanivalója a rádió hullámain nem juthatott el.

A történet ilyen formájában tulajdonképpen József Jolán könyvének egyik félreértett részletén alapul. József Jolán 1937. őszének balatonszárszói eseményeire visszaemlékezve néhány sort szentel annak, hogy 1937. szeptemberében a rádióban felolvasták József Attila néhány versét (*József Attila élete*. 1955. 277–8.). Erről a felolvasásról Utussal csak az utolsó pillanatban és véletlenül szereztek tudomást. A rossz vételi lehetőségek és a gyerekek zajongása miatt alig hallottak valamit a versekből. Ekkor emlékezett vissza Etus öccsük korábbi szereplésére: „Emlékszel, 1935. szeptemberében, amikor ő maga olvasta föl verseit, éppen az alatt a negyedóra alatt volt viharszünet a rádióban. Szegény ült a mikrofon előtt, mondta a verseket és senki se hallotta. Milyen furcsa és szomorú dolgok ezek. Nem is jó rá gondolni...”

Ebből a néhány sorból terjedhetett el az „irodalmi közvélemény”-ben a balsikerű rádiószereplésről szóló történet. Pedig a való helyzet bizonyos mértékig jobb volt. József Attila ugyanis *négyszer szerepelt* verseivel a Magyar Rádióban; helyesebben szólva a költő életében négyszer kapott lehetőséget arra, hogy a rádió nyilvánossága révén személyesen szólhasson hallgatóihoz. József Jolán könyve ezekből csak kettőt jegyzett föl: az első, személyes szereplést és az utolsót, amikor csak fölolvasták a költő verseit. Ezeket is meglehetősen pontatlanul, csak hozzávetőleges időpontokat említve meg.

2. József Attila első rádiószereplése korábban zajlott le a József Jolán jelezte időpontnál. A költő 1935. augusztus 14-én, egy szerdai nap estéjén másodmagával állott első ízben a mikrofon előtt. A szereplés körülményeiről, előzményeiről, a fölolvastott versek számáról és címéről jóformán semmit sem tudunk. Nagyon valószínű, hogy az 1934. decemberében megjelent *Medvetánc* kötet anyagából — vagy az azóta írt versekből — válogatta ki a felolvasásra szánt költeményeket. A költő hagyatékában nem találtam utalást erre a rádiószereplésre. Nem lehetett utána nézni sem ennek, sem a többi szereplésnek a Magyar Rádió irattárának archív anyagában sem, mert annak nagyobb része elpusztult a háború alatt; a megmaradt töredék iratai pedig az Országos Levéltárban várnak feldolgozásra. Így tehát a szükséges rádióműsorra és József Jolán visszaemlékezéseire vagyunk utalva. A rádió műsoraiból csak annyi derül ki, hogy a kérdéses napon: „Két költő: József Attila és Sárközi György verseiből olvasnak fel.” A felolvasás egyébként a — mai Kossuth rádónak megfelelő — Budapest I. műsorában szerepelt este nyolc óra és fél kilenc között. Olyan időben tehát, amelyben már akkor is elég sokan hallgathatták a rádiót.¹

A két költőnek, József Attilának és Sárközi Györgynek tervezett és műsorra tűzött felolvasása azonban nem hangozhatott el, mert — mint József Jolán könyve is tudósít bennünket — „éppen ezalatt a negyedóra alatt volt viharszünet a rádióban”. József Jolánnak ezt az állítást igazolják az Országos Meteorológiai Intézet Tájékoztatói Osztályának feljegyzései. Ezek szerint 1935. augusztus 14-én Budapest felett olyan légköri viszonyok uralkodtak, amelyek zavarhatták az adóállomás munkáját, s viharszünetet idézhettek elő.²

Bármennyire kedvező időpontban és kedvező körülmények között (esti órák és Budapest I. adó!) tüzte is műsorra a Rádió szerkesztősége József Attila szereplését, a felolvasás elmaradása mindenképpen nagy és súlyos megrázkódtatást jelentett az akkor már nagybeteg költőnek — aki már azokat a verseket kezdte írni, melyek majd a *Nagyon fáj* kötetbe kerültek bele —, hiszen a szereplés elmaradásában mellőzést és méltánytalanságot láthatott.³

3. József Attila második rádiószereplése 1936. április 3-án, pénteki napon volt. Erről sem tudunk sokkal többet, mint az előzőről. A Petőfi Irodalmi Múzeum József Attila-gyűjteményében őrzik azt az értesítést, melyet a költő szereplése előtt a rádió egyik műsorigazgató-

¹ A két költő szereplése előtt 19.00–20.00-ig Kishonti József énekelte magyar nótákat Kiss Béla és cigányzenekara kíséretével; a két költő műsora után pedig 20.30-tól az Operaház tagjaiból álló zenekar játszott Fridl Frigyes vezényletével. (Vö. Rádió Újság 1935. XII. évf. 33. sz. 32.; Antenna 1935. III. évf. 32. sz. 13.)

² A Meteorológiai Intézet, valamint a Posta Rádió és Televízió Műszaki Igazgatóság Üzemviteli Műszaki Osztálya feljegyzései szerint — mint Szalma Jánosné, ill. Pataki László osztályvezető és Hógye Imre a pécsi adóállomás vezetője közölte — József Attila többi rádiószereplésének időpontjában a rádió műsorát nem zavarta meg adásszünet. Segítségükért ezúton mondok köszönetet.

³ 1935 első felében ugyanis — miközben ő a rádiószereplésre készülhetett, miközben a rádió irodalmi műsoraiban (a korábban elkezdődött és még sokáig tartó) Száz könyv sorozatban Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc és mások egymás után tartották előadásait — egymás után szerepeltek önálló műsorra a költő kortársai: 1935. május 8-án Szép Ernő „csevegését” közvetítette a rádió, június 10-én Illyés Gyula tartott előadást a népdal jelkép-nyelve címmel; június 28-án Emőd Tamás versei hangzottak el, július 15-én pedig Kosztolányi Furdés című novellája. Ugyancsak júliusban öt más költő is költőnő állhatott verseivel a mikrofon előtt: 20-án Fekete Lajos, 25-én Nil (Dapsy Gizella) és Reichard Piroksa, 29-én pedig Rolla Margit és Török Sophie. Egy héttel József Attila elmaradt szereplése előtt, augusztus 9-én olvasott fel verseiből Illyés Gyula és Fenyő László. Két héttel később pedig Radnóti Miklós és Vas István. — Gondoljuk csak el, hogy mennyire nem közömbös a rádió nyilvánossága. A népszerűsítésen, megismertetésen kívül a költő elismerésének, méltánylásának fokmérője is. Egyfajta hivatalos értékítélet. József Attilát már 1923-ban foglalkoztatta a rádió nyilvánosságának gondolata. A legutolsó harcos-ban így ír: „Ma hat földrészre nyílik bimbója Szép szívem óriás, piros virág És villámok hullámok lengetik Világbelengő, kitarult szagát.” — Az elmaradt szereplés is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a költő oly tragikusan fogadta a Baumgarten-díj elmaradását, ill. az odaítélésével kapcsolatos bonyodalmakat.

jától, dr. Havel Bélától kapott még Korong utcai lakására. Talán érdemes teljes egészében idéznünk a levelet, hisz egyik bekezdése arra utal, hogy az előadás anyaga a rádió irattárába kerülhetett, s így remény van arra, hogy további kutatás segítségével sikerül az előadások anyagára bukkannunk. A szövegbe kurzív szedéssel jelöljük a nyomtatott úrlapra géppel, kézzel beírt szöveget.

MAGYAR
TELEFONHIRMONDÓ
ÉS
RÁDIÓ
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
BUDAPEST, VIII. SÁNDOR UTCA 7.
TELEFON 145—510
Sürgőnycim: „MAGYARRADIO”

Budapest, 1936. márc. 5.

Nagyméltóságú
Méltóságos
Nagyságos
Tekintetes

József Attila urnak

Budapest
VII. Korong u. 6.

Van szerencsém értesíteni, hogy *április 3-án 20.20 óras kezdettel 12, vagy 13 perc időtartammal* másorba állítottam *Bp. II. hullámhosszán verseit* című az Ön felolvasásában. [1] Honoráriumként, a szerzői jogdíjat is beleértve 50.- pengőt ajánlok fel. Amennyiben

pedig Nagyméltóságod Méltóságod Nagyságod szerzői jogirodához tartozik, ... járó jog és megjelenési díjat . . . útján fogom az irodával fennálló szerződésünk értelmében elszámolni.

Arra kérem, hogy az anyagot két gépelt példányban az előadás előtt legalább 14 nappal feltétlenül beküldeni, az előadás címét pedig a lehetőségekhez képest velünk közölni szíveskedjék.

Az anyagot csatolom, megjegyzem azonban, hogy azt az előadás után irattárunk részére itt tartjuk.

Nagyméltóságod Méltóságod Nagyságod Mivel a mikrofon előtt még nem szerepelt, arra kérem, hogy . . . hó . . . n . . . órakor stúdiónkba befáradni szíveskedjék, hogy . . . lector urunk a mikrofon különleges sajátosságaival megismertesse és a szükséges hangpróbát megtarthassa.

DrFo

Teljes tisztelettel
Dr Havel

Az értesítő levél utolsó két bekezdése át van húzva. Ez azt jelzi, hogy az április 3-ára tervezett felolvasás már nem az első rádiószereplése volt a költőnek, hiszen már nem kellett őt megismertetni a „mikrofon különleges sajátosságaival”.

A felolvasás — A Petőfi rádióknak megfelelő — Budapest II. adón 20.20 és 20.45 között el is hangzott. József Attila ez alkalommal sem egyedül olvasta fel verseit. Berda Józseffel együtt állt a mikrofon előtt. Hogy a két költő mely verseit olvasta fel, sajnos ma már — vagy ma még? — nem tudjuk megállapítani, hiszen a rádióújságok ismét nem sorolták fel a versek címét.⁴

4. A harmadik rádiószereplésre 1936. december 11-én, pénteken 19.20-kor került sor, ismét a Budapest II. hullámhosszán. Ez alkalommal — talán az elmaradt felolvasás pótlására. — újra Sárközi Györggyel állhatott a mikrofon elé József Attila.

A felolvasás előkészületeit jelzi az a levél, melyet Cs. Szabó László (vö. IrodLex. 2 : 119-20), a Magyar Telefonhírmondó és Rádió RT Irodalmi Osztályának osztályvezetője küldött a költőnek. A levél misszilis változatát a Petőfi Irodalmi Múzeum József Attila-gyűjteménye másolatát az Országos Levéltár (K. 613—1936, IV/1 Cs. Szabó Lászlóhoz írt levelek 221) őrizi:

CS. SZABÓ LÁSZLÓ DR
A MAGYAR TELEFONHIRMONDÓ
ÉS RÁDIÓ RT
OSZTÁLYVEZETŐJE

Budapest, 1936. október 28.
VIII. Sándor-utca 7
Telefon 45—5—10

⁴ A Budapest II. adó önálló műsora egyébként elég rövid és szegényes volt: 18.00—18.40-ig Gyorsíró-verseny, 20.20—21.40-ig „Berda József és József Attila verseiből adnak elő”, 20.50—21.10-ig Hírek, 21.15—22.15-ig „Guttenberg György jazz-zenekarának műsora; külső közvetítés a Duna palota szállóból”. (Vö. Antenna 1936. IV. évf. 13. sz. 17., Rádió Újság 1936. XIII. évf. 14. sz. 38.)

Kedves Attila!

Visszatérve múltkori beszélgetésünkre, kérlek, hogy a verseket küldd be mennél előbb.

Szeretettel köszönt

Cs. Sza/Sz

igaz hived, barátod

Cs. Szabó László

Egy hónap múlva kapta meg József Attila a rádió műsorigazgatójának, dr. Havel Bélának értesítő levelét, melyet a Szép Szó szerkesztőségébe címeztek. A levél szinte teljesen megegyezik a fentebb bemutatott értesítő levéllel. A különbség csak annyi, hogy kissé részletesebben van kitérve az első két bekezdés. A levélnek csak a címzését, keltezését és a szereplésre vonatkozó első részét idézem, ismét kurzíválva a nyomtatott úrlapra géppel beírt részeket:

Budapest, 1936. nov. 25.

József Attila urnak

„Szép Szó” Szerk.
(Sürgős)

Budapest.
Mária Valéria u. 5

Van szerencsém értesíteni, hogy dec. 11. pént. este 19.20 óras kezdettel 15 perc időtartammal műsorba állítottam, Bp. 11. hullámhosszán verseit az Ön előadásában. Ugyanakkor szintén 15 perc időtartammal Sárközy György verseit is előadjuk. című . . . felolvasásában. [!]
Honoráriumként, a szerzői jogdíjat is beleértve 50.- pengőt ajánlok fel.

A dr. Havel Béla által aláírt értesítésre, mely csak három nap múlva, november 28-án jutott el a költő kezébe, József Attila két levéllel is válaszolt. Mindkettőt Cs. Szabónak írta. Az első levelet (egy keltezetlent) nem küldte el, mert véletlenül paca esett rajta. Ezt a fogalmazványynak is tekinthető kéziratot a Petőfi Irodalmi Múzeum József Attila-gyűjteménye őrzi:

Drága Laci!

Csak szombaton kaptam meg a levelet, melyből örömmel értesültem, hogy már 11-ére műsorra tűztek. Én magam nem jelentkezhettem előbb, mert három lakásból költöztem ki, könyvet ad ki tőlem a Cserépfalvi karácsonyra és mindennap sürget, a Bethlentéri Színház is naponta sürget a Lope de Vega fordításért. De hálaisten, te gondomat viseled. (Bocsáss meg a pacákért — a toll a hibás, nem az író.) Itt küldök anyagot — kérek —, adasd le a kiválasztottakat a portáshoz, hogy tudjam, miket olvashatok föl. Esetleg egy levélben közölhetnétek velem a versek címét.

Köszönöm fáradozásodat. Öllelek

J. Attila

A levélnek november 30-án keltezett missilis változatára — ezt a költő alaposan átfogalmazta — Egri Tibor tanár bukkant rá az Országos Levéltárban, a Magyar Rádió archívumának ott őrzött, s már feldolgozott anyagában végzett kutatásai során (OL. K. 613. 1936—IV/1. Cs. Szabó Lászlóhoz írt levelek 215 jelzettel).⁶ A levél így hangzik:

Drága Laci!

Bp. 1936. nov. 39.

Csak szombaton kaptam meg a levelet, melyből örömmel értesültem, hogy már 11-ére műsorra tűztél. Én magam nem jelentkezhettem előbb, mert közben három lakásból költöztem ki és egy negyedikbe és ez roppant rumlival jár. Azonkívül a Cserépfalvi is naponként sürget, mert könyvet ad ki tőlem és nem akarja lekésni a karácsonyi piacot, és naponként sürget a Bethlentéri Színház is a régen esedékes Lope de Vega fordítás miatt. De hálaisten te a magad posztján gondomat viseled. Itt küldöm az anyagot — kérek, adasd le a kiválasztottakat a kijelölt este a portásnál, vagy közöld velem a címüket, hogy tudjam, miket kell fölolvasnom.

Köszönöm fáradozásodat.

Szeretettel öllelek

J. Attila
Bp. VI. Teréz krt. 48. II. II. 13.
Tel.: 1—25—8—25

⁶ Ezúton mondok köszönetet Egri Tibornak, aki a levélre figyelmemet felhívta és a közlés jogát is átengedte.

A karácsonyi piacra megjelentetett kötet — mint tudjuk — a *Nagyon fáj* volt; a Lope de Vega fordítás pedig a *Donna Juana*.⁶ A *Nagyon fáj* kötetre való utalás alapján arra következtethetünk, hogy József Attila ehhez a rádiószereléshez ennek a kötetnek az anyagából válogathatta össze a felolvasás anyagát. Hogy végül is a beküldött versei közül melyek hangzottak el, nem tudhatjuk, hiszen a rádióújságok műsora ismét nem sorolja fel a versek címét. Talán a rádió irattárának archív anyaga rejthet valami tudósítást, mely az irattár feldolgozása után hozzáférhetővé válik. (Esetleg egy újabb vizsgálat után a rádiólemeztárában még hangfelvételek is sikerül rábukkanni.)

A két költő — József Attila és Sárközi György — felolvasása december 11-én, ismét pénteki napon volt, és ismét a Budapest II. hullámhosszán hangzott el.⁷

5. Negyedszer és utoljára József Attila-versek 1937. október 1-én, pénteken és már a Budapest I. rádióban, önálló műsorként, egyedül hangzottak el. A nagybeteg költőt ekkor a Siesta Szanatóriumban kezelték, verseit Fáy Béla előadóművész adta elő. (Fáy a rádióknak megbecsült és többször szerepeltetett előadóművésze volt.)

A rádiószerelés előkészítése ismét szóbeli megbeszélésekkel kezdődhetett, elég korán, valószínűleg már 1937. júliusában. Erre utal Cs. Szabó Lászlónak József Attilához a Siesta Szanatóriumba írt levele. A levél szerint József Attila fellépését 1937. szeptemberére tervezik (véltetőleg a levél alapján jelölhette meg József Jolán az utolsó szereplés időpontjaként szeptembert):

Budapest, 1937. augusztus 7.

Kedves barátom!

Igéretemhez híven szeptember második felére előjegyeztettek, remélem az igazgatóság majd át is veszi a javaslatot.

Az anyagról sajnos nem gondoskodhatom. Kérlek intézkedjél levél útján, hogy kiadód az általad kijelölt verseket a kötetekből kitépve, elküldjék.

Rövidesen szabadságra megyek. Augusztus végén mind a versek, mind a Cserépfalvi-féle kötet ügyére visszatérek.

Gyors és alapos gyógyulást kívánva, szeretettel köszönt

régi híved

Cs. Szabó László

Nagyságos

József Attila urnak,

Budapest.

Siesta Szanatórium

Ráth György u. 5.

Cs. Sz/SzK

A boríték címzése:

Nagyságos

József Attila urnak,

A postabélyegző kelte:

937. aug. 7. 15.

Budapest.

Siesta Szanatórium

Ráth György u. 5.

A felolvasás anyagát — mint a levél utalásából következtethetünk („intézkedjél . . . hogy kiadód az általad kijelölt verseket a kötetekből kitépve”) — vagy az 1936. decemberében megjelent *Nagyon fáj* kötet verseiből vagy talán a Szép Szó egyes számaiban megjelent versekből állították össze, az el nem fogyott példányok lapjait tépve ki, hogy ne kelljen a szanatóriumban fekvő költőnek a költemények szövegét újra legépeitnie. (A többes szám használata — „kötetkből” — inkább a Szép Szóból történő válogatást valószínűsíti.) Maga a költő a felolvasásra szánt verseket nem a *Nagyon fáj* kötetből válogatta össze. A mintegy húsz perces önálló műsor anyagát valószínűleg az 1937-ben írt versek szolgáltatták; ezekből küldhetett be a költő egy csokorra valót, melyből a műsorszerkesztő ötöt választott ki. Ezek: a valószínűleg 1937. februárjában írt *Flóra I–V*, a *Nem emel föl*, mely 1937 elejéről származik, az 1937 köze-

⁶ A *Donna Juana* fordításra lásd: József Attila *Összes Művei* 4: 263–75. — A levél missilis változatában, mely közli a költő új lakáscímét is, három elhagyott lakásról ír József Attila. Ezek közül az egyik valószínűleg a Korong utcai volt. 1936 márciusában még ide kapott levelet a rádiótól. Innen még két lakásba kellett átköltöznie, mielőtt a Teréz körútba beköltözhetett. Cs. Szabó levelén nincs feltüntetve a lakcím. A hivatalos értesítést a Mária Valéria u. 5. számra címezték. Ez azonban a Szép Szó szerkesztőségének és egyben a Cserépfalvi kiadónak a címe. JA lakásának vagy lakásainak címét tehát nem tudták.

⁷ Az adó rövid önálló műsorában 18.30–19.00-ig Szlabey Béla gyorsírottanyomlat sugározta. Ezután, 19.20–19.50-ig József Attila és Sárközi György költeményei hangzottak el, majd 20.40–21.20-ig hanglemezekről Lalo (Spanyol szimfónia, hegedűvesény) és Arnold Bex (Tintaleg, szimfonikus költemény) műveiből játszottak. (Vö. Rádió Újság 1936. XI. évf. 50. sz. 38., Antenna 1936. IV. évf. 49. sz. 17.)

pén irt *Bukj föl az árból* és a *Flórának* című vers, és talán az 1936-ban irt, a *Szép szó* novemberi számában, illetőleg a *Nagyon fájban* megjelent *Majd megöregszel*. Ez utóbbi helyett gondolhatunk az 1935—36-os *Majd emlékezni jó lesz* című versre is, mert abban a levélben, melyben József Attilával a felolvasásra elfogadott versek címét közlik, az ötödik vers címe: *Majd*. A levelet báró Schell Gyula, a rádió egyik műsorigazgatója küldte József Attilának a Siesta Szanatóriumba. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött levél így hangzik:

MAGYAR
TELEFONHIRMONDÓ
ÉS
RÁDIÓ
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
IGAZGATÓSÁG

Nagyságos

József Attila urnak

Budapest, 1937. augusztus 19.
VIII. Sándor-utca 7
Telefonszám 1—455—10

Budapest
Siesta Szanatórium

Tisztelettel értesítem, hogy a beküldött versei közül illetékes bizottságunk az alábbiakat fogadta el:

*Flóra (I.—V.)
Nem emel föl.
Bukj föl az árból.
Flórának
Majd.*

Melléklet A többieket mellékelten visszazármatjuk.
Dr. Fo.

m. f.

Schell

A boríték címzése:
Nagyságos

József Attila urnak,

A postabélyegző kelte:
937. aug. 19. 18.

Budapest
Siesta Szan.
Ráth György ú.

A szereplés időpontjáról Havel Béla a szokásos, fentebb teljes egészében bemutatott nyomtatvánnyal tudósítja József Attilát, 1937. szeptember 1-i kelettel. Érdekes, hogy az értesítést nem a Siesta Szanatóriumba, hanem a Cserépfalvi kiadó, illetőleg a *Szép Szó* szerkesztőségének a címére küldték. A nyomtatványnak, melyből csak a költő szereplésére vonatkozó részt idézem, az „Arra kérem . . .” kezdetű szakasza és az utolsó bekezdés át van húzva. A levélhez eredetileg csatolva lehetett a kiválasztott anyag is, mert a nyomtatványra két helyen is be van írva a *Melléklet* szó. Ismét kurzivalással jelzem a nyomtatott szövegbe írógéppel beírt részeket.

Budapest, 1937. szeptember 1.

József Attila urnak

Budapest
Mária Valéria u. 5.
„Szép Szó” szerk.

Van szerencsém értesíteni, hogy október 1-én, pént. 19. ó. órás kezdettel 15. perc időtartammal műsorba állítottam *Bp. I. hullámhosszán Verseit* című saját felolvasásában. [!]
Honoráriumként a szerzői jogdíjat is beleértve 50.- pengőt ajánlok fel.

A levél értelmében József Attila személyesen mondta volna el verseit negyedik rádiószereplése alkalmával is. Időközben azonban egészségi állapota rosszabbra fordulhatott, mert Cs. Szabó Lászlónak 1937. szeptember 29-én, tehát a rádiószereplés előtt két nappal kelt, József Attilához a Siesta Szanatóriumba küldött, saját, hivatalos levélpapírára írt levele arról tudóst bennünket, hogy a versek felolvasását Fáy Béla előadóművészre bízták. A levél szerint a felolvasás anyagát a *Nagyon fáj* kötet versei szolgáltatták volna:

Budapest, 1937. szeptember 29.

Kedves Attila!

Miután egyelőre még lábadozó vagy, az igazgatóság — előterjesztésmre — úgy intézkedett, hogy a „Nagyon fáj” [!] legjobb verseit egyik kitűnő előadóművészünkkel, Fáy Bélával adatja elő. A dolog természetesen erősen tartom a kezemben, magam ellenőrzöm az előadóművészt, hogy verseid kellőleg érvényesüljenek.

Hallgasd olyan szeretettel, amilyennel én műsorra tűztem.
A tiszteletdíjat az igazgatóságához intézett levélbeli kérésedre természetesen postán is el tudjuk küldeni.

Szeretettel köszönti régi barátod
Cs. Sza/Sz.M.

Cs. Szabó László

Nagyságos József Attila urnak

Budapest

A boríték címzése:

Nagyságos

József Attila urnak

A postabélyegző kelte:
1937. sep. 29. 20.

Siesta Szanatórium
Új depandance

Budapest, I.
Ráth György-utca 3/5

Részletesebb levéltári anyag hiányában ismét nem tudjuk megállapítani, hogy végül is mely versek hangzottak el a rádió József Attila-műsorában. József Jolán könyve sem említi címeiket. Nem lehetetlen, hogy Cs. Szabó nem ismerte eléggé a *Nagyon fáj* kötet tartalmát, s nem tudta, hogy a kiválasztott és jóváhagyott öt vers közül négy nem szerepel ebben a kötetben, ennek megjelenése után íródott. Lehetséges, hogy Fáy Béla a már említett öt verset mondta el, de az sincs kizárva, hogy csakugyan a *Nagyon fáj* kötetből olvasott föl néhány verset. Emellett szólhat az, hogy a felolvasásra szánt anyagot — mint ez szokás volt (vö. a korábban teljes terjedelmében idézett levéllel) — az értesítéshez mellékelve elküldték a szereplőnek, jelen esetben a költőnek, abban a tudatban, hogy ő maga fogja elmondani verseit, s ráadásul nem a szanatóriumba, hanem a Szép Szó szerkesztőségébe. Így tehát, ha másodpéldány nem volt a műsorszerkesztőség birtokában, rövid idő alatt csak a *Nagyon fáj* kötetből tudtak anyagot kiválasztani a költő helyett „beugró” Fáy Bélának.

Tény az, hogy az utolsó rádiószereplés — mint József Jolán könyve is tudósti — végül is lezajlott, méghozzá eléggé ünnepélyes és végre József Attila költői jelentőségéhez méltó körülmények között. Talán a társadalmi nyilvánosság is elég nagy volt ez alkalommal. A Budapest I. hullámhosszán ezen a délutánon ünnepi műsort közvetítettek: Az Operaház évadnyitó előadását.³

Természetesen ez a késői elismerés és méltánylás túl sokat már nem jelenthetett a nagy beteg költőnek. A talán nem is hallott utolsó, ünnepélyes szereplés elismeréseiből nem sok jutott neki. Legfeljebb a hátra levő néhány napnak adhatott több fényt, több derűt. Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy az utolsó versekbe ilyen sorok is kerülhettek:

Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy mondták: bár velük
Voltam volna én boldogan.

(Íme hát meglettem)

A költő életéből a rádiószereplés idején ekkor már alig volt hátra több két hónapnál. Az utolsó, nyilvános szereplés után alig egy hónap múlva, november 4-én a költőt nővere, Jolán levitte Balatonszázszóra. Újabb egy hónap múlva, december harmadikán a költő már halott volt. Talán ezért is kapott olyan tragikus kicsengést József Jolán könyvében az utolsó rádiószereplés leírása.

³ A műsor, melyet a telefonhírmondó és a reléállomások is átvettek, a következőképpen alakult. 16.15-kor a rádió diáklélorája keretében dr. Wehner Józsefné előadását olvasták fel „Az első lírai költő” címmel, vélhetőleg Balassi Bálintról. 17.00 órakor dr. Joó Tibor tartott előadást „Platon, az európai gondolkodás atyja” címmel. 17.30-tól a rádió szalonzenekara játszott Csajkovszkij, Adam, Korngeld, Lehár, Leoncavallo, Dohnányi, Poldini műveiből. A 18.10-kor kezdődő sport hírek után 19.00-tól 19.30-ig — tehát a tervezett 15 perc helyett fél órán át — tartott József Attila műsora: „József Attila versei” olvashatjuk a rádióújságban. 19.30-tól az Operaházból Erkel Ferenc Hunyadi Lászlójának ünnepi előadását közvetítette a rádió. (Vö. Antenna 1937. V. évf. 39. sz. 17., Rádió Újság 1937. XIV. évf. 39. sz. 43.) Az Antenna és a Rádió Újság közölte műsorból egyébként sem most, sem a harmadik szereplés alkalmával nem derül ki, hogy a József Attila, illetőleg ő és Sárközi György személyesen mondta-e a verseket vagy más olvasta fel őket. Egyébként József Jolán fogalmazása is nehezen érthető. Pontatlan könyvében az időpont meghatározása is.

UNGVÁRI TAMÁS: POÉTIKA

Bp. 1967. Gondolat K. 632 l.

A könyv egyszavas címe az 1968 őszi kandidátusi vitára „A műfajok problémái”-vá bővült. Az egyezés csak látszólagos: az első cím jelölhet népszerűsítő vagy oktatási célt is, a második már magasabb, tudományosabb igényt takar. Az írói alkotást természetesen elsősorban saját célkitűzése nyomán kell megítélnünk, de jogunk van megbírálni magát a célkitűzést is: értékelésünk ezzel válik megalapozottá. Kérdeznünk kell tehát itt is: mi az előttünk fekvő mű valódi célkitűzése?

Szaktudományunkon belül a műfajok elméletével úgy állunk, mint a fizika a maga anyagával. A középiskola a klasszikus fizika fogalmait tanítja, de aki onnan kilépve a korszerű fizika tartományába kerül, az szédelegni kezd, mert mindaz, amit előbb tanult, bizonylatanná válik. A poétika viszonylatában Ungvári is utal az analóg helyzetre: tanítjuk az örökölt műfajelméletet a három fő műnimmel s a századok óta ismert műfajokat sorakoztatjuk fel, — de a tanintézetek falain kívül, a tudományos műhelyekben már minden kérdésessé lett. A műfajok megismerése terén évtizedek óta a radikális újrakezdés szelleme uralkodik, az a bizonyos teremtő csodálkozás, amelyről Arisztotelész beszél. A hagyományos kategóriák kérdésessé válását megértjük, ha magunk elé képzeljük a költői alkotásoknak tér és idő távlatában létrejött millió változatát. Ungvári is hírt hoz erről a jelenségről: előző két kötete „annak a szorongásnak adott hangot, hogy a mai világban felszabaduló művészi anyag, élmény és benyomás elsöpörte az ismert formákat.” (571. l.) Saját „Poétika”-ja mégis kevés jelét adja annak, hogy ebből a szorongásból született volna. Kevés jelét találjuk annak, hogy egyáltalán regisztrálna a számos újrakezdési kísérletet; nagy apparátusa mellett is előfordulhat, hogy egyikről-másikról nem tud. Az említett igénynek leginkább még az a bevezető fejezet tesz eleget, amely a modern poétikai irányzatokat ismerteti és bírálja; itt utal egy-egy újabb megalapozási próbálkozásra, pl. Viettorral, Jollesszel kapcsolatban. De tudományos igénnyel azt is elvárnánk tőle, hogy rendszerezve számot

adjon nem annyira az egyes irányzatokról, mint inkább azokról az esztétikai, lélektani, ontológiai előfeltételesekről, amelyek a költészet birodalmának újrafelosztását változatos módon, olykor új fogalmi készlettel megkísérik. Ilyenre Ungvári maga sem vállalkozik, noha azt mondja: ha a műfajok teljes történetét megírta volna, „máris kétségesse válnék, hogy a műnemek és fajok léteznek-e egyáltalán”. Könyvének szaktudományi szempontból komoly fogyatéka, hogy hiányzik belőle az az elemi impulzus, amely valami felsőbbeséget elfogulatlansággal vág neki a maga területének és az eddig megismert alapok mögé akar ázni. Ehelyett inkább a literátor rutinja dolgozik az anyag összehordásában és rendezésében. A könyv legelső lapjai nyújtanak ugyan valamelyes — kölcsönzött — filozófiai megalapozást, de ma már ezen sem érezni az újrakezdés bátorságát és lendületét.

Ungvári célkitűzésében tehát inkább az eddigi tudományos eredmények összegezése és jó értelemben vett népszerűsítése látszik uralkodni. Könyve „a hagyomány egészét tárgyalja összefoglalóan, körvonalazza mindazt, ami eddig tapasztalat és törvény volt a műfajokban.” (571. l.) „A líra, az epika és a dráma főbb műfajainak felsorolásával, egyes tulajdonságainak megmutatásával munkánk végére értünk.” (570. l.) Azt a több mint fél évszázada hiányzó kézikönyvet akarja pótolni, „amely a formák világában eligazít.” (uo.) Egy csöppet sem iskolás módon közelít ehhez a célhoz, nem meghatározásokat ad, hanem példák és megvilágítások bőséges alkalmazásával egy-egy műfaj levegőjét, lehetőségeit próbálja megéreztetni. Ebben rejlik könyvének legnagyobb érdeme és eredménye. Azt is dicsérettel kell kiemelnünk, hogy ennek érdekében hatalmas szakirodalmi apparátust mozgósít; tájékozottsága mind keleti, mind nyugati viszonylatban évtizedekre visszamenően kiemelkedő. Ilyen irányú bősége erény, de fogyatkozást is hoz magával. Ahol az önálló koncepció iránti igény csekély, az eddigi eredmények nagyarányú bedolgozása a szempontok tarkaságára, olykor ellentétes

szempontok egyrangú beállítására vezet. A szerző láthatólag mindent értékesíteni akar, amit elolvasott; számos jelentős elméletet megemlít, de sajnos inkább csak ismertet és felhasznál, nem pedig beolvaszt és értékesít. Amit elfogad, annak sem ad kifutást a koncepcióban: így pl. mire a prózaepika tárgyalásához ér, Jolles elméletét az egyszerű formákról elfelejti.

Meg kell tehát nyugodnunk abban, hogy Ungvári inkább a hagyományos eredmények rendszerezését adja. De így is el kell várnunk bizonyos elemi követelmények figyelembevételét. A rendszer alapfogalmakra épül, ezek tartalmát, körét, egymáshoz való viszonyát eleve tisztáznunk kell. S poétikában mindjárt az elején lehet kezdeni: azon a terminológiai kérdésen: mi a műnem és mi a műfaj? A köztudat az elsőről nem tud, a kettő a tudományos szóhasználatban is gyakran összesződik. Erre bizony a könyvnek is rá kellett volna mutatnia, és javaslatot tennie a terminusok egységesítésére. Aztán többet is várunk az ilyen rendszerezéstől fogalmi megalapozottság terén: Ungvári is érezte ezt, de a követelménynek nem tudott konzekvensen eleget tenni. Már a bevezetőben, de a későbbi tárgyalás során is maguktól értődőknek vesz olyan műszavakat és fogalmakat, amelyek világos kifejtése nem közömbös a műfajelmélet szempontjából. A következő az, hogy egyes szavak, megjelölések használatában valami bővüskedő gyakorlatot érzünk. A bevezető fejezetben ilyen, közelebről egyértelműen meg nem világított szavak: *művészi kép*, *művészi eszköz*, *esztétikai megismerés*; a 17. lapon pláne ezt olvassuk: „az esztétikai ítélet (tehát a művészi megismerés)” — mintha e kettő teljességgel azonos lenne. A 23. lapon szó van a művészet *anyagáról*: elemi súlyú poétikai alapfogalom. Úgy nagyjából meg is mondja, mit ért rajta: a valóság, a tapasztalati világ, amit érzékeinkkel felfoghatunk és éffélék — de aztán belejárszat egy másik anyagfogalmat: „a költészet alapanyaga a nyelv.” Hogy különítem el a két anyag-fogalmat egymástól? Az első anyag-fogalmat pedig kritikátlanul átcsúsztatja a *tárgy* fogalmába: a művészet tárgya „a valóság egésze”. Anyag és tárgy esztétikai szempontból nincs azonos szinten. A 26. lapon beveti a *módszer* fogalmát (tükrözési módot ért rajta), de arról nem szól, hogy a szocialista irodalomtudomány évek óta vitatja a „művészi módszer” fogalmát, és viszonyát a rokon kategóriákhoz. Ilyeneket olvasunk: „Az irodalomra a sajátos és a művészet által kiemelt tárgy jellemző” (27. l.), beszél „a tárgyhoz simuló organikus szerkezet”-ről, a művészeteknek eszközük szerinti rangsorolásáról, anélkül, hogy a mondtott terminusokat legalább empirikusan körülírná. A 61. lapon a *jelentés*, a 88. lapon

a *struktúra* fogalma jelenik meg hasonló módon. A sok, nem egyszer utólag bedobott, pontosabban körül nem írt terminus valami differenciálatlanságot takar, és bizonytalanságot támaszt a későbbiekben. Nem is szólva arról, hogy minden esztétika egyik döntő alapfogalmának, a *formának* meghatározásával vagy körülhatárolásával meg sem próbálkozik.

A könyv rendszerező, az egyes műfajokat tárgyaló része három nagy szakaszra oszlik, de minden komoly megokolás nélkül mellőzi a három nagy műnem kereteit. „A költészet formái” címszó alatt összeömleszt valamennyi verses műfajt, a daltól az eposzig; a két külön nagy fejezet a novelláé és a regényé, illetve a drámai költészeté. Az egyes műfajokat tárgyaló fejezetek fölépítésére már eleve több lehetőség kínálkozik. Számos olyan hagyományos műfajunk van, amely ma már több ezer éves múltra néz vissza; a fiatalabbaknak is van már valamelyes története. Nincs tehát olyan poétikai rendszerezés, amely a történeti szempontot mellőzni tudná; az érdeklődés a műfajok genezisére irányul, tehát a genetikussá szent szót kér a tárgyalás folyamán is. De persze baj volna, ha a műfajok bemutatása a genezis föltárásában merülne ki. Ungvári könyvében pedig ez történik. Mélyebb módszertani megfontolások nyilvánvalóvá teszik, hogy már a genetikussá bemutatásban az egyes műfajokról alkotott ún. ideáltípusok irányítanak bennünket; bizonyos apriori struktúraalképzések, modellek élnek bennünk. Következik ebből, hogy akárminő rugalmas formában, de a műfajok rendszeres tárgyalásának is túl kell mennie a genetikussá szemponton: a deskriptív-strukturális elv alapján azt is ki kell fejtenünk: ennek a bizonyos műfaji ideáltípusnak melyek a határozományai, tipikus formái és tartalmi jellemvonásai, s mit, hogyan valósít meg ezekből az élő műfaji fejlődés.

Nos, Ungvári nem tudott ellenállni a történelmi anyagban rejlő csábításnak, csekély rendszerező hajlama nem tudott eléggé szóhoz jutni, így aztán a műfaj-történet nagy arányban nyakára nőtt a műfajok deskriptív-strukturális bemutatásának, helyenként teljesen ki is szorította. Nézzük pl. az egyik kulcsműfajt, a tragédiát. A könyv róla szóló fejezete — mint általában a többiek is — érdekes, olvasmányos, instruktív; sokat megtudunk belőle arról, miért tartják egyes filozófusok a tragédiát a műfajok királyának, igen sok szó esik a görög tragédia eredetéről, kultikus gyökereiről, mítosz és tragédia viszonyáról, tragikumról és katharizsról. De már az utóbbi két jelenség bemutatása is hézagos: a róluk alkotott nézetek sokaságából szívesen ismerkednénk meg több jelentős változattal. Maga a történelmi jellegű bemutatás is hamar kifulladás: nemigen értesülünk arról,

hogy voltak különleges műfajú középkori drámák is, ami pedig a modern tragédiát illeti, Ibsen neve elő sem fordul a névmutatóban. De már a görög tragédia hagyományos szerkezetére is csak alkalmi, csonka utalás történik; azt azután egyáltalán nem tudjuk meg, melyek a tragédia műfajának lényegi és alkati jellegzetességei, még a szerkezetére vonatkozó hagyományos képlettel sem találkozunk. Kimarad a tragédián kívüli komoly drámái műfaj. Sikeresebb és teljesebb a komédiáról szóló fejezet; bővebben tájékoztat a komikumról, a komédia formai problémáiról és műfaji változatairól. Hogy milyen bővölést gyakorol a műfajtörténet a szerzőre, annak a terjedelmes regényfejezet a legkiáltóbb példája: alig egyéb vázlatos regénytörténetnél. Igaz, a nagy regénytípusok történeti egymásutánban lépnek fel, — de itt is érvényes az, amit fentebb az ideáltípusról mondtam; az elméletek központi tárgya éppen az: mi is az a regény? Az újabb poétikai irodalom pedig nagy fölfedezéseket tett a regény, általában a prózaepika elbeszélő szemléletének, típusainak, „építőköveinek” kielemezésén (Kayser, Stanzel, Lämmert, Pabst stb.). Mindezek kívülmaradtak Ungvári érdeklődési körén, mintha nemcsak viharzónákat, hanem a nagyközönség számára kevésbé érdekes, hálátlan szaktudományi feladatokat akarna kikerülni. A rendszeresség felől nézve egyre több hiány ölik a szemünkbe: hol van a regényen és a novellán kívül a többi régi és modern prózai elbeszélő műfaj: a változatos apróműfajok, amelyek oly fontos szerephez juthatnak egy-egy irodalom fejlődésében, mint pl. nálunk az anekdota?

Mi minden tud hiányozni egy több mint hatszáz oldalas könyvből — jegyezhetnénk meg nem minden él nélkül. Ekkora terjedelemmel csakugyan jobban lehetett volna gazdálkodni — mégis igazságtalanok lennénk, ha csak azt kérnénk számon a könyvtől, ami nincs benne, és nem becsülnénk azt, ami benne van. Ungvári ugyan nem tudta elkerülni az eklektizmus veszélyét, amelyet maga is észrevesz (139. l.), és ezen a révén sok idegen anyag áramlik be fejtegetéseibe, ez azonban, ha nem merev szaktudományi szemmel nézzük, még előnyére is válik. A valójában csevegés-műfajú tanulmányfűzérből nemcsak hogy adatokban, érdekességben sok mindent megtudunk, hanem — a fentebb kifejtett korlátok között — szellemes, széles látókörű vezetéssel alapos vándorlást teszünk a műfajok történeti rendszerében. S ha a mi vezetőnknek az elméletiség és rendszer nem valami nagy erénye is, — ez a hiány a konkrét kivételben még hasznos is tud hajtani: az egész mű csupa konkrétum, és ismertető részeit előnti az életszerűség: példák, idézetek, anekdotikus adalékok bősége adja meg az elvi formái tájékoztatások amoszféráját.

Befejezésül szólnom kell még a mű atmoszférájáról az elvi-esztétikai szinten. A poétika része az irodalomtudománynak, ez meg az általános művészettudománynak. Ennek Ungvári is tudatában van, sőt olykor műve kereteit nagyon is kitágítja általános művészetelméleti kérdések taglalása felé. Föl kell tehát vetnünk a kérdést: melyek azok a legvégső esztétikai elvek, amelyekre ő a költészet elméletét építi? Az anyag gazdagsága persze nehezen tűri, hogy mindent néhány tézisként hangoztatott alapmeggyőződésből tudjunk levezetni; ha Ungvári alapmeggyőződéseit végignyomoznánk, alighanem itt is eklekticizmusra bukkannánk. Annyi sokféle szempont, ítélet, szemlélet egyfajta gyökérből nem származhat. Szerzőnk mégis szükségét érzi annak, hogy tájékoztassa az olvasót esztétikai alapállításáról; nézeteinek egységét akarja sugalmazni és természetesen támaszkodni akar a marxista esztétika és művészetfilozófia alapvető meggyőződéseire. Így jut el — amiről bevezető fejezetében számot is ad — a Lukács György-féle mimézis-elmélethez. Mindig tisztelget érünk Lukács hatalmas életműve és esztétikai rendszere iránt, de ezt a mimézis-monizmust a rendszer sebezhető pontjának tartjuk; más oldalról is érték már támadások. Valamennyi művészeti ágat és valamennyi irodalmi műfajt bajosan lehet rá alapozni, vagy pedig körét olyan szélesre tágítom, hogy jellegtelenné válik és ellentmond megnevezésének. Ungvári könyvéből is az derül ki, hogy maguknak az egyes műfajoknak a bemutatásához kevés szükség van a mimézis-elméletre, a bemutatás megáll enélkül is. Egy Arany-idézet szalad a tollam alá: Arisztotelész szerint a költészet „a valónak utánzása. Nem fessegetem e sokszor vitatott tételt . . . csak annyit érintek meg, hogy a valónak ily utánzása még nem meríti ki a költészet fogalmát: ez több annál.” A kérdés ma is vita alatt áll, főként a dogmatikus marxista esztétikusok körében, éppen ezért nem ártott volna, ha Ungvári a vitákból kiindulva szélesebbre vonta volna rendszerzésének elvi alapjait.

Ugyancsak elégedetlenséget érünk, ha a műben — többször is — a művészetéről mint megismerésről olvasunk, ha még a drámáról is azt halljuk, hogy benne „egy magasrendű megismerési forma született meg”. A marxista esztétika már túljutott az ilyen szimplicifikálásokon.

Ungvári utószavában jogosan hivatkozik arra, hogy poétikája hazánkban több évtizedes hiányt pótol. Rendszeres poétikát, műfajelméletet nálunk általában csak az egyetlen jegyzetek vagy középiskolai tankönyvek adtak, — maga a szaktudomány nem vállalkozott effajta rendszerzésre, aminőre egyébként a modern külföldi szakirodalomban sem könnyű példát találni. A hiányt

Ungvári könyve inkább csak az ismertetés-összegezés szintjén tölti be, de még így is jelentős állomás azon az úton, amely egy

rendszeres, szaktudományi igényű magyar műfajelmélet megalkotásához vezet.

Barta János

„MINDENKI UJAKRA KÉSZÜL...”

Az 1819/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). III. köt. (A Tanácsköztársaság szépirodalma). — IV. köt. (A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete). Szerkesztette és a jegyzeteket írta: József Farkas. Bp. 1960—1967. MTA Irodalomtörténeti Intézete—Akadémiai K. 741; 1222. (Irodalom—Szocializmus)

Az Akadémiai Kiadó Irodalom—Szocializmus sorozatának legimpozánsabb gyűjteménye, az 1918—19-es forradalmak irodalmának, irodalmi életének bemutatása a közelmúltban a IV. kötet közzétételével lezárult. Az irodalomtudományban szokássá (helyes szokássá) vált, hogy a még oly jelentős teljesítmények is csupán tárgyas elismerésben részesülnek, annál inkább kijut nekik a mindenoldalú bíráló, a sokszor szenvedélyes vita tisztelgése. Ezúttal mégsem lehet elhallgatni azt az önkéntelenül kikívánczoló megállapítást, hogy József Farkas másfél évtizedes, céltudatos és lelkiismeretes munkájával, példamutatóan gondos filológusi munkamódszerével komoly megbecsülést vívott ki magának és ugyanakkor a marxista irodalomtudomány hitelének növeléséhez is hozzájárult. Ő is bebizonyította, hogy a magas szintű elvi általánosítások, az átfogó elemzések csak akkor állhatnak meg a helyükön, ha a tények légiói hitelesítik őket. Gyakorta tapasztalható, hogy a filológiai alapozás (dokumentumok összegyűjtése, feltárása, bibliográfiák elkészítése stb.) és az irodalomtörténeti, irodalomelméleti általánosítás egészséges egyensúlya megbontását eredményezné az egyoldalúságra törekvés. A marxista filológia sohasem veszhet el az öncélú adatgyűjtés pozitívista ingoványában, művelését az irodalomtörténeti stúdiumok távlati terveibe illesztve, mellérendelve, de nem alábecsülően alárendelve kell folytatni. Különösen áll ez a huszadik századi szocialista irodalmak kutatására, ahol az irodalmi anyagok összegyűjtése nagyobb arányokban csupán az elmúlt években indult meg, s az eddigi eredmények ellenére nem lehetünk megelégedve a munkának sem tervszerűségével, sem intenzitásával.

A Mindenki újakra készül... négy vaskos köteté egyedül áll ma e téren tartalmi teljességével és jegyzetapparátusának gazdagságával. József Farkas bevonta a kutatásba a korabeli hazai sajtón túl a kétségtelenül ide tartozó oroszországi hadifogoly sajtót is, továbbá a hazai aprónyomatványokat, az állami levéltárakat, sőt magánosok gyűjteményeit, s ez különösen a IV. kötet függelékében közölt anyag és a jegyzetek gazdag teljességét eredményezte. A négykötetes gyűjteményből olyan mozgalmas és sokrétű irodalmi és kulturális kép tárul elénk, amely méltán lehet majd egy nagyszabású monográfia adattára, a forradalmak irodalmáról szóló monográfiáé, amelyen József Farkas máris dolgozik.

De felmerül a kérdés, mi indokolta, hogy ez a szöveg- és dokumentumgyűjtemény az Irodalom—Szocializmus-sorozatban jelenjen meg, hiszen a felölet időszak magyar irodalma természetesen távolról sem volt egységesen szocialista szellemű és a kötetek sem törekedtek arra, hogy csak azt szűrjék ki, ami szocialistának tetszhet. Az indok bizonytalanság, hogy éppen e sorsfordító néhány hónap, év szellemi tükrében jelenik meg érzékletes elevenséggel a *folyamat iránya*, egy természetes áradat sodra, a progresszív magyar irodalom önkéntelen törekvése egy magasabb szellemiség felé. Amit a századforduló, a századelő elkezdett, amit a Nyugat folytatott, s aminek Ady neve lett a zászlója, az 1918-ban, majd 1919-ben érkezett el nem a beteljesedéshez ugyan, de az első összefoglaláshoz. Fontos 1919-et is hangsúlyoznunk, mert létezik olyan nézet, amely a „második magyar reformnemzedék” vállalkozását korszerűnek és időszerűnek tartja ugyan, de 1919 márciusának bekövetkezését már erőszakos fordulatnak, sietős változtatásnak tekint. A gyűjtemény dokumentumai, a tények bizonyítékai ennek ellentmondanak. Nem egy írásból válik hitelessé Ady forradalomvárasának igazi tartalma, a polgári forradalom felemáságával való elégedetlensége. Mellőzve a tudatos szocialista írók megnyilatkozásait, elég itt talán csupán Krúdy Gyulát megidézünk, aki a *Fehérvári könyvben* ezt írta 1919 májusában: „Jött ez a forradalom, amelynek el kellett jönnie ebben a végleg elzúllott, megrothadt, bűneibe süllyedt Magyarországon, hogy tovább lehessen itt élni a tisztességes embereknek. Száz esztendőik igazságtalanságai, gaztettei, bitangásai után jött a proletárforradalom. Ért, erjedt, várt, készült, épült, emberesedett. Olyan most, mint a föld mélyében lapangó tűz, amelynek füstje sem látszik, csak mikor kirobban, égbetör, akkor láthatni egy ismeretlen, csodálatos erő, amely egy nap

alatt levegőbe robbanthat ezerezstendős alkotmányokkal, rozsdás láncokkal, a nemzeti ideál horgonyaival megerősített országokat.”

Az a tény, hogy a forradalom bukása után írói utak másfelé kanyarodtak, biztató indulások megtorpanak, nem bizonyít e folyamat ellen. Leszámítva a gyenge jelleműek, a könnyen összeroppanók maroknyi csoportját, a kényszerűségből engedők népesebb táborára emlékezhetünk, akik sohasem lettek árulóivá annak a humanista eszménynek, amely 1918–19-ben a progresszív élcsapata köré gyűjtötte őket. A Tanácsköztársaság rövid néhány hónapjának hatalmas politikai, gazdasági, védelmi-katonai, kulturális munkája s el nem múló emlékének a politikai mozgalmakba és a művészetekbe ágyazottsága bizonyítja, hogy megérett az idő erre a változásra, s a magyar irodalom nem köteles tisztelőtlen rőtta le akkor a fordulat előtt, hanem őszinte, belülről fakadó örömmel, lelkesedéssel azonosult vele. Néhány ismertebb nevet leszámítva szinte mindenki kiállt, aki csak számított; felsorolni is nehéz őket Babitstól és Kosztolányitól, Móricztól és Juhász Gyulától, Mórától, Tóth Árpádtól Bródyig, Karinthyig, Máraiig és Krúdyig, Szini Gyuláig, Somlyó Zoltántól és Oláh Gábertől Elek Arthurig és Osvát Ernőig, Mikos Lajosig, Révész Bélától, Nagy Lajostól és Barta Lajostól az aktivisták csoportjáig, Kassáig, Komjátig. S nincs semmi csodálatos ebben az állásfoglalásban, hiszen az írástudók zöme, a művészet fő árama mindenkor az emberi nem sorsáért érzett gondból, felelősségből merítette ihlető erejét, munkálkodásának célja mindenkor a kultúra előrevitele, nemesítése volt. Egy értelmetlen, véres háború mocskából kiemelkedve, a szegények és elnyomottak felemelkedését ígérő, a nemzeti létet védelmező hatalom köré csoportosultak, meggyőződéssel és az együttműködés akarásával. Hitüket még megerősíthette, hogy a forradalom vérontás nélkül győzött; s első szava az építésre való felhívás volt. Külsőségeiben, stílusis megoldásaiban sokszor naivításnak, álmódzásnak tetszhetett sok megnyilatkozás, kicsit a századok során felgyűlt profetikusan patószú vágyakozás ölt testet bennük, néha úgy tetszik, szinte idealista szellem fűti a gondolkodást, amely ezt a forradalmat vezéri. A hegelianus iskolázottságú kommunista publicisták, teoretikusok munkáiban is nyomon lehet követni ezt a jelenséget. A történelmi materializmus összefoglalta törvényszerűségeket a forradalomig ismerik el érvényesnek, s úgy vélik, hogy a jövőben már csak a múlt kutatásának módszertanaként alkalmazhatók ezek, a jövőben a kultúra, amely a kapitalizmusban felépítmény volt, alapítménnyé válik, „a gazdasági életnek bűnös és veszes önállósága

megszűnik” s az ember öncélúságának eszméje válik az új kultúra alap gondolatává.

Az ilyen teóriák jószándékúak és nemesek voltak, de lehetetlen nem látni már itt a csirákat is, amelyekből a közgazdasági gondolkodásban például, de más területeken is a szubjektívizmus kifejlődött. A „bűnös és veszes önállóságú gazdasági” szférától való szabadulás vágya nagyon is érthető volt, az írók szinte világnézeti különbség nélkül hittek a szociális igazságtalanságok végleges megoldásában, s a proletárdiktatúrában azt a lehetőséget látták felvirradni, midőn a tudatos ember egycsapásra megszűnetheti az anyagi erők hatalmát. „Megszűnnek a társadalmi problémák” — írja Kosztolányi — „melyeket eddig a költők lelkiismerete tartott számon, és átveszi tőlük az állam, mely egypár rendelettel gyökeresen elintézi.” Balázs Béla még tovább megy: „A kommunista társadalomban úgyis megszűnnek majd a külső élet körülményei drámamotívumok lenni. A mindenki számára biztosított emberhez méltó élet nem szolgált többé témát a társadalmi drámák számára és a lélek közös gyökerű legmélye fog majd felvirágozni a színpadon.” Fél század tapasztalataival és ismereteivel felvértezve, nem bírálhatjuk e nézeteiket fölényesen; de a történelmi igazság elemzésében feltétlenül mégis a helyükre kerülnek majd, mint a konfliktusnélküliség első hatásai.

Amikor konstatáljuk tehát a magyar progresszív irodalom ünneplő összetalálkozását a forradalom elismerésében és vállalásában, látnunk kell azokat a mozzanatokot is, amelynek még érniük és tisztulniuk kellett, azokat az áramlatokat, amelyek a különböző írói csoportok nézeteit előbb vagy utóbb — a diktatúra fennmaradása esetén — feltétlenül ütköztették volna. A kihordási idő rövidsége, illetve a kihordási körülmények rendkívülisége (emigráció, idehaza illegálitás) voltak az okai annak, hogy a kultúrpolitikai eszmélkedésben oly sok dogmatikus, voluntarista tétel érvényesült később. És annak is részben, hogy az 1919-ben csatlakozott rétegek újabb népfrontos összefogása csak oly későn és oly töredékesen sikerült a faszizmus elleni küzdelem idején.

Az egyik ilyen nagy nézeteltérés már a diktatúra idején fellobbant, s a szociáldemokrata írói csoportok és a magyar aktivisták között zajlott le. Ebbe a küzdelembe a vezető politikusok is becsatlakoztak. Nem szerencsés módon. A szociáldemokrata eszmeiségű irodalom hagyományai roskadoztak már ekkor, nem voltak képesek megfelelni a korszerű európai szintű művészeti igényeknek; a hétköznapi szemlélet szintjén mozgó munkásságuk lehetett tömegelvasmány, de már nem lehetett művészi hitelű. Az Ady-hagyomány — mutatis mutandis — az aktivisták-

nál él tovább, de nem tisztán, hanem gyakran zavarosan és kiforratlanul. Tévedés minden olyan vélekedés, amely kizárólag bennük látja a magyar szocialista irodalom kizárólagos fátylavívőit. Az új utak leglelkesebb kutatói mindenesetre ők voltak, s összességükben semmiesetre sem lehet őket és művészetüket burzsoá dekadenciának bélyegezni. A két áramlat harca a diktatúra idején eldöntetlen maradt, de az avantgarde kiszorítása a szocialista művészetből később tervszerűen és rendkívüli intenzitással folyt, mesterséges beavatkozással igyekeztek siettetni a hozzáérteni vélők a tisztulási folyamatot. Azok az írók, akik önmagukon végeztek el ezt a műveletet, több esetben pályájuk lehanyaglásával fizettek érte. Siker csak azok törekvéseit koronázta, aki szuverénül őrizték a termékeny kezdeményeket és így építették tovább a gazdag tartalmú realizmust.

A diktatúra idején mindenesetre megvoltak a lehetőségek arra is, hogy ne torzuljon el a művészi irányzatok szabad versenye, s ha nem következik be a bukás, remélhetően nem adminisztratív úton dőltek volna el a vitás kérdések. Magyar Lajos, a jeles publicista, Lukács György s mások sokat írnak a marxista kritika és önkritika szerepéről, mint a társadalmi demokrácia regulátorairól; a Közoktatásügyi Népbiztosság kísérleti színpadról gondoskodik a még szárnyukat próbálgató kezdeményezések számára, s Lukács programját így ismerteti képviselője az írók előtt: „A népbiztosság tudatában van annak, hogy a művészet csak teljes szabadságban élhet, mindent elkövet, hogy az irodalom ne legyen hivatalos irodalom és a maga részéről az irodalom szabadságát körülbástyázza a saját befolyása ellen is. A disszkusszió tehát elvi alapon szabad lesz az irodalom terén.” A félévszázados nyelvezet mai értelme természetszerűen nem a pártos irodalom tagadása, hanem a pártirányítás érzékeny finomságára való utalás első, és talán még pontatlan megfogalmazása.

Írások egész sora óhajtja, indokolja és jogos bizalommal reméli az egyéniség szabad kibontakozásának lehetőségét, az ilyen típusú írásoknak már a számszerű mennyisége is feltűnő és nagyon érthető. Hevesy Ivántól Jászjin és Kunfin át Rosinger Andorig, a kollektív individuum értelmezőjéig egyek a lite-rátorok abban, hogy az individualizmus nem csupán károssá válható gazdasági princípium,

hanem „az egyén szabad szellemi differenciálódásának is elve, az ember hunyhatatlan belső izgalma és törekvése, tőkéletesebb erkölcsi és logikai állapot felé” (Rozványi Vilmos szavai). Nyersen és darabosan megfogalmazva ezekben az eszmefuttatásokban is már a jövő munkál, egy érettebb periódus eszménye, amely egészséges összhangot tud majd teremteni a közérdek, a közjót szolgáló és szuverén egyéniségét szabadon fejlesztő, őrző egyéniség között.

A diktatúra rövid hónapokig tartott, élet-halál küzdelmet vívott, s különösen ennek tudatában elmondható: nagyon sokat, rengeteget tett a kultúráért, a művészetekért, az alkotó szellemi munka felszabadításáért. Mindez persze nem érhetett be ily rövid idő alatt, nem készülhettek el a nagy prózai művek, de elkészült nem egy maradandó vers, sok maradandó publicisztikai írás s megszületett *A csodálatos mandarin* muzsikája. Nagy csomópont volt 1919, számtalan út találkozása, új távlatok nyitánya. A magyar irodalomban feltétlenül korszakhatár, egyetlen jelentős művészi pálya sem úgy folytatódott utána, mint ahogy nélküle folytatódott volna. Nem szükséges hamis glóriával elfednünk azokat a feszülő ellentmondásokat, amelyek a győzelem első mámorában talán még nem látszóttak, de amelyek megoldása a jövőre maradt. A tárgyilagos vizsgálat így építheti be 1918–1919 tradícióját a magyar progresszió művészetének folyamatába, büszke emlékül és tanulságos példatáru. Újra a költői szóra van szükség ahhoz, hogy megfelelően érzékeltethessük a mai nemzedékkel, mit is jelentett a proletárforradalom az akkori generációknak. Krúdy Gyula írja 1919. májusában: „Ennek a mostani világnak sem ízét, sem javát, sem ígérését többé nem verheti ki semmi ennek a mai nemzedéknek az emlékezetéből. Felakaszthatnak, keresztrefeszíthetnek itt mindenkit, de marad egy emberi nyelv, egy gondolat, egy híradás erről a mai Magyarországról és a szegények, a tisztességesek, a becsületesek mindig visszavágyakoznak az ígérlet földjére, amely 1919 tavaszán nekik megmutattatott.” Ez előtt az örökség előtt tisztelg a magyar irodalomtudomány a *Mindenki újakra készül*... négy testes kötetével, amelyeket bizonyonnyal nyomon követnek majd a későbbi évek tanulságait betakarító további gyűjtemények.

Illés László

RÓNAY LÁSZLÓ: AZ EZÜSTKOR NEMZEDÉKE

Bp. 1967. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 222 I. (Irodalomtörténeti Füzetek, 58.)

Rónay László munkája rendkívül hasznos vállalkozás. Üdvözölni kell már csak azért is, mert az utóbbi időben irodalomtörténetírásunkban feltűnően kevés az összefoglaló mű. Amilyen gyakoriak a monográfiák, olyan ritkán találkozhatunk egy-egy korszak irodalmát átfogó, színtetízaló igényű feldolgozásokkal. Mégha jelentek is meg bizonyos korszakokból és témakörökből tanulmánykötetek, azok is inkább portrésorozatok. Rónay László műve nem ilyen irodalmi arcképcsarnok, hanem valóban egy nemzedék elindulásának rajza. Vállalkozásának izgalmasságát még csak fokozza, hogy munkája egyszerre irodalomtörténet, a két világháború közötti korszak egy lezárt fejezete, de a nemzedék élő tagjai révén egyben mai irodalmunk megértéséhez is fontos adatokat szolgáltat.

Mindezeken túl fontosnak és jelentősnek érezzük a vállalkozást azért is, mert megkönnyíti a tájékozódást a nemzedéki hovatartozás és a nemzedékek egymáshoz való viszonyának bonyolult kérdéseiben. Irodalomtörténetírásunk és kritikánk évtizedek óta használja ugyan ezeket a kategóriákat, lépten-nyomon beszélünk a Nyugat második és harmadik nemzedekéről, de e generációk között a határok gyakran elmosódnak, s még újabb kézikönyveinkben is nemegyszer ellentmondás mutatkozik ezen a téren. A *Kis magyar irodalomtörténet* például Szerb Antalt és Halász Gábort a harmadik nemzedékbe sorolja, jóllehet sem életkoruk, sem indulásuk ideje nem indokolja ezt, s ráadásul most Rónay László tanulmányából kiderül, hogy a második nemzedék részéről éppen ők bírálták leginkább és legkövetkezetesebben a harmincas években nyomukba lépő, szárnyukat bontogató fiatalokat.

Rónay László a Nyugat e harmadik generációjának, vagy ahogy későbbi folyóiratokról ő nevezi, az *Ezüstkor* nemzedékének pályakezdését rajzolja meg könyvében. Aprólékosan, nagy körültekintéssel és hozzáértéssel mutatja be a csoport fejlődését, előrehaladását és megtorpanásait. Érdekes, ahogyan fölvezet a generáció szellemi forrásvidékét. Vizsgálódása nyomán kiderül, hogy a harmadik nemzedék tulajdonképpen milyen sokfelől jött. Eddig az irodalmi köztudat általában a Nyugathoz kapcsolta a harmincas években jelentkező fiatalokat. Most láthatjuk, hogy szinte valamennyien másutt kezdtek, s csak később jutottak el a Nyugatba. Voltak, akik Kassák vonzáskörében, a *Dokumentum* és a *Murka* hasábjain tették meg az első lépéseket, mások különböző rövid életű folyóiratokban és anto-

lógikában kaptak először nyilvánosságot (pl. *Perspektíva*, *Névtelen Jegyző*, *Jóság* stb.).

A nemzedék előtörténetének felderítésénél figyelembe veszi a különböző vidéki tömörítéseket is, mint például a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* és a pécsi *Batsányi* majd *Janus Pannonius Társaság*, amelyek a csoport több tagját indították el. Számon tartja a generáció költőinek és íróinak önállóan megjelent köteteit is, de vállalt feladatához híven, elsősorban mégis a nemzedék közös megnyilvánulásait, fellépéseit vizsgálja, vagyis azt, mikor, hol és hogyan jelentkeztek együtt különböző antológiákban és folyóiratokban. Az előbbieik közül a legfontosabb volt a *Vajda János Társaság* és a *Korunk antológiája*, valamint az *Új magyar költők*, a *Költészet*, *Tavaszi*, a *Magyar Irodalmi Almanach az 1941. évre* és a *Mai magyar költők* c. gyűjtemény. A Nyugatba csak 1934–35-ben törtek be, de a nagy múltú folyóirat ezután sem vált kizárólagos fórumukká. Rendszeresen írtak az *Apollóba*, a *Vigiliába*, később pedig az *Argonauták*, a *Napkelet*, a *Válasz*, a *Szép Szó*, a *Kelet Népe*, *Az Ország Útja*, a *Diárium*, a *Sorsunk* és a *Magyar Csillag* közölte leggyakrabban írásaikat.

Ezekben a folyóiratokban általában otthon érezhették magukat, egyik-másiknak az irányításában, szerkesztésében is részt vettek, igazán a saját nemzedéki folyóiratukat, az *Ezüstkort* azonban csak jóval később, 1943-ban sikerült megteremtteniük, de ennek is mindössze két száma látott napvilágot. Kivételesen nem anyagi okokból szűnt meg, mint általában a rövid életű folyóiratok, hanem azért, mert nem volt lapengedélyük, s az egyre fojtogatóbbá váló körülmények között így nem jelenhettek meg többé. Az *Ezüstkorral* le is zárult a nemzedék pályakezdése. Indulásuktól a felszabadulásig csaknem 15 év telt el, s e nehéz másfél évtized irodalmi életének egy jól körül határolt szeletét kapjuk ebben a tanulmányban.

Rónay László legfőbb erénye kétségtelenül az a rendkívül gondos anyagfeltáró munka, amellyel a nemzedék útját végigkíséri és dokumentálja. Tájékozottsága és érdeklődése szinte mindenre kiterjed. Külön érdeme, hogy a nyomtatott források mellett értékes kézíratos visszaemlékezéseket, feljegyzéseket és fontos szóbeli közléseket is beépített tanulmányába. Dicsérendő erényei mellett azonban a könyv olvasása közben támadt hiányérzeteinket sem hallgathatjuk el. Nem azért, mintha valami régi beidegzettség alapján kötelezőnek éreznék a pozitívumok és negati-

vumok egyensúlyban-tartását, hanem mindenekelőtt azért, mert úgy érezzük, a szerző többre is képes lett volna, ha valami léptenyomon vissza nem fogná a tollát. Vannak, akik erejüket meghaladó feladatokra vállalkoznak, Rónay László viszont mintha saját lehetőségeinél alacsonyabba állította volna önmaga számára a mércét. Kitérnek ez már a könyve bevezetésében megfogalmazott célkitűzéséből is: „Nem adtam, nem is adhattam tehát egységes és átfogó irodalomtörténeti képet sem a harmincas évekről és negyvenes évek elejéről, sem általában az egész »harmadik nemzedékről«; mindössze a kor történetéhez próbáltam adalékokat szolgáltatni, egy későbbi szintézis számára. De nemcsak irodalomtörténetet nem adhattam, hanem végleges igényű kritikai értékelést sem; a kutatások jelen szakaszában be kellett érnem azzal, hogy Halász Gábornak azt a nézetét követtem, amely szerint a legszebb kritika a kommentálás. S itt is elsősorban azt szerettem volna, hogy az adatok beszéljenek magukért.” (7. 1.)

Az idézet első részét még a kötelező szerénység rokonszenves megnyilatkozásának is tarthatjuk, a befejező mondatokat azonban még akkor is túlságosan minimális programnak érezzük, ha a szerző Halász Gábor nevével nyomatékosítja. Természetesen az anyagfeltárás, a dokumentumok felkutatása és egymás mellé állítása is lehet nagyon hasznos, sőt nélkülözhetetlen a tudomány számára. Bármennyire első lépésnek tekinti is azonban Rónay László a maga kutatásait, a feltárt anyag birtokában itt már többre is vállalkozhatott volna, mint pusztá adatközlésre. Szerencsére nem is marad meg mindig e minimalista célkitűzésnél, s könyvének kétségtelenül azok a legjobb részei, ahol mert elszakadni kissé a magára erőltetett ismertető-kommentáló modortól. Sajnos, ritkán. A fejezetek többségében valóban megelégszik azzal, hogy „az adatok beszéljenek magukért”. Sokat, túlságosan sokat idéz. A kéziratos forrásoknál, szóbeli közléseknél ez természetesen indokolt, de a szerző sokszor olyankor is oldalakat vesz át szó szerint, amikor saját szavaival sokkal rövidebben összefoglalhatná a szóban forgó kérdés lényegét, vagy elég lenne csak hivatkozni anyagára.

Vitathatónak érezzük a szerzőnek azt az eljárását is, hogy a nemzedéknek éppen legjelentősebb egyéniségeit kirekeszti a tárgyalásból, vagy csak érintőlegesen foglalkozik velük. Ő maga így indokolja eljárását: „Radnóti Miklós tagja volt a nemzedéknek, de jelentősége és szerepe egyetemesebb, sem hogy egy csoporthoz vagy irányzathoz lehetne mindenestül odakapcsolni. Weöres Sándor hatása is bonyolultabb, szélesebb körű, s a róla szóló irodalom is elég gazdag: ezért foglalkoztam övele kevesebbet.” (9. 1.)

Tetszetős magyarázat, de elfogadható-e? Igaz, a legnagyobbak valóban kinőnek minden csoportból és irányzatból, de azért lehet-e helyes képünk bármelyik nemzedékről, irányzatról vagy csoportról is épp a legnagyobbak nélkül? Megrajzolhatná-e valaki a Nyugat első nemzedékének szinkrétét pl. Ady nélkül, vagy elképzelhető-e a második nemzedék, mondjuk, Szabó Lőrinc kirekesztésével? Nem vezet-e a legnagyobbak kihagyása szükségszerűen mértéktévesztéshez, a valóságos értékrend felborulásához is? Nem fogjuk-e akaratlanul is megnöveszteni a csoport tagjait, ha — akármilyen megfontolással — épp a legjelentősebbeket kihagyjuk belőle?

Ez az utóbbi kérdés Rónay László könyvével kapcsolatban nemcsak elméleti lehetőségként merül fel. Nincs okunk rá, hogy a szerző szándékának tisztaságában kételkedjünk, mégsem hallgathatjuk el, hogy tanulmányában az *Ezüstkor* nemzedékének szerepét a valóságnál kedvezőbb színben tünteti fel, s az egész generációt észrevehetően megemeli. Meg kell mondanunk, hogy ebbe a megemelésbe a csoport egyes tagjainak kirekesztésén kívül, nyilván egyéb körülmények is belezártak. Mindenekelőtt a szerzőnek az a szemmel látható buzgalma, amellyel léptenyomon az egész nemzedék védőügyvédjének szerepét ölti magára. Amíg ez a védői attitűd csak az egykori méltatlan támadások és elmarasztaló ítéletek ellen irányul, természetesen jogos és rokonszenves is lehet, de ahol a sommás elmarasztalással vagy felelősségrevonással szemben sommás apológiába csap át, ott már maga is inkább ellentmondást vált ki. Egy helyütt például így ír: „A Nyugat harmadik nemzedéke becsülettel megállt az embertelenség világában.” (152. 1.) Nem ugyanolyan sommás felmagasztalás ez, mint amilyen sommásan marasztalták el valamikor a csoportot a „politikai közöny és gyávaság” bűnében? Mennyivel meggyőzőbb lenne állítása, ha konkrétan elemezné, kinél mit jelentett az, hogy „becsülettel megállt”. Differenciáltan kellene megmutatni, hogy a homo aestheticus szemlélődéstől a steril humanizmuson át a franciás nosztalgiáig és az ember-telenség elleni harc nyílt vállalásáig milyen sokféle válfaja volt akkor egyszerre jelen a lehetséges költői és emberi magatartásformáknak.

Ilyen alapvető kérdések mellett igazán csak felsorolásszerűen tesszük szóvá a könyv néhány apróbb ellentmondását és pontatlanságát. A 41. lapon például közli a szerző, kiknek a verseit tartalmazza a Vajda János Társaság antológiája. A betűrendbe szedett névsorban Weöres Sándor és Zelk Zoltán neve nem szerepel. A 44. lapon viszont Weörest „a kötet legeredetibb jelenségének” nevezi, s ugyanott kiderül, hogy Zelk Zoltán-

nak is három verse látott napvilágot a gyűjteményben.

A 14. lapon a nemzedék világirodalmi életműveit emlegetve írja le Gide egyik regényének címét: *Pasztorál szimfónia*. A mű magyarul is megjelent Gyergyai Albert kitűnő fordításában *Pásztorének* címmel. Helyesebb lett volna, ha a szó szerinti fordítás helyett Rónay László is ezen a címen szerepelteti.

Meglepően sok a könyvben a sajtóhiba, amelyek között néhány értelemzavaró elírás is akad. Pl.: szegényes helyett szegélyes (72. l.) Larbaud helyett Labaud (113. l.), Reviczky

helyett Reviszky (133. l.) féltlen szemlélődés helyett télen szemlélődés (142 l.) stb.

Ha csak a hiányosságokra koncentrálnánk, talán más kérdésekben is lehetne még vitakozni Rónay Lászlóval, művét azonban így is irodalomtörténetírásunk komoly nyereségének tekintjük. Ő maga szerényen ezt írja könyvéből: „Meggyőződésem, hogy a harmadik nemzedék útjának föltérképezéséhez ez a munka csak adalékkul szolgálhat. Az *Ezüstkor* nemzedékét illetőleg első lépésül”. (9. l.) Ha könyvével nem is tekinthetjük véglegesen megoldottnak és lezártnak a generáció értékelését, érzésünk szerint ennél máris jóval többet adott.

Katona Béla

BORI IMRE—KÖRNER ÉVA: KASSÁK FESTÉSZETE ÉS IRODALMA

Bp. 1967. Magvető K. 235 l.

Gondos kiállítású, illusztrált kötettel tiszteleg a Magvető Kiadó az elhunyt mester emléke előtt. A szerzők pedig, a jugoszláviai magyar kritika nálunk is jól ismert és becsült képviselője, Bori Imre, valamint a modern magyar művészet történetének kitűnő ismerője, Körner Éva, értékes tanulmányokkal gazdagították a Kassák Lajos életművéről szóló, sajnos, elég szegényes szakirodalmat. Ezekkel az írásokkal remélhetőleg megkezdődik az életmű olyan körültekintő és széles távlatokban megalapozott felmérése, amelyet Kassák életműve már rég kiérdemelt, de amely még ma is csak körvonalalaiban sejtik előttünk. A két szerző mindenestre értékes indítással szolgál.

Bori Imre tanulmányában, *Kassák Lajos az író* (9—159 l.), Ieszúkitettségében is nagyigényű feladatra vállalkozott, hogy Kassák gondolkodásmódját, „művészetének szellemét” rekonstruálja. Olyan szellemi portrét rajzol a költőről, amely fejlődését adja vissza, végig a költői szituációk során, melyek felé a költőt „verseinek erővonalai vitték”, a kezdő mozgalmi rigmusaitól egészen az öregkori líra, Kassák „öszkéri” letisztult értékeiig. Ezt következetesen a művön belül értelmezésével, a költő írásai, szövegei értelmezéséből bontja ki; amennyire csak lehetséges, eltávolítottól élve élletrajzi tényeket és belső, lélektani vonatkozásokat, történelmi és politikai konkrétumokat, de még az irodalmi életen belüli események összefüggéseit is. Teljesen mellőzni mindent természetesen nem lehet; az élletrajz legfontosabbnak látszó eseményei és az elvont fogalmakban (háború, forradalom) szereplő történelem, legalább jelzéseként, utalásként

ott vannak a háttérben — már csak azért is, mert ezek a tényezők a belső fejlődésrajznak, is vonatkozási pontjai, egyben pedig tartalmi eszmei mozzanatai.

A belső fejlődés rajzát Bori igyekszik teljességében, összetettségében megragadni és rekonstruálni. Bemutatja a költői világot, Kassák költészetének „szinpadát”; kezdetben ez a külső világból épül fel, annak személytelen és időtlen egésze a tárgyi szintér, amelyben a költői gondolat megjelenik. Ez az *Eposz Wagner maszkjában* kötet világa, mozgatója pedig a „lázadó értelem, amely a rossz világról, a világháborúban tengődő emberiségről közöl tényeket, énekel meg üzeneteket, amelyeket költői közérzetének antennái fogtak fel.” (22. l.) Ekkor még „a költői szubjektivitás vált objektív élethelyzetté”, de ez az objektív világkép a háború elleni állásfoglalásban, a szenvedők internacionalizmusát észelve, máris a forradalom felé mutat. A költő folyóiratának, a *Tettnek* előbb csak létrehozója, majd ideológusa is. Bori részletesen ismerteti (és idézi) Kassák 12 pontos kiáltványát a folyóirat 10. számából, s azt az avantgarde neves dokumentumai közé sorolja. A „kozmosz teljessége” és „a végtelenbe derülő Ember” eszményei felé törő költészet Kassák saját költészete, egyben a szervezői gyakorlatnak, a „tett”-nek is fogalata. Ezt még pontosabban fejti ki Kassák a *Babitscsal folytatott vitájában*; a programnak — a művész „mint szociális ember” — klasszikus megvalósulása a *Mesteremberek* c. vers, egyben „a sejtelemnek nagy momentumai” is. Kassák költészete „1917 körül »az erő harsány gyökere« lesz tehát... az erő forradalom érzékelésének a kifejezése”. Költői eszköztárában is forradalmi változás megy végbe: sajátos igehasználattal és dinamikus

képekkel fejezi ki a „feszülő világerőket”. A *Júliusi földeken* kapcsán regisztrálja Bori a „futurizmusból expresszióba robbanás”-t. A Kassák költészetét jellemző (a felületes szemlélő számára önismétlésnek ható) vonást abban látja, hogy „versei, mindegyik külön-külön, költészete egészét is tartalmazza, mindegyik egész költészetét reprezentálja, egész költői világának a foglalata . . . A Kassák-verseknek éppen ezért ilyen szempontból nincs „történetük” hiszen az egyes versek mintegy egész életművét megismélik, addig megtett útjáról vallanak.” (51. l.) Hozzáteszi, hogy ez a költészet mégis lépést tart a történelmi-társadalmi alakulással, mert a világgal szembeni állásfoglalását folytonosan újrafogalmazza. S a versek képvilágának gazdagodását, amely ezekben az időkben következik be, bőségesen illusztrálja idézetekkel. A Ma és az aktivizmus gondolkörét a művészet (a piktúra és a költészet) feladatait és a művész helyzetét vizsgáló Kassák-tanulmányok részleteivel szemlélteti. „Szocializmusunk megnyilatkozási formája a művészet” — vallja Kassák a *Kiáltvány a művészetért!* c. írásában (a Ma első világszemléleti különszámában), s Bori ebből magyarázza Kassák ellentmondásos helyzetét és tevékenységét: „Kassák a művészetet a legközvetlenebb társadalmi praxisként fogta fel”, egyben azonban „nézeteink e pontja távolította el leginkább a gyakorlati életben a forradalmi mozgalom szervezeti formáitól . . .” — a „termékeny ellenzékiesség” programja következtében „a magyar avantgarde és a kommunista mozgalom között támadt szakadék” (70–71. l.).

A forradalom bukása utáni fordulót már a *Máglyák énekének* (Bécs, 1920) jelzi; ez a gondolati-lirai poéma „szinte képletszerű megfogalmazásban” adja Kassák nézeteit: „Ne új törvényt dolgozzatok, hanem új emberért . . .” A költői eszköz már a dinamikus gesztus, amely montázstechnikával, a sajátos szimultanizmussal párosulva a „kis kozmoszok univerzumát” teremti meg ebben a versben. Itt erősödik meg az individuális költői látás, éppen a kollektív élmény, a forradalom elszáratásában, mert ez már a magányos emigránsok gyászja. „A lírikus Kassák alakulásának utolsó pillanata” művészi lelkiességének a síkján ugyan nem hozott fordulatot, de egy költői és emberi életszakasz lezárását jelezte — állapítja meg Bori.

A húszas évek elején lejátszódó változást Bori elsősorban a Kassák-vers terének, tektonikai felépítésének változásában látja: eddig függőleges mozgásban torlódtak elemei, ekkortól — az emigráció szigetéről széttekintve — horizontális terek nyílnak s nyomban le is zárulnak (régebben végtelenbe nyitottak voltak). Kassák ekkoriban nem azért írt „dadais-ta” verseket, mintha az öncélú elméletet

tette volna magáévá, „hanem mert a »látott és érzett« világ realitásai a versképnek olyan szerkesztését sugallták, amelyek dadaista versek benyomását keltik.” (90. l.) A világba dühöngő abszurdumok mintegy az érzelmek depoetizálását jelentik, s a kritikai magatartás ébresztgetését akarják szolgálni. Az individuális látás további erősödése: az életrajz versbe kerülése — *A ló meghal, a madarak kirepülnek*. De azért hű marad költészete alapvonásához: a modern magyar líra költői története is ez a költemény, benne Kassák lírai pályájának képével. Az egyetlen biztos pont az individuum, ebbe kapaszkodik bele a költő, mert „alig láthat valamit az ember önmagán kívül”. Megjelennek a képversek, amelyekben a líraiság képszerű jelleget és határozott konstrukciót kap; most tűnnek fel az érzelmesebb árnyalatok először Kassák költészetében. A történelemmel való kapcsolatot elveszítette, viszont rálelt a költői Énre: az „ember világhelyzete” érdeklí, de ez már nem a művész, hanem — a világgal továbbra is eleven kapcsolatban levő — Én, az „cleven része az egésznek”. A költői eszközök szférájában a moll-hangnem, a gyengédséget sugalló lírai miniatűrök, a verszárlatok jelzik ezt; a természet képei, a kisgyerek motívum, a szerelem ekkor kerül bele a Kassák-versbe. Voltaképp ez a költői magatartás fejlődik tovább a prózában: Bécsben kezdte írni az *Egy ember életét*, amelyet az író egy késői mondatával jellemez Bori: „Az ember megéri, a műveivel nem demonstrálni akar többé, csupán élete fölé kérdéseit szeretné bennük megfogalmazni.” (114. l.)

Kassák költői portréjának fő vonásait ezzel Bori meg is rajzolta. A továbbiakban már csak finomul, egy-egy árnyalattal gazdagodik, érik, teljesedik a kép. Az eszmei fordulat, amely a harmincas években végbemeleg, s amelyben a forradalom már csak a messiás jövő ígéretékként marad jelen, a képet csupán módosítja. A művészetelméleti tanulmányok a Munkában (s a Korunkban) ezt a magatartást szilárdítják meg a modern művészet konstruktív vonásainak kiemelésével, a műalkotás „realitás”-jellegének előtérbe helyezésével. Bori sajnálkozva állapítja meg, hogy „e gondolatok nem szívódtak fel a magyar irodalom esztétikai gondolkodásába sem”, az orosz konstruktivisták gondolataihoz hasonló sorsra jutottak, mert a forradalom más irányba tájékozódott. (121–22. l.) A harmincas évek tiszisregényei a „pedagógiai jellegű szocialista gondolat termékei s nem befolyásolják lényegében a képet. Nagy változásnak nevezi ugyan Bori a költészetben lejátszódót, de voltaképp csak további tárgyiasodásról, az Én és a világ arányainak további kiegyenlítéséről számol be a *Földem, virágom* kötet elemzésében is. A vallo-

ként ható verset, csak itt már klasszicizmussá érten. Nem is tagolja tovább a fejlődés vonalát: egységes ívben vezet át ötvenes és hatvanas évek „emberi hang”-jának tiszta csengéséig, *A tölgyfa levelei* (1964) kötetig.

Bori portréját, ha a megszabta igényekhez mérem, arányaiban és tartalmában helyesnek, igaznak érzem, de nem tartom eléggé meggyőzőnek. A költői gondolkodás fejlődésének önmagában és önmagából, azaz a művek szövegeiből rekonstruált képe fontos összetevője a költőről és művéről kialakítandó összképnek. Ez a feladat voltaképp deskripció. Bori deskripció módszere azonban nem problémátlan. Az ellentmondás lényegében az újszerűen értelmezett feladat és hagyományos módszer közt feszül. A szövegen alapuló deskripciónak irodalomtudományunkban nincsenek hagyományai. A magyar kritikai irodalom csaknem kivétel nélkül azt a módszert alkalmazta ilyen feladatok megoldására, amelyet a szubjektív ítélet primátusával jellemezhetünk. A kritikus spontán, intuícióra alapozott véleményét, a művekben „felértett” és „meglátott” problémáit a kritikus egyéniség szuggesztív erejével, egyénileg stilizált előadásmódjával s néhány illusztratív idézettel nyújtotta át az olvasóknak. A szuggesztív erő, a stilizálás tehetség, mégpedig lényegében írói, művészi tehetség dolga. A „beleérzés”, az „átélés” és annak verbális tolmácsolásában való készség volt a hagyományos erény. A szövegre alapozott deskripció esetében más követelmények fontosabbak. Nyilvánvaló, hogy a műközpontú és immanens kérdésekre szűkített deskripció sem nélkülözheti a külső viszonyítási rendszert. Ilyen viszonyítási rendszerek közül előnyben részesíti azokat, amelyeknek magasabb az objektivitási foka, mint a spontán megérzésnek; a deskripciót elsősorban a grammatikára és annak szemantikai értelmezésére alapozza (s az ítéletről többnyire lemond). A grammatika és a szemantika, mint külső viszonyítási rendszerek, éppen a kritikus szubjektivitás egészséges korlátozására valók. Nos, Bori a hagyományos módon, summázó és lényegében spontán (mert nem bizonyított, nem elemzésre épített) ítéletekből indul ki s azokat bőséges szövegrészletekkel illusztrálja. Deskripciója így nem igazi deskripció, csak annak utánzata. Ebből a megoldásból származik esszéjének többi problematikus vonása is: a szellemi portré olyan verbális oldottságú (ami ugyancsak hagyományos kritikus eszmény: esszé, tehát tárgyával versengő költői lendületű szöveg akar lenni), hogy elmossa a határozott kontúrokat. A fejlődésrajz vonala nehezen követhető, ki kell hámozni a sok részletmegfigyeléssel, árnyalással, spontán fogalmazással megoldott, szeszélyesen indázó gondolatmenetből. (A spontán fogalmazásról a stilisztikai henyeségek árulkodnak: az „in-

szisztál”, „affirmálódik” stb., cseppet sem nélkülözhetetlen vagy pótolhatatlan idegen szavak használata). Borinak voltaképp nincs se külső, se belső, a szövegen belüli objektivitást biztosító viszonyítási rendszere; a grammatikát, szemantikát mellőzi, a hagyományos társadalmi, történelmi, életrajzi felépítésről, a történelmi objektivitásról lemond. Ezért lesz tanulmánya végeredményben félig megoldott: az általa választott (új típusú) feladatnak nem felel meg a választott (vagy inkább örökölt) módszer. Hagományos módszerű kritikai esszét kapunk tehát, ebből azonban hiányolhatnánk, számon is kérhetnénk a hagyományos követelményeket: ha a szövegben levő objektív bizonyítási lehetőségekről lemond a kritikus, akkor szubjektív ítéletét — a hagyományos módon — a szövegek összefüggéseire, társadalmi vonatkozásaira, külső tényekre és az ő arravonatkozó ismereteire, nézeteire, mint viszonylagos, történelmi objektivitására kellene alapoznia. Vagy — vagy. Bori kompromisszumos megoldása nem szerencsés.

*

Sokkal sikerültebbnek, mert módszerét céljához igazítónak találok Körner Éva tanulmányát: *Kassák Lajos a magyar és a nemzetközi művészetben* (161—231. l.). Körner Éva a címben megjelölt feladatra vállalkozik, tehát az írónak a képzőművészeti helyét akarja bemutatni. Nem a festőt, nem a művészeti teoretikust, nem a szervezőt, nem a tipográfust, hanem mindezt együtt a magyar és az európai művészet huszadik századában. Körner tehát nem műközpontú vizsgálatra vállalkozik, hanem a hagyományos, az életrajzra és a történelemre (azon belül a művészet történelmére) épülő fejlődésrajzot kívánja adni. Sikerrel: meggyőzően mutatja be, hogy Kassák jelentősége művészetünkben nem egyik vagy másik tevékenységének az eredménye, hanem az egészé, s nem egyik vagy másik időpontban jelentős, hanem az egyéni fejlődésében egymást váltó és kiegészítő munkásságfajták időbeli folyamatosságában nő a század művészetének folytonosan világító lámpásává.

Amikor Kassák 1915-ben a Tett megindításával képzőművészeti fórumot is teremt, a modern magyar művészet éppen csak megindult kísérletei elapadóban vagy éppen romokban vannak. Kassák életre kelti s új tartalommal tölti meg a modern művészeti mozgalmat: úgy lép fel, mint a munkásosztály képviselője és a művészet forradalmi programjának hirdetője. Ehhez igazodik esztétikai programja is: számára a művészet a megcsinálás hogyanja, de már a stílus másodrendű kérdés nála. Ennek az elvnek megvalósulásaként fedezi fel a plakátot, mint a modern művészet és a tömegek találkozásának lehe-

tőségét. Az európai művészet legújabb jelenségeiről a Ma itthon is állandóan tudósított, Kassák és lapja nemzetközi kapcsolatai azonban az emigrációban bontakoztak ki. Itt született meg Kassák sajátos műfaja, a képarchitektúra, a magyar művészetben előzmény nélküli művészet. Körner tömören jellemzi a magyar művészet akkori helyzetét — relatív értéknek ítélve benne a később szétágazó, „újklasszicistaként” jellemezhető, Szönyit magáénak valló irányzatot — s meggyőzően állítja szembe velük a képarchitektúrát, amely absztrakt kompozíciójával is jelképes cselekvés, a társadalmi forradalom jelképes megvalósítása. „A képarchitektúra azt hiszi magáról, hogy ő az új világ kezdete” — idézi Kassákot, de bemutatja a konstruktivizmus nemzetközi, európai jelenségében is azt az erőteljes eszmei magot, amely a magyar és német aktivizmus, az orosz szuprematizmus, holland neoplaszticizmus sajátosságait és háború utáni útjukat a történelmi helyzetből magyarázza. Körner részletesen szól Kassáknak a Bauhaus művészeivel való termékeny együttműködéséről, Moholy-Nagyról (akivel közösen könyvet írt Kassák) és a magyar konstruktivizmus teoretikusáról, Kállai Ernőről (akinek a bécsi Má-ban jelentek meg legfontosabb írásai). A Ma bécsi éveiben Kassák rendszeresen közölt cikkeket és beszámolókat az oroszokról, a berliniekről, majd az európai avantgarde csaknem minden új jelenségéről.

Hazatérése után Kassáknak volt egy kis kiállítása, de a teljes értetlenség láttán visszavonult; ugyanez lett a sorsa Dokumentum c. művészeti folyóiratának. A magyar művészeti életben akkor a műcsarnoki giccs, az új „természetalvűség” és a sovinszta pátoszú római

iskola uralkodott, s még a KUT is bágyadt epigonizmus volt, jelzi ismét tömören Körner s bemutatja Kassák szervező tevékenységét a Munka-körben. Maga ekkoriban nem festett, de inspirált és szervezett, többek között fotoalbumot a Munka fotósainak, kiállítást a közéjük tartozó festőknek. S főként a lap munkájával segítette őket.

Körner szerint Kassák új festői korszaka 1946-ban kezdődött. Rövid kitérő után (a természethez fordult) eljutott a szintézishez: szigorú geometrizmusa enyhült, szín- és formavilága derűsebbé vált, képeit már a belső harmónia élte, az alkotói egyensúlyállapot. Körner végül utal arra, hogy bár a magyar művészetben Kassák helyzete és szerepe csak lassan szilárdult meg, a legutóbbi évtizedben a nemzetközi elismertetés is kijutott az európai avantgarde, azon belül is a konstruktivizmus egyik pionírjának, kiállításai végigjártak néhány országot és tekintélyes méltatokat is kapott (többek között M. Seuphört).

*

A könyv, hadd ismételjem, példás kiállítású; ez nem csak a gondos tipográfiai munka, hanem a jól válogatott képanyag és az okos elrendezés eredménye. A képanyagot, amelyben vannak levélképiak, fényképek Kassákról és környezetéről, sok reprodukció rajzaiból, tipográfiáiból, képverseiből és képeiből (közülük négy színes) továbbá néhány öt ábrázoló kép reprodukciója, Körner Éva válogatta a saját tanulmánya szellemében, tehát sokoldalú bemutatás igényével. Elrendezésük pedig a képszerkesztő és tipográfus Sebestyén Lajos kezét dicséri.

Miklós Pál

MAGYAR NÉPBALLADÁK

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Ortutay Gyula. Válogatta és jegyzetekkel ellátta: Kriza Ildikó. Bp. 1968. Szépirodalmi K. 814 l.

A népköltészet felfedezésének két évszázada tartó, hol fellángoló, hol ellanyhuló és többnyire politikai áramlatok függvényeként élő divatja nálunk az elmúlt évtizedben mint-ha újra mélypontra jutott volna. Nem olyan elevenen ható és kollektív kultúrkinccse közműveltségünknek, mint volt például két évtizeddel ezelőtt, amikor a rosszul értelmezett népi kultúrpolitika melletti demonstrálás szerepét kellett betöltenie. Népköltészetünk visszavonult erendőd értékei szerinti méltó helyére: irodalmi klasszikusaink közé. A Szépirodalmi Kiadó Parnasszus sorozatában az 1960-ban megjelentetett 3 kötetes *Magyar népmesék* után, ez évben a magyar népballadák eddigi leggazdagabb és leggondosabb

kiadásával lepte meg olvasóit. A szerkesztők az elérhető teljes anyagból válogattak, felhasználva az eddigi kiadásokat, kéziratos és magno-gyűjteményeket és az Országos Néprajzi Múzeum adattárát. A széles alapú feltárás nyomán még az úgynevezett klasszikus, archaikus stílusú balladáknak is 9 új típusát közlik, 51 most jelenik meg először és variánsokban is ez a kötet a leggazdagabb.

Balladagyűjtésünk más, szerencsésebb népekhez viszonyítva majd egy évszázadot késett (1765-ben jelent meg az angol Percy püspök híres ballada-gyűjteménye, 1842-ben adta ki első tudatos ballada-gyűjtőnk, Kriza János *Előfizetési Felhívását Vadrózsa* c. népköltési gyűjteményére, amely azonban csak

1863-ban jelent meg), mégis a kötet nagyobb hányada — 557-ből 430 — úgynevezett régi stílusú, keletkezésükben a XVII. előtti évszázadokra visszavezethető balladákából és variánsaiból áll. Az anyag szerkesztésében a közreadók megpróbálták összeegyeztetni a történeti, tematikai és műfaji csoportosítás szempontjait, a legfőbb rendezési elv azonban a történetiség. S azzal, hogy nagy számban közlik az egyes témák időben egymástól valószínűleg messze eső variánsait, ezt az elvet kétszeresen is érvényesítik. A legszebb balladák változatai egy-egy témán belül is plasztikusan tükrözik népköltészetünk fejlődését, a szemlélet és a kifejező eszközök műfajbeli módosulásait, az epikus-dramatikus előadásmódnak egyes esetekben prózai-novellisztikus, nagyobb részben lírai dalformákba való belenövését. A folklór-irodalom természetéből következik, hogy ez általakulási folyamat egyes állomásainak (egyáltalán a balladák születésének) korok szerinti meghatározása csak nagy általánosságban végezhető el, hiszen a nemzetközi szakirodalomban még az is eldöntetlen kérdésnek számít, hogy a ballada, mint műfaj, a naiv eposzok előzményeként, vagy azok darabokra bomlásaként keletkezett-e. Valószínűleg ilyen problémák is befolyásolhatták a szerkesztőket abban, hogy a balladák után a gyűjtés helye mellett az időt nem közlik, sőt nem tájékoztatnak részletesebben erről az egyébként kitűnő jegyzetek sem, amelyekben még a forráskiadványok megjelenési évét is elhagyják. Ugyancsak kár, hogy a szerkesztők teljesen lemondtak a dallamközlésről is, mert hiszen a népballadák esztétikumának a zenei forma éppoly szerves része, akár költői képei. Be kell vallani azonban, a megjegyzések túlságosan is maximalista igényből fakadtak és tulajdonképpen nem is jogosultak egy népszerű kiadvánnyal kapcsolatban, amely egyébként gondos szerkesztésével, gazdag filológiai apparátusával és különösen nagyszerű bevezető tanulmányával messze kimagaslik a sorozat többi kötete közül.

A válogatást nem kötötték a műfaj merev meghatározásához, ellenkezőleg: a szerkesztéssel is hangsúlyozták különböző típusokban való gazdagságát. A bartóki dallamosztályozás alapján két nagy csoportra (A. Régi stílusú, B. Új stílusú népballadák) azon belül pedig különböző típusokra (A. I. Klasszikus népballadák. II. Vigballadák, románcok. III. Balladás dalok. — B. I. Betyárballadák és balladás dalok. II. Családi eseményekhez, szerencsétlenségekhez fűződő balladák és balladás dalok.) osztották anyagukat. A fejezet-címek is jól érzékeltetik a balladák műnemi általánosításának és lehatárolásának nehézségeit. Amint kialakulásuk történetében kérdéses lehet a nagy epikához való viszonyuk, más oldalról, ugyanúgy problémát jelenthet

a lírai népdallal való szimultán együttélésük, dalokból vagy dalokká való alakulásuk. Már a régi stílusúak közt is külön csoportként szerepelnek a „balladás dalok”, melyek a már nagy mértékben ortodoxnak számító Greguss-féle balladaelmélet és Arany műfaji kritériumait nemigen állnak ki. A régi bűdoszónekeknek, keserveseknek sem epikai, sem drámai összetartó cselekményszáluk nincs; egy lírai alapérzés hangulatába beleillő, tettség szerint bővíthető vagy szűkíthető strófa-fűzérből állnak, amelynek egyes gyöngyszemei valószínűleg már eredetileg is külön-külön keletkezettek s aztán egyes részei ismét különálló darabokként csiszolódtak tovább egy-két strófás népdalokká. Így például a 177. régi stílusú balladás dal ma négy különálló népdalként él tovább. Az új stílusú balladákra pedig hol kisebb, hol nagyobb mértékben, de már egyetemesen jellemző a dalszerűség.

A kötet anyaga jól szerkesztettségével már önmagában is sok folklór- és irodalomtörténeti tanulságot involvál. Ortutay Gyula száz oldalt meghaladó, esszéisztikus modorú, lebilincselően érdekes tanulmánya messzemenő alapossággal avatja be az olvasót a népballada műfaj történeti és műfajelméleti rejtelmeibe. Ő maga „műfaj történeti vázlat”-nak nevezi bevezetőjét, de ennél többet ad: a népballada aspektusából általános népköltészet, irodalmi és folklór-tudománytörténeti áttekintést és kritikai értékelést, s nemcsak magyar, hanem mindig nemzetközi vonatkozásban is. A népballada irodalmi felfedezésének, gyűjtésének és műfajelméletének történetével párhuzamosan nagy vonalakban a magyar folklórtudomány kialakulását, fejlődését is felvázolja. Érdekes adalékokat nyújt Vörösmarty, Petőfi és Arany népköltészetéhez való viszonyáról. Erdélyi János, Gyulai Pál, Kriza János, Greguss Agost, Kálmány Lajos, Vikár Béla, Bartók és Kodály folklórisztikai tevékenységének kritikai ismertetése mellett a felsoroltakról a népköltészethez való viszonyukból kiindulva emberre, költőre, tudósra egyaránt igen találó kis portrékat vázol. Külön fejezetben foglalkozik a ballada európai fejlődéstörténetével, rámutatva az olasz ballata, a kelta gwaelawd, az orosz bilina, az ukrán dumi, a délszláv národne pesme, a spanyol romances, a dán, sévd volkeviser speciális nemzeti és a magyarokkal is közös nemzetközi vonásaira. A hatalmas anyag és a szakirodalom áttekintése alapján kifejti tételét, mely szerint a népballada az európai feudális társadalom adkevént népköltészeti műfaja. A magyar népballada tematikai és történeti rétegeinek jellemzése után kitér a népballada formai kérdéseire is, sajnos csak vázlatosan, részletes elemzésekbe nem bocsátkozva.

A komplexitásában mindent magában

foglaló kép, amit Ortutay tanulmányában a műfaj történeti és tipológiai, magyar és nemzetközi vonatkozásairól kapunk, csak növeli ama meggyőződésünket, hogy e kötet bevezetőjével és az európai hatásokat nem-

zetivé asszimiláló magyar népköltészet századokat átfogó antológia-anyagával egy olyan tökéletes egész, amit művészet, irodalom is csak ritkán tud nyújtani.

Varga Rózsa

Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba, 1967. Békés Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya. 175 l. 4 t. (Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból, 1.)

Ez a könyv sok szempontból kiemelkedik a nagy számban megjelenő helytörténeti kiadványok közül. Mindenekelőtt szakszerűsége vonja magára a figyelmet. A középkori és újkori nyomtatott és kéziratok forrásanyag bemutatása szemelvényes magyar fordításokban, meghatározott terjedelmi határok között, aligha sikerülhetett volna jobban a mostaninál. Kristó Gyula alapos történetész felkészültségét mégsem itt, hanem az összekötő szövegek és a jegyzetanyag összeállításában mérhetjük le igazán. Különösen az apparátus gazdagsága és egzakt volta szokatlan efféle ismeretterjesztő, helytörténeti kiadványban. Kristó mindent ismer, amire szüksége van és bibliográfiai adatai rendre a legjobb forrásokhoz utasítják az érdeklődőt. Aki az ő útmutatásai szerint folytatja majd a kutatást, nincs kitéve az egyoldalú, vagy hiányos tájékoztatás veszélyének sem a régibb, sem a legfrissebb szakirodalomban.

Ha valamit, akkor legfeljebb az irodalmi szemelvények csekély voltát tehetnénk szónak. Ez a hiánynak is nevezhető aránytalanság aligha menthető azzal, hogy az olvasókönyv elsősorban *történeti* gyűjtemény kívánt lenni, hiszen a chrestomathiában, igaz, hogy társaltanul, de ott van a *Cantio de militibus pulchra* néhány részlete (83. l.). De ez kevés. Bár nem nyúlhatott volna a szerkesztő Tinódihoz (*Erdéli história*, II–IV. rész), Békési Balázshoz (*História Sodoma és Gomora vesződelméről*), Szikszai Fabricius Demeterhez (*Dicsőítő vers Gyuláról*) és Dányádi Jánoshoz (*Siralmas ének*). Annál meglepőbb e hiányokról beszélni, mert hasonlóan Kristó olvasókönyvéhez, a békési helytörténeti kutatások egésze alatt jelent meg Virágh Ferenc szerény terjedelmű, de hasznos könyvecskéje, melyből fenti adatainkat is merítettük (*Krónikák és históriás énekek a török kori Kőrös—Maros közéről*. Békéscsaba, 1961.) Lehetséges, hogy a kiadó nem akarta megismételni a publikálást, de ha így lenne is, azt kell mondanunk, hogy az olvasókönyv mégis csak egy olyan szintézis, amelyben az előzményeknek is helye van.

Érdeklődéssel várjuk a következő kötetek megjelenését, melyeknek méltóknak kell lenniük Kristó Gyula színvonalas munkájához és könyvének faksimiléikkel díszített szép

kiállításához. A vállalkozás programja azonban nem teszi világossá, milyen elvek szerint tervezi a sorozatszerkesztő a folytatást. Az összeállítás *tematikáját* mindenestre határozottabban kell kiszélesíteni a történelemtől a művelődéstörténet és az irodalom felé (nem valószínű ugyanis, hogy mindegyikből külön kötetet szándékoznak készíteni). Elodázhatatlanak érezzük a *gyűjtőkör* határainak élesebb megvonását is. Kristó még minden rendelkezésére álló forrásanyagból válogathatott (így az Országos Levéltár kiadatlan középkori okleveleiből is), de ha a továbbiakban — a sorozatcím szellemében — csak a Békés megyei levéltárból veszik forrásaikat a szerkesztők, akkor a feltárás jól indult munkája meglehetősen szűk keretek közé szorul majd vissza, mert kérdéses, hogy a levéltár egymaga tud-e annyi illusztrációval szolgálni, amennyi egy megyetörténethez szükséges.

Évekkel ezelőtt Szabó Ferenc tartalmas programcikkben fejtette ki a tennivalókat (*A helytörténeti kutatás helyzete és gondjai Békés megyében*. Békési Élet 1966. 2. sz. 75–78. l.). E téren — Kristó könyve a példára — történt egy és más, de szinte minden megoldatlan még (pl. olyan egyszerű adminisztratív kérdés is, mint a recenzio példányok megküldése szakközönlönyök részére). Reméljük azonban, hogy a jó kezdet után az olvasókönyv további kötetei végérvényesen rációlnak majd e lehangozó következtetésre.

V. Kovács Sándor

Apácai és kortársai. — Herepei János cikkek. — Szerkesztette: Keserű Bálint. Bp. 1966. MTA KESZ Sokszorosító. 676 l. (Adattár XVII. század szellemi mozgalmainak történetéhez, 2.)

Herepei János cikkeinek második kötete Apácai Csere János kortársainak működésével és azoknak Apácaihoz való kapcsolatával ismerteti meg. Közel száz cikk, közöttük több terjedelmes tanulmány foglalta ez a kötet. Javarársze most kerül először az olvasó kezébe, de többje már korábban is megjelent, s ezeknek újra közlését indokolja az, hogy régebbi folyóiratainkhoz egyre nehezebb hozzájutni, s itt a többivel tartalmi egységbe foglalva és a maguk legjobb helyén közölve, értékesen gazdagítják a kötet anyagát.

A kötet a XVII. század közepe évtizedeinek szellemi világát vizsgálja minden aprólékos adatot számba véve. Több évtizedes, egy élet munkáját egységbe foglaló cikkgyűjtemény a hagyományos források, levéltári adatok, könyvbejegyzések, egyetemi anyakönyvek adalékai mellett felhasznál olyan forrásokat is, amelyek eddig aig kerültek a szellemi életet vizsgálók figyelmébe. A kolozsvári városi sáfár polgár és a református harangoztató gazda számadáskönyvére gondolunk, amelyeknek bejegyzései többször segítenek valamely esemény időpontjának meghatározásához. A ma mindig nehezebben hozzáférhető és sokszor elpusztult levéltári anyag mellett nem kevésbé fontos az egyetlen példányban fenn maradt és sokszor már csak Herepei feljegyzéseiben őrzött nyomtatványok tanúsága is.

Herepei anyagát öt csoportba osztotta a kötet szerkesztője. Az első a váradi iskola és kollégium szerepét vizsgálja a puritanizmus történetében. A második a puritanizmus küzdelmei második szakaszának szereplőit, a harmadik Apácai iskolája tanárait és az iskolában elődeit ismerteti. A negyedik értékes adalékokat sorozatokat Apácai életrajzához és működésének történetéhez. Az ötödik „eszmétársak — ellenfelek — tanítványok” címen azokat a Herepei-cikkeket foglalja össze, melyek Apácai tanításainak továbbélésére figyelemreméltó, értékes adatok.

Csak Herepei cikkei harmadik kötetének megjelenése után mérhetjük le majd azok igazi jelentőségét. A XVII. század szellemi mozgalmainak valóságos enciklopédiája ez a gyűjtemény gazdag tárháza az adatoknak, amit nem nélkülözhet ezután a kutató. Jelentősége fokozott, mert az anyaghoz ez ideig, egy-két kivételtől eltekintve, csupán az egyháztörténet kutatói nyúltak. Herepei nyomán most már lehetőség nyílik az eddig feltárt, megismert anyag újra értékelésére, amit tömérdek új adalékkal gazdagított a kötet.

Messze vezetne és most nem is feladatunk a kötet eredményeinek ismertetése, de bizonyos az, hogy a XVII. századi Erdély szellemi életének aprólékos megismeréséhez a kutatást nagyban segíteni fogja. A kép, amit ad, még sok részletében hiányos, további felderítésre vár, erre a szerkesztő Keszérű Bálint is rámutat, de a további kutatásnál már így is nélkülözhetetlen.

Meg kell emlékeznünk e kötetet is szerkesztő Keszérű Bálint munkájáról. Nemcsak gondozta a kötetet, hanem magvas bevezetést is írt eléje és kitűnő, értékelő összefoglalókat adott az egyes fejezetekhez.

Kívánatos volna, hogy a harmadik kötet mihamarábbi megjelenése teljessé tegye a kutatók számára máris nélkülözhetetlen művet.

Jenei Ferenc

Kilián István: Ismeretlen iskoladráma-gyűjtemény a XVII—XVIII. századból. Miskolc, 1967. Városi Tanács Könyvtára. 991. (Borsod-Miskolci Füzetek; Irodalomtörténet, 5.)

Kilián István dolgozata a kantai (Háromszék megye) iskolából kikerült 10 latin és 2 magyar nyelvű iskoladramáról nyújt tájékoztatást. A magyar nyelvű darabok kritikai kiadását is tartalmazza a sorozat jelen füzeté.

Örömmel csillan fel az ember szeme a cím láttán: ismeretlen iskoladramák a XVII—XVIII. századból! Természetesen, nagyobb izgalommal keresi a XVII. századi darabokat, mivel ebből a korból jóval kevesebb szöveget ismerünk, mint a XVIII. századból. Az anyaggal való közelebbi megismerkedés azonban némi csalódást okoz az érdeklődőnek, aki arra gondolt, hogy az 1960-ban napvilágot látott *Régi Magyar Drámai Emlékek* és az azóta megjelent publikációk után (Schram Ferenc: *Három történeti betlehemes játék*. ItK 1964. — Varga Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*. Bp. 1967.) ismét újabb művek válnak közkinccsé a század iskolai színjátzásának repertoárjából. Természetesen, nem akarjuk a latin nyelvű alkotásokat kizárni drámaírásunk fejlődéséből, a magyar irodalom folyamataiból. Nagyon kívánatos lenne, hogy ezek mennél nagyobb számban kiadásra kerüljenek. (Vö. Trencsényi—Waldapfel Imre előszavában a 4. lappal!) Mégis elsősorban a magyar nyelvű előadások felé fordul figyelmünk.

A gyűjtemény két magyar emléke közül az egyik, az értékesebb (*Parentus nimius amor sui ipsius ultor*) egy 1724-ben Szokolcán előadott jezsuita drámának a kantai iskola számára készült magyar változata. A másik, a csonkán ránk maradt, nagyon kevésbé sikerült alkotás. Minden dramatikai koncepció nélkül, egymással egyáltalán nem vagy alig összefüggő jelenetekben mutatja be az erény és a bűn harcát. Történeti és bibliai témák megszólaltatói keverednek allegorikus személyek párbeszédeivel, a halál-motívummal. Keletkezési körülményeit nem sikerült a szöveg sajtó alá rendezőjének tisztáznia. Szerinte: „stílus, versformája, rímképlete és egyéb formai jegyei, de ortográfiája és írása is arra utalnak, hogy a füzet már a XVII. század negyedik negyedében, esetleg harmadik harmadában megvolt” (9. l.). Ide lokalizálja, mert a hiányzó első felvonásról feltételezi, hogy az a dráma keretéként „esetleg látomás vagy álom lett volna”, s mivel egyes mozzanatai közeli rokonságot mutatnak a névtelen *Comico-Tragoediával*, és az egész mű magán viseli azokat a jegyeket, amelyeket a barokk Lázár drámák viselnek” (24. l.). Mindebből a megokolásból azonban nem kö-

vetkezik az a megállapítás, hogy a darab „minden bizonnyal a XVII. század utolsó harmadából vagy negyedéből való” (31. l.).

A szövegben forgó 12 darab közül mindössze 2 latin nyelvű eredeztethető a XVII. század végéről. A Szent Miklóssal kapcsolatos *Supperque vexit astra nunc sternit solo* című, melynek első felvonása a kéziratban hiányzik, Trencsénben keletkezett, ott 1688-ban valószínűleg előadták. A *Gladiator Moschus* műfaját tekintve kezdetleges, de tárgyánál fogva érdekes, mivel egy egykorú nemzetközi eseményre, a Nagy Péter ellen irányuló bojár összeesküvésre reagál — szinte a napisajtó frissességével. Bölcsője ugyan Bécsben ríngott, de az események után két hónappal már előadták a kassai jezsuiták deákjai is.

Mindez csak a XVII. század iskoladrámája iránt érdeklődőnek okoz némi csalódást, és semmiben sem csökkenti Kilián István kutatásainak értékét. A szövegében hozzáértéssel gondozott kiadás, a gazdagon dokumentált bevezető dolgozat elismerést érdemel. Még a gyakori, túlságosan óvatos megfogalmazást sem róhatjuk fel hibául, hacsak a feltételezés nem válik később bizonyítottnak vett tényné. Kilián érdeméért kell hangsúlyoznunk, hogy lelkiismeretesen ügykezett utánajárni az egyes darabokkal kapcsolatosan az azok elő- és utóéletéről tanúszkodó adatoknak. Több ízben vetett fel műfaji kérdéseket is, mint pl. hogy drámának tekinthető-e a jelmezekbe öltözött deákok által a liturgikus cselekmények során elhangzó versdeklamálás; nevezhető-e iskoladrámáknak a lényegében retorikai gyakorlatként íródott versek, az „olvasó dráma”, stb.

Az eddig ismeretlen kolligátum jelentőségét Kilián helyesen látja abban, hogy bár a darabok egy része magán hordja a kantai minorita iskola számára való alkalmazás, át-dolgozás jeleit, lényegében egyike az a legrégibb jezsuita drámagyűjteményeknek. Dokumentálja a jezsuiták iskolai előadásainak a rend keretein túlterjedő hatását. De éppen az a körülmény, hogy az eredetileg jezsuita darabokon feltehetőleg a kantai iskola minorita tanárai eszközöltek változtatásokat, azt valószínűsíti, hogy a profán téma felé való elhajlás, a komikus jelleg érvényesülése a ferencesek drámaírási jellemzője, és nem a jezsuita pátereknél alkalmazott gyakorlat volt.

Varga Imre

Kriza Ildikó: A halálra táncoltatott leány. (Egy magyar népbaladacsoport vizsgálata). Bp. 1967. Akadémiai K. 202 l. (Néprajzi Tanulmányok)

„Szükség van még jó balladamonográfiákra...” Ezt a jogos igényt még Honti

János írta le. Kriza Ildikó könyve — egyediségében — kielégíti a fenti igényt, sőt a téma újszerű kidolgozása úttörő jelentőségű. Nem kutatja a választott balladatípus homályba vesző eredetét, csak körvonalazza; a típusváltozatokat keresi a hazai és az európai folklórirodalomban. Ez a kitekintés azonban csak a problémamegoldás egyik módja, az elemzés színező-gazdagító forrása. A térbeli szemlélet kitágítása nem tudálékosság, és nem nagyvonalúság, hiszen a ballada műfaja európai. Egy-egy balladatípus elterjedése elé nem emelhetett gátat az országhatár. A különböző nyelvközösségeken belül mégis sajátos, népi-nemzeti karakterű változata alakult ki. Ennek sajátos, szintelenül változó, gazdagodó jellegnek vizsgálata áll Kriza Ildikó elemzésének középpontjában.

Munkáját nehezítette egyrészt az, hogy a választott ballada első írásos feljegyzése a XIX. század közepén történt meg, másrészt: az utóbbi száz-száztíz év alatt a kutatók 251 töredékes vagy teljes változatát jegyezték fel az ország különböző falvaiban. A szerző dicséretére vált, hogy nem feledkezett bele a külsődleges, egyedi jelenségek pozitívista részletezésébe, hanem lényegre törően, egzaktan tárta fel a balladatípus törvényszerű összefüggéseit, a típus és a népköltészet kapcsolatát.

Mi az oka annak, hogy *A halálra táncoltatott leány* az egész országban elterjedt? Miért maradt fenn századokon át, még a XX. században, az urbanizálódás korszakában is? Ezekre a kérdésekre keres választ Kriza Ildikó. Az egyik okot a keletkezésben jelöli meg. Balladánk egyik típusában a konfliktus magva: a nemes—jobbágy ellentéte (*Kádár Kata, Eladott lány* stb.). *A halálra táncoltatott leány* keletkezésekor nem ezt, hanem a parasztságon belüli rétegződésen alapuló ellentétet fejezte ki. A jobbágyiség felszabadítása után nemes—jobbágy helyett gazdag paraszt—szegény paraszt ellentét válik uralkodóvá. Az előbbi ballada-típus, mivel nem tudta kifejezni a megváltozott társadalmi viszonyokat, kiesett az emlékezetből, az utóbbi hosszú virágzása a megváltozott társadalmi „viszonyok ismeretében magyarázható”. „A közősség — írja a szerző — saját problémájának érzi a balladában kifejezett társadalmi ellentétet...”

Kriza Ildikó körültekintő elemzésére vall, hogy az alapvető társadalmi ok mellett foglalkozik a változás etikai, esztétikai és pszichikai tényezőivel is. Figyelme kiterjed a népszokásokra, a kitáncoltatás és a halálra táncoltatás áttételes összefüggésére. Más kutatókkal ellentétben nem választja el az alkotást éltető közegétől, a hozzáfűzött prózai magyarázattól.

Mindezek közül külön fejezetet kap a ballada motívumrendszerének vizsgálata. S ez

már csak azért is jelentős, mert népbaladánk esztétikai sajátosságainak, művészi gazdagságának feltárására mindeddig nem került sor. A szerző tüzetes és árnyalataiban finom elemzéssel, mégis meggyőző erővel mutatja ki a motívumonkénti változás-vizsgálat kapcsán, hogy bár a ballada kristály-szövetében megőrizte az archaikus vonásokat, az újabb kor társadalmi változásai nemcsak stílusában, hanem alapvetően, „egész jelle-
gében” változtatták meg a balladát. Szövege egyszerűsödött, de ez az egyszerűsödés nem szegényítette el a tartalmat, csak gondolatvilága lett összetettebb, bonyolultabb és homályosabb. S az újabb társadalmi igényekhez igazodva közeledett az epikai-lírai dalokhoz.

Ha a könyv jelzett erői nem, a tanulmány elolvasása bizonyára meggyőz majd mindenkit arról, hogy Kriza Ildikó valóban dogmatikus gondolkodástól mentes, marxista igényű balladamonográfiát készített.

Pásztor Bertalan

Nyolc magyar mártír költő. Bibliográfia Berkó Sándor, Fenyő László, Knopp Imre, Lukács László, Pásztor Béla, Salamon Ernő, Vető Miklós, Zsigmond Ede életművéről. Összeállította: Vasvári István. Bevezette: Remete László. Bp. 1967. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 101 l. 16 t. (Írói arcképvázlatok, 7.)

Amikor 1947-ben Bóka László szerkesztésében megjelent a *Magyar mártír írók antológiája*, a benne szereplő hetvenkét szerzővel, még csak sejteni lehetett, hogy ez a névsor közel sem teljes. Irodalmunk eddigi legnagyobb vérvesszeségét feltáró és értékelő irodalomtörténeti munkában áldozatos elszá-
nások és konok visszatartások váltogatták egymást. A válogatott és gyűjteményes kötetek sorozatos megjelenése azt mutatta, hogy az „elsüllyedt irodalom” maradéktalan feltárása mindenkinek szívügye lett.

„A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a maga eszközeivel igyekszik kivenni részét a feladat végrehajtásából. A Radnóti Miklós bibliográfia után most lehetősége nyílt, hogy az itt említett nyolc költő nagyobb részt már hozzáférhető műveire és a rájuk vonatkozó irodalomra hívja fel a figyelmet. Ezúttal nemcsak irodalomnépszerűsítő célkitűzés állt a könyvtár előtt, hanem az a törekvés, hogy a forrásadatok egybefoglalásával és a még fennmaradt fehér foltok jelzésével az irodalomkutatók kezébe is útmutatót adjon, így a megkezdett munka folytatására is ösztönözzön.” (19–20. l.) A kötet érdeme tehát, hogy összegyűjtötte nyolc magyar mártír költő műveit és a róluk szóló szakirodalmat, életrajzi jegyzetekkel ellátva.

A kötet bevezető írásának — kockázta-
suk meg — nem az lett volna a feladata, amire vállalkozott. Kétíróként sikerült mozaikdarabokat kapunk a nyolc költő életművéről, idézetdömpinggel kísérve. Ha elővesszük bármelyik válogatott vagy gyűjteményes kötetét, annak bevezetője vagy kísérőtanulmánya vállalta és megoldotta — jobban — ezt a feladatot. Ez a Bevezetés nem ad többletet azokhoz, még motiválásra sem vállalkozik. Egy bibliográfiai kötet bevezetőjének másminyen szempontok szerint kellett volna készülnie. Szólni kellett volna a bibliográfiai gyűjtőmunka menetéről, a konkrét nehézségekről és akadályokról. Meg kellett volna hűzni a határsorompót, hogy meddig terjedt — térben és időben — az érdeklődés és kutatás. Ebben az esetben nem kényszerülne a kritikus arra, hogy itt közölje bibliográfiai kiegészítőit. Talán említett érdemelt volna az a szempont is, hogy miért nem szentelt figyelmet a kötetbe nem került verseknek. Berkó Párló megtudjuk például, hogy első verseit a Iosonci helyi lapok közölték, de hogy sajtópublikációja milyen arányban van megjelent versköteteivel, erre nem tér ki. Pedig különösen ott lett volna fontos, ahol kevés a kötet.

Egy-egy költőről szóló rész felépítése a következő: életrajzi adatok, verskötetei és fontosabb bírálatok, antológiákban megjelent művek, sajtóban megjelent művek (novellák, társadalmi vonatkozású cikkek, írókról-irodalomról, könyvismertetési-kritikái), műfordításai (önálló kötetben, antológiákban), esszékötetek, művei kéziratban; a költőről írott tanulmányok, folyóirat- vagy újságcikkek, bibliográfiák, regényben említés, róla szóló vers, egyéb híryanag. Általános megjegyzésként idekiváncsok, hogy a „verskötetei és fontosabb bírálatok” címszóban a *fontosabb* nem tematikai, tartalmi leszűklítés, hanem a hozzáférhetőség következménye. Kéziratok műveket csupán Knopp Imre és Salamon Ernő esetében említ, mely nyilvánvalóan csak azt jelenti, hogy a többinél még ennek a felmérésnek előtte vagyunk. A korabeli szakirodalom rész olvasgatása erősíti bennünk az érzést, hogy a hazai baloldali sajtó alaposabb feldolgozása még hátravan. Az életrajzi adatok kiállításának mechanizmusa és a költés belső aránya vitatható. Ritkán tapasztaltuk, hogy mindazt az életrajzi anyagot, mely hozzáférhető különböző művekben, felhasználták, sőt kiegészítették volna. Bizonyos, hogy nem azonos tehetségű költők szerepelnek a kis könyvben, de szeretnők hinni, hogy a közölt életrajzi adatok terjedelme nem ezeket a belső arányokat próbálja indukálni.

Az egyes fejezetekben észlelt hiányosságok és téves adatok említésekor, illetve javítások betartjuk a kötet következő sorrendet. Berkó Pál életrajzi fejezete csak a Magyar

Napban való publikációit említi, nem tud arról, hogy a lap rovatvezetője is volt. Knopp Imre második verseskötetéről jelzett egyetlen kritikái visszhang mellett figyelmet érdemel Kormos Pál cikke (*Két magyar költő*) a párizsi Szabad Szóban (1938. jún. 11.; 24. sz. 7. l.). Lukács László gyűjteményes kötetéről (*Leejtett furulya*, 1959) a Magyar Nemzet is irt annak idején (1959. okt. 27.; 252. sz. 4. l.). Nem tud a kiadvány arról, hogy a *Tollal és szerzámmal* c. 1942-es kötet után a Népszava egy olyan könyv kiadását szorgalmazta, „ahol a különböző irányzatokhoz tartozó szocialista írók szerepeltek együtt” (Kispéter András). A *Hét hang* c. antológia egyik költője Pásztor Béla volt, aki Benjámintól, Keszthelyi Zoltán mellett „legeredtebb, legegységesebb hangú” lírikus a kötetben. Az 1966-os évre a szerkesztő figyelme már nem terjedhetett ki, nyilván ezért maradt el a Salamon Ernőről írott két cikk: Becsky Andor: *S. E. Kortárs*, 1156–58; Huszár Ilona: *S. E. életéből*, Útunk, 41. sz. A Zsigmond Ederől szóló fejezet nem hivatkozik Bálint György: *Az állatok dicsérete* c. kötetéről írott kritikára (Népszava, 1939. febr. 2.; 13. sz. 7. l.). Pontatlanságai közül megemlíthetjük, hogy Fenyő László életében utolsónak kiadott kötete (*Városliget*) megjelenési évszáma az életrajzi részben 1943, a bibliográfiában 1942. Ez utóbbi a helyes adat, mert még ez évben kritika is jelent meg róla. Salamon Ernőről az *Arcképek a magyar szocialista irodalomból* c. kötetben megjelent tanulmányt téves elírással Ferencz Lászlónak, a Magyar Nap egykor volt szerkesztőjének tulajdonítja, holott a cikk szerzője Ferenczi László fiatal irodalomtörténész.

A munka értékeiről sokkalta többet lehetne írni, mint apró hibáiról, ezért tűnt ez — a terjedelmi kötöttségek miatt — eleve lehetetlen vállalkozásnak. Két kérdés maradt végül a recenzióban: Mikor folytatódik a kiadatlan kéziratok publikálása? Nem kellene-e összegyűjteni a családtagok és barátok, pályatársak emlékezeit? Kár lenne arra hagyatkozni, hogy töredékekből, emlékmorzsákból kelljen majd felrajzolni a portré egy-egy vonását.

Stenczer Ferenc

Kádár Erzsébet: Kegyetlenség. A bevezető tanulmányt írta: Vas István. Bp. 1966. Magvető K. 313 l.

Kádár Erzsébet festőnek indult, Szőnyi István tanítványa volt. Már harmincöt éves, amikor 1936-ban elnyeri a Nyugat novellapályázatát. Ettől kezdve a Nyugatban, a Magyar Csillagban és a Schöpfungin szerkesztette Tükörben jelennek meg novellái, valamint új értékeket felfedező és bálványokat rom-

boló, okos kritikái. Az első tanulmány, amely novelláiról művészetét elemzi — Vas István esszéje —, két évvel a halála után jelent meg, 1948-ban.

Novelláiban egy történelmi folyamat utolsó felvonásának konfliktusait írja meg. A hatalmát már elvesztett és vagyona maradványaiból élő erdélyi birtokos réteg életét ábrázolja. A dzsentri sorsa Mikszáth, Móricz vagy Török Gyula írásaiban még tele van drámai feszültséggel, Kádár Erzsébet már csak egy vegetatív életformáról tud hírt adni.

Azt is mondhatnánk, hogy a dzsentriről szóló írásaiban a magyar elbeszélőművészet gazdag hagyományait folytatja. De jelek szerint semmiféle tradíciót nem akart továbbvinni, csak nyílt szemmel és elfogulatlanul körülnézett abban a világban, amelyet jól ismert és megírta tapasztalatait: a magát túlélő anakronisztikus világ, az itt rekedt tizenkilencedik század kisebb-nagyobb belső konfliktusait. A volt birtokos réteg erkölcsi igazolása épügy távol áll tőle, mint az elfogult ítélkezés.

Néha mintha csak a krónikás szerepére vállalkozna. Nem egy novellája úgy indul, mint egy banális társasági vagy familiáris történet az erdélyi kastélyok világából, ahol métereseek a falak, alacsonyok a bolthajtások és a szobák elmaradhatatlan kellékei az ezüstserlegek és a régi vadászmetszetek. De egy ponton, a novella legdöntőbb pillanatában minden átértékelődik. Kiderül valami, ami már a morális lazulásra utal. Az író szinte akarata ellenére jutott el a végső konzekvenciáig, de ide vezette a tények és a karakterek logikája, és efelé kényszerítette írói morálja.

Az szintén teljesen spontán módon hat Kádár Erzsébet novelláiban, hogy a figurák erkölcsi összeütkezésében mindig a nő a szenvedő fél és mindig a férfi a győztes. De ez a győzelem mindenkor az erkölcsileg kevésbé értékes fél diadala. Férfialkajai erőszakosak, gyengéek, értetlenek, önzők és gyávák.

Az olvasó mégsem vesz észre semmiféle feminin eltökéltséget. Pusztán arról van szó, hogy az író a nő szemével nézte és a nő tapasztalatain át érzekelte és ábrázolta a világot.

Minden írása mögött az átéltség hitele érződik, mintha minden novellája személyes ügye lett volna. Több elbeszélése arról tanúsodik, hogy kitűnő ismerője a gyermek lelkivilágának (*Kegyetlenség*, *A macska*). Rábizta magát ösztönös pszichológiai érzékére, szereti a dolgokat körüljárni, minden oldaláról kitapintani. Néha mintha valamiféle történelmi teljességre törekedne, jelentéktelen mozzanatoknál is elidőzik, olyan mellékalkokat is felvonultat, amelyeknek nem tud valódi szerepet adni, hosszadalmasan elidőzik a környezet rajzánál. Más szóval: nem mindig fogja össze erős kézzel az anyagát.

Ezzel szemben nagyszerű ellenpélda *A diófa* című novellája, amely először 1941-ben jelent meg a Magyar Csillagban.

A budai várnegyedben tavasszal az egyik új lakás padlója felpúposodik. Így kezdődik a novella. Amikor a régi házát átalakították, kivágtak egy öreg diófát, de a tönk és a gyökérzet megmaradt. Tavasszal újra élni kezd a facsonk és az púposítja fel a padlót. Végül a tönköt ki kell vágni. Az új lakásban lakó asszony, aki eddig zavartalanul élvezte az új otthon örömeit, most teljesen elveszti lelki nyugalmát. De valójában nem a felfordulás, a kellemetlen munkálatok izgalma dülja fel: szinte azonosul az élő fa sorsával. Az érzékeny nő tudatában a facsonk az élet jelképévé válik. Az író ebben a novellában többre vállalkozott és többet is sikerült megoldania egy lélektanilag érdekes szituáció ábrázolásánál: az olvasó egy szimbólum születését éli át a novellában.

A Kádár Erzsébet maradóan értékű novelláit tartalmazó kötethez Vas István írt bevezető tanulmányt. Szerinte a kegyetlenkínos témák, a klasszikus-tiszta szerkezet, a szerves festőiség, az eleven természet és a pusztuló dzsentri ábrázolása jellemzi az írónő novelláit. Úgy véli, hogy Kaffka Margit után Kádár Erzsébetben találkozott újra az alapvető nőiség és a férfias természet.

Vargha Kálmán

Nagy Dániel: Cirkusz. Regény. Novellák. A bevezetőt írta: Csehi Gyula. Bukarest, 1967. Irodalmi Könyvk. 351 l.

A két világháború közti romániai magyar irodalom egyik jelentős, de kevésbé ismert képviselőjének, Nagy Dánielnek *Cirkusz* című regényével és huszonegy novellájával ismergeti meg az olvasót a most megjelenő kötet. Csehi Gyulának a kötetet bevezető tanulmánya (*A Cirkuszról és szerzőjéről*) igyekszik feltárni mindazt a kevés írásbeli dokumentumot, pályatársak, barátok visszaemlékezéseit, anekdotáit, amelyeknek tükrében kibontakozik ez a különös, ellentmondásokkal teli írói életpálya, melynek csúcspontja, a kötet címadó regénye, a *Cirkusz*. Közvetlenül a háború befejezése után íródhatott, de csak 1926-ban jelent meg az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában.

A Trianon után egyre inkább önállósló erdélyi irodalomban a vezető helyet elfoglaló líra és elbeszélő próza mellett erőteljes fejlődésnek indult a regényirodalom is. Ebben — főleg kezdetben — a történelmi téma dominált. Viszonylag kevesen voltak olyanok, mint Nagy Dániel, aki regényében nem régi korok világát elevenítette fel. Ihletője nagyon is közeli múlt, az első világháború ször-

nyűségei és az általa okozott emberi szenvedés volt.

A háborút megérő és azt túlélő nemzedék szemével tekint vissza az eseményekre az író. E nemzedék érzésvilága, az iszonyatoktól megrettent ember lázadó tiltakozása, a szépségbe, igazságba, az emberi értelemben vetett hit megkérdőjelezése, de ugyanakkor ezek megmentéséért való kétségbeesett útkeresés adja a regény alaphangját.

Nagy Dániel műve bár a háborúról szól, mégsem követi a háborús regényirodalom járt útját, mely többnyire riportregény formájában a háború mindennapi eseményeinek tényszerű leírását tartalmazza. Ellenkezőleg, a *Cirkuszban* az író nem a folyamatot, nem a tényeket adja vissza, hanem csak az eredményt, vagyis azt az életérzést: a kiábrándultságot, a hamis illúziókban való csalódást, a kétségbeesett lázadást, amely általában jellemezte az első világháború utáni nemzedéket. A téma tehát korszerű és egyetemes érdekű is, mivel nem korlátozódik egy nemzet problémáira.

A tárgy művészi feldolgozása is modern. Az író szakít a hagyományos „mimetikus” ábrázolással és a háború eseményei nyomán benne kialakult érzések és gondolatok hatalmas apokaliptikus látomások, „afféle modern isteni, földi és pokoli színjáték” formájában jutnak kifejezésre.

A *Cirkusz* allegorikus regény, de ez az allegória — amint erre helyesen utal a bevezető tanulmány — nem átlátszó, hanem áttetsző, „amelynek egyes elemeit az indulat, a nyelv és a stílus főhoka szimbólumokká emeli.” A megrázó erejű látomások jelképes, allegorikus alakjai mögött — mivel Nagy Dániel beszélő nevekkal dolgozik — könnyű felfedezni a történelem valódi szereplőit, az Antant és a Központi Hatalmak koronás és koronázatlan uralkodóit.

Szabálytalan és egyenlőtlen remekmű — írja róla Csehi Gyula, aki bevezető tanulmányában hozzáértő gonddal elemzi a regényt. Helyesen mutat azokra a bizonytalanságokra is, melyek e groteszk elemekben gazdag tragikomikus mű szerkezeti felépítésében, stílusesszékeiben és nyelvi megformálásában jelentkeznek. Mint írja, vannak a regényben ritka, de bántó kisiklások, ahol a „tragikomédiát a giccsből, mint a vele ellentétes végtől csak a nyelvi kifejezés ereje, merészsége választja el”. A mű értékelése során Csehi részletesen foglalkozik a regény kritikai fogadtatásával is. (Meg kell jegyeznünk, kár, hogy bevezetőjében a *Cirkusz* indokoltan terjedelmesebb elemzése mellett, nem foglalkozik a kötetben szereplő novellák értékelésével, csak egy általánosabb jellemzést ad a novellista Nagy Dánielről.)

Csehi Gyula a filológus pontosságával igyekszik feltárni az írói életpályát is. A tel-

jességre törekvés helyett „szerényebb szándék” vezet: csak annyit ír Nagy Dánielről, amennyit a megbízható adatok, dokumentumok, kortársi emlékezések igazolnak. A tanulmány így is megismerteti az olvasót az üzletember Nagy Daniellel, a „Főbusz” kiadó vállalat tulajdonosával, a Genius egyik alapítójával, a Napkelet munkatársával, a Magyar Újság szerkesztőjével, de megismerjük a novellistát, a *Cirkusz* íróját, a nagy felháborodást kiváltott Ady-darab és számos detektívregény szerzőjét is.

Csehi Gyula tanulmánya alapján kibontakozik az olvasó előtt egy különös, „szabálytalan”, „nem tipikus” írói életpálya, de bizonyos, hogy annak teljes feltáráshoz csak további irodalomtörténeti kutatások nyújthatnak segítséget.

Tótor Ildikó

Szabédi László: Telehold. Veér Anna alszik. Versek, szépprózai írások. Szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket készítette: Csehi Gyula. Bukarest, 1967. Irodalmi Könyvk. 646 l.

Szabédi László életművének értékelése és irodalomtörténeti feldolgozása a halála óta eltelt tíz év távlatában sem könnyű feladat. Tehetségére korán felfigyeltek (Illyés Gyula, Szencei László, Schöppflin Aladár és Áprily Lajos), de kimerítőbb, elemző-értékelő tanulmány írájáról csak 1956-ban jelent meg az Igaz Szóban, Földes László tollából. Földes tanulmánya minden szempontból értékes és úttörő jellegű munka. Szinte kizárólag a lírikus Szabédival foglalkozik, költészetének sajátosságait kitérő verselemzésekkel bizonyítva. A költői személyiség alakulását és világnézeti fejlődését is nyomon követi. Csehi Gyula írása — rendeltetésének megfelelően — átfogóbb, ismertető jellegű. Vezérelve a következő: „Szabédi életét és műveit csak sokoldalú és szétágazó érdeklődésnek és munkásságának a globális nézetében lehetséges valóban áttekinteni.” Szabédi életrajza és pályaképe, költői — írói és világnézeti fejlődésének marxista mérlegelése és tudományos munkásságának értékelése mind megtalálhatók a részletes tanulmányban. Kétségtelen, hogy Csehinek minden szempontot figyelembe kellett vennie és a Szabédival kapcsolatos legfontosabb kérdésekre mind ki kellett térnie. Szabédi költői személyiségére meghatározó tényezőként nem ható életrajzi részletekbe való beleméregedés azonban feleslegesnek mondható. Fontosabb és célszerűbb lett volna Szabédi költői fejlődésének részletesebb elemzése. Ugyancsak feleslegesnek kell tartanunk az irodalmi kitérőket és a kissé önkényes irodalmi párhuzamokat. A *szabédi nagyréten* c.

költemény kapcsán a vasút-szimbólumot Eminescutól Jeszenyinig terjeszti ki, s e sorból — teljesen érthetetlenül — a legkézenfekvőbb József Attila kimarad.

Csehi Gyula a bevezető második részében vitatkozik az előbb említett Földes-tanulmány néhány pontjával. Földes csak a költői személyiséget és a költői művet vizsgálta, — Csehi szerint helytelenül. Földes a lírikus Szabédit helyezte vizsgálódásának középpontjába, s ez esetben természetes, hogy nem foglalkozott feleslegesen Szabédi egyéb jellegű munkáival. Szabédi lírájának speciális gondolati és formai jegyei csakis magukból a versekből magyarázhatók. Földes László Szabédi alapvető emberi és költői problémájaként az *Arva csillagban* (1940) megfogalmazódott „se polgárnak, se parasztnak” dilemmát jelöli meg. Csehi ezzel a tétellel sem ért egyet, szerinte ugyanis Szabédi világnézete már ekkor közeledett a marxizmushoz és a „se polgárnak, se parasztnak” — dilemma „nem jelentett reális választási lehetőséget sem az életében, sem művében.” Valószínű, hogy ebben a kérdésben is Földes lát világosabban, de ő sem vette észre, hogy itt — egyebek között — a kirekesztettség fogalmazódik meg; az értelmiség, a költő osztályonkívülisége, sehova-nem-tartozása, magányossága, izoláltsága. Ehhez a kirekesztettséghez kapcsolódik a „harmadik út” kérdése is, melyet Csehi Gyula ugyancsak másképp értelmez. Földes „harmadik út” a forradalmi utat fel nem ismerő polgári humanista gondolkodású értelmiség egyetlen pozitív választási lehetőségét érti és nem a „harmadik utas” irodalom — és társadalompolitikai programot, melyhez — mint Csehi Gyula is megállapítja — a kompromisszumos megoldásokra képtelen Szabédinak valóban nem volt sok köze. (I. *Ész és bűbáj* tanulmánykötetben, *Tamási novellái, Népi írástudók, vagy írástudó nép?*) Szabédi 1944-ig terjedő korszakában felépítette a maga „külön kerék” filozófiáját, a nem alkalmazkodás, a meg-nem-alkuvás intellektuális programját, amely az adott társadalmi-történelmi helyzetben egyfajta menekülést jelentett a hazug életformáktól.

Szabédi 1944 után az új társadalmi rend híve lett. Elfogadta az új világ pozitív eszményeit és maga is küzd értük (*Vezessen a párt, Ura legyetek*). Szabédi tragédiáját az is okozhatta, hogy többet várt a társadalomtól, mint amennyi az adott körülmények között realizálódhatott. A dezillúzió a személyi kultusz idején csak fokozódott. Szabédi ez években a szatíra felé fordult (*Egy költőről, A fűzfásip, A pacsipta*). Legjellemzőbb és legkifinomultabb eszköze az ironia és az öngúny. Szabédi nem tudta mindig elkerülni a sematizmus veszélyét. Túlzásba vitte a közérthetőség igényét is, az agitatív hang alatt szókészlete megfakul. Ezt már Földes is meg-

állapította tanulmányában. (A kötet csak 1953-ig közöl verseket. Az utána írottak jó-részt kéziratban vannak.) Szabédi utolsó éveiben főleg nyelvtörténettel foglalkozott. Akik ismerik kéziratban levő művét, igen sokra tartják. A kiadása remélhetőleg nem várat sokáig magára.

Jékely Adrienne

Egri Viktor: Emberközelben. Bratislava, 1967. Tatran. 369 l.

Mindig vannak divatos műfajok. Korunk egyik legdivatosabb mûfaja vitathatatlanul az emlékirat. Írják hivatásosok és dilettánsok, fontosak és fontoskodók, szerepelni kívánók és tanítani akarók. Egyszóval vannak súlyos mondanivalót hordozók, akik el tudják mondani okulásul egy immár 23 vagy több éve elmúlt lidérces kornak a tanulságait. Az ilyen emlékeztetéseket nemcsak szubjektív kényszer hozza napvilágra, hanem objektív is; másoknak is szüksége van rájuk. Azért bocsátottam ezeket előre, mert ebben az emlékirat-tengerben csak ebből kiindulva lehet megítélni: érdemes volt-e megírni és kiadni egy-egy memoár-kötetet? A szubjektív megnyilatkozási-akarási eredményezett-e objektív értéket?

Egri Viktor kötetével kapcsolatban erre a kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni. Már csak azért sem, mert maga a könyv sem egyértelműen emlékirat. Személyes élményeken alapuló írások — ez a kötet minden részére vonatkozik. Ezen belül azonban igen megoszloak. Mert az előbbtől még lehetne határozottan szépirodalom is, akár életrajzi regény. De nem az. Indítása után nevezhetném életrajzi novellák sorozatának. Erre utal az időrend is. Az I—III. részben ilyen írások követik egymást. A IV. részt egyre erősebben jellemzik az életrajzi vonatkozások, ami viszont a korábbiak mûfaját megbontja: ezek az írások már kevésbé novellisztikusak. Azonban az I—III. rész nagyobb időrendi távolságait az események kényszere és jelentősége (meg az emlékezés frissebb volta is), itt már súrti, gyorsabb, jelentősebb dolgok peregnek le; a gyermekkor alakító, de csak szubjektív jelentőségű kisvilágát egyszerűen felváltja az egész emberiség sorsát tragikusan alakító-feldúló objektív jelentőségű eseményeinek szubjektív hatásaiban felmérhető ábrázolása. Mert Egri nem átfogó tablók totálitására törekszik: a nagy történelem hatását egy ember sorsán próbálja mérni. De a mérleg nem elég érzékeny; sokkal jelentősebb emlékeztetések után nem sokat kapunk tőle. Jelentősége, hogy az ember, a humánium oldaláról közelíti meg az eseményeket az embertelenség idejét rajzolva is, bizonyítván, hogy a valódi értékeket nem lehet elpusztítani. Nem

izgalmas, nagy élményeket, hanem a kis dolgokban jelenlevő történelmi változások maradandó hatásait mutatja: a hangsúly a részleteken van. Lényegében lírai alapállású, kissé érzelmes elbeszélései csattanókra épülnek. A novellaszerű írások sorát egy-egy életrajzi vonatkozású gondolatfuttatás szakítja meg, ezek vallomás-jellege sokkal inkább szubjektív, mint a többi írásé. Az 1945-tel záródó önéletrajzi novellák sorát az V. fejezet írói visszaemlékezései követik. Emlékezik külföldi és magyar kortársakra, akikkel találkozott. Személyes élmények, apróságok — nagyokról. Ezen belül is elüt a többtől a sorozat utolsó írása, amely viszont riport. Ezeknek az emlékeztetéseknek az értékét az adja, hogy csak Egri mondhatta el őket. Ifjúkori emléke Füst Milánról, Móricz Zsigmondról, a szerkesztő Mikesről, találkozása József Attilával — valamennyiük portréjához egy-egy ecsetvonás, egy villanás, amit csak Egri vett észre, amire így csak ő emlékezett.

Sajnos, keveset tudunk meg azonban arról, amit joggal várhattunk a szerzőtől: a csehszlovákiai irodalomról, ezen belül az ottani magyar irodalomról. Ezek a vegyes tartalmú és színvonalú írások erről nem beszélnek. Így a néhány íróra emlékező íráson kívül csak írói életrajzi vonatkozásában értékelheti az irodalom útjait és útvesztőit kutató filológus.

A kötetét mintegy lezáró, befejező írás csak jobban kiemeli a egyes jellegét; lírai vallomás az emberiségről, az emberiséghez. Bizony, nem illik a kötetbe, még záró-akkordnak sem. Mert ezt a tartalmat a kötet írásainak ugyanis ki kellett fejezni; ezért íródtak.

Sinka Erzsébet

Nagy íróink. II. Segédkönyv az általános iskolai irodalomtanításhoz. Szerkesztette: Lengyel Dénes. Írták: Beke Albert, Lengyel Dénes, Margócsy József, Megyer Szabolcs, Szappanos Balázs. Bp. 1968. Tankönyvkiadó V. 305 l.

A *Nagy íróink II.* szerzői kivétel nélkül a bibliográfiákba ágyazott életművek konstruktív elemzésének módszerét követik egy-egy vers, novella vagy regény részletesebb felbontásával.

Lengyel Dénes ismertebb Mikszáth-értékelőkre támaszkodva (Rubinyi Mózes, Schöpf-lin Aladár, Király István) a tanításban exponált műveket (*A néhai bárány*, 11—13. l. *A Noszty-fiú esete Tóth Marival*, 33—38. l.) oldottabban elemzi biográfikus hálózatában. Írásmódszere az adatközlés és elemzés között kiegyensúlyozott.

Beke Albert Ady-portréjában az *Új versek* kapcsán kiterjedtebb képet rajzol Ady

költészetének egyidejű érzéskomplexumáról, „amely az igazi vox humana az Ady-lírában” (55. l.) Nem érthető viszont, hogy a költő Dózsa-versei vizsgálatában (78–79) nem ad helyet a Petőfi és Ady közötti költő-politikai bátorság analógiájának, holott más vonatkozásban (53., 61., 62., 72. l.) az összevetés gondolatát szem előtt tartja. „Első ízben Petőfinél szerepel Dózsa fenyegetően követendő példaképül és utána Ady Endréné.” (Révai József: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Kossuth K. 1960. 61. l.) Petőfi „A hibák és tennivalók közvetlen megítélésében... felülmúlja kortársait.” (Illyés Gyula: *Petőfi*, Bp. 1948. 149. l.), de A d y i s. A két forradalmár költő érintkezési pontja a nemesi-úri reakcióval szembeni politikai határozottság. Ennek a határozottságnak Petőfinél végső, Adynál egyik kifejezőeszköze a dózsai hangnem. — Szépen elemzi Juhász Gyula: *Milyen volt... Tiszai csönd, Magyar nyár 1918* című versei (94–100 l.), amellyel segíti a könyv funkciójának betöltését.

Megyer Szabolcs Móra Ferenc életművéből a *Földhözragadt János történetét* szinte didaktikai mértékkel bontja ki. (118–122. l.) Regényei közül az *Aranykoporsót* viszont „felértékeli”. Az írónak politikai és művészi csúcspontját jelzi vele. (117–118. l.) Ez a megállapítás akkor lenne teljes értékű, ha figyelembe venné Illes Endrénének a regényről alkotott találó jellemzését. (Lásd: *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. VI. Bp. 1966. 642. l.) — József Attila biografikus bemutatását a versek keletkezésének kiváló okaival tartja egyensúlyban, Szuggesztív hatással beszél a *Nyár, Favágó, Anyám, Kanász, Medvetánc, Mondd, mit érlel...* című versekről (208–225. l.), majd Szabolcsi Miklós kutatása nyomán a költő és a párt szerves kapcsolatának megszakadására, a „lehagyás” értelmének magyarázatára teszi a hangsúlyt.

Margócsy Józsefnek Móricz Zsigmondról alkotott pályaképében a konstruktív elemzés

szep példáit láthatjuk. (*Hét krajcár*, 143–150. l. *Sárarany*, 150–152. l.) A tanításra kerülő *Légy jó mindhaláltig* (160–174. l.) szisztematikus felbontása ugyancsak segíti a könyv funkcióját. Mintája is lehetne az iskolai segédkönyvírás módszerének. (Lásd még: *Nagy írónk I.* Makay Gusztáv).

Szappanos Balásznak Radnóti-ról, Illes Béláról, Illyés Gyuláról, Gorkijról és Solohovról adott átfogó vázlatai éppen a módszer nehézségeire hívják fel a figyelmet. Sűrített adatközlés és felbontott elemzés egyidejűsége a követelmény. Ezzel a kettősséggel csak részben tudott megbirkózni a szerző. Radnóti-ról, Illes Béláról, Illyés Gyuláról a lexikális adatközlés színvonalán beszél. Így marad Radnóti „csak” a legnagyobb magyar antifasiszta költő, így szorul bele Illyés Gyula az életrajzi adatokba, és nem hangsúlyozódik kellően Illes Béla írói értéke sem, aki „... nemcsak egyik első úttörője, nemzetközi szerepet játszó alakja a szocialista realista magyar irodalomnak, hanem egyike ezen irodalom első klasszikusainak, maradandó értékű alkotóinak.” (*A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. VI. Bp. 1966. 419. l.) Ugyanakkor a rövidre fogott elemzés példái lehetnének a *Csendes Donról*, a *Feltört ugarról*, az *Emberi sorsról*, az *anya* című regényről fogalmazott mondatai, amelyekkel élménykeltő útbaigazítást ad ezen művek értékeléséhez, tanításához.

A Nagy írónk II. — elenyésző hibáival — jól felhasználható az általános iskolai irodalomtanításban, mert az elemzett művek irodalomtörténeti indokolásai megegyeznek a legújabb kutatások eredményeivel. A könyv szerkesztése könnyen áttekinthető, a felhasznált forrásirodalomnak marxista irodalomtörténetírásunk tényei szolgálnak alapul. A szerzők stílusa — megtartva a tudományos igényét — népszerűsítő jellegű.

Tóth János

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Köszöntjük laptársunkat, az újra megjelenő *Irodalomtörténet*-et. Reméljük, hogy ketten és közösen az irodalomtörténetírásunk előtt álló feladatokat könnyebben és jobban oldhatjuk meg.

Szerkesztő

Az Irodalomtudományi Bizottság 1968. évi munkájáról

Az elmúlt év első bizottsági ülésén *Barta János* elnök megemlékezett Waldapfel József akadémikusról, a Bizottság elhunyt tagjáról: méltatta tudományos tevékenységét, egyetemi tanári munkásságát, a tudományos közéletben betöltött aktív szerepét. A Bizottság tagjai néma felállással fejezték ki az elhunyt iránti részvétüket és tiszteletüket.

A februári ülésen megvitatásra került az Irodalomtörténeti Intézet 1967. évi kutatási beszámolója, melyet *Illés László* tudományos titkár készített el és *Sóter István* igazgató terjesztett elő. A Bizottság beható vita alapján elfogadta a tudományos tervek teljesítéséről szóló jelentést, elismerve az intézeti alap kutatások értékes eredményeit mind a kollektív vállalkozások, mind (a lelassult ütemben folyó) egyéni munka terén. A Bizottság javasolta 1. az intézet úgy igyekezzék koncentrálni erejét a folyamatban levő nagy kollektív munkákra, hogy teret engedjen a klasszikus magyar irodalomra fokozottabban kiterjesztendő egyéni feldolgozásoknak; 2. a tudományos együttműködés elvét szem előtt tartva törekedjék minél jobban körvonalazni a kollektív munkákat s ezek szervezeti kereteit.

Jó kezdeményezésnek bizonyult az Irodalomtudományi és a Modern Filológiai Bizottság együttes áprilisi ülése. Az irodalomtudomány általános helyzetéről szóló referátumok (*Szabolcsi Miklós* és *Köpeczi Béla*) szerteágazó vitát váltottak ki a jelenlegi bizottsági rendszer, a kutatás és az egyetemi oktatás, az egyéni és kollektív munka közti harmónia és diszharmónia, az egyetemi publikációs nehézségek, szakdolgozatok publikálása, a nemzetközi, főként a szocialista országokkal való tudományos együttműködés, az Irodalomtörténeti Társaság feladatai az intézményekhez nem tartozó irodalomtörténetesek összefogása szempontjából, a káderutánpótlás stb. problémáiról. A termékeny vita résztvevői elvben helyeselték az irodalomtudomány helyzetéről adott képet. Elvi jellegű kiegészítésként fölmerült az az igény, hogy az új törekvésekkel és bátor kezdeményezésekkel együttjáró, a marxizmuson belüli iskolák szerinti differenciálódás, újabb műhelyek kialakulása járuljon hozzá a marxista irodalomtudomány egységének megerősítéséhez, segítse elő az integrálódás folyamatát.

A Bizottság a korábbi évek tapasztalataira támaszkodva májusban megindította az ún. programvitákat, amelyek az egyes kutatási területek föllendítésére, illetve az egyes korszakok alapvető problémáinak megvitatására szolgálnak. Elsőnek a XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatait vitatta meg a Bizottság közös rendezésben az Intézet Klasszikus Magyar Irodalmi osztályával. *Szauder József* elismerést és jó vitát kiváltó programtanulmánya, a hozzászólásokkal együtt az ItK 1969. 2–3. sz. XVIII. századi különszámában megjelenik.

Az 1969. évi könyvkiadás terv előkészítése bizonyos kedvezőtlen tapasztalatokkal járt. A javaslatok összegyűjtésekor kevés volt a választék, jó írói monográfia, korszakmonográfia. Több támogatást igényelne a nagy íróink életművét feldolgozó monográfia-műfaj mind egyetemi, mind intézeti viszonylatban. Az egészséges fejlődés csak megfelelő arányok biztosításával érhető el, a nagy és tartós kollektív vállalkozásokat úgy kellene tervezni, hogy a többnyire egyéni munkával készülő monográfiák elől ne vegyék el a levegőt.

A júliusi bizottsági ülésen folytatódott a szakfolyóiratok megvitatásának az Acta Litterariával korábban elkezdett sorozata. Az Irodalomtörténeti Közlemények öt évfolyamáról (1963–67) rendezett vitaülésen a szerkesztő bizottság munkatársai is jelen voltak. A vita-indító referátumot *Mezei József* tartotta. Ez a megbeszélés nemcsak az elmúlt időszak szerkesztői tevékenysége pozitív eredményeinek és hiányosságainak számbavételére szolgált, elősegítette az ItK új arculatának kialakítását is, ami az Irodalomtörténet újra megindulása következtében szükségessé vált.

Az Irodalomtörténeti Intézet 1966–68. évi tervbeszámolójának és az 1969–71. évi kutatási tervjavaslatának megvitatására decemberben került sor. A tudományos titkár által mélyrehatóan kidolgozott és az Intézet Igazgató-tanácsa által elfogadott beszámoló jelentésről

Király István és Barta János adott értékelést, majd a hozzászólások hangzottak el. A részletekbe menő hasznos vita után a Bizottság javasolta az Intézet igazgatóságának az elfogadásra ajánlott beszámoló némi átdolgozását, illetve a kívánalmak szerinti kiegészítést. Többen fölvetették, hogy a következő hároméves kutatási terv méreteiben több mint fesztett. A Bizottság javasolta, hogy az Intézet vezetősége az elhangzott szempontok figyelembe vételével dolgozza át a tervet. Az Intézet részéről elhangzott az a helyes javaslat, hogy mind a beszámoló jelentést, mind pedig az 1969–71. évi kutatási tervet eljuttatja az egyetemi tanszékeknek és az együttműködésben érdekelt műhelyeknek és intézményeknek.

Az utóbbi időben jelentkezett az igény, hogy a Bizottság tartson szorosabb kapcsolatot az irányítása alá tartozó munkabizottságokkal. Az is fölmerült, hogy egyes területeken (pl. az irodalomelmélet) célszerű volna újabb munkabizottság fölállítás. A Stilisztikai és Verstani Munkabizottsággal, mely az Irodalomtudományi Bizottság kezdeményezésére jött létre 1968 elején, szoros kapcsolat áll fenn. Hasonló kapcsolat kialakítására kellene törekedni a Szövegkiadási, valamint a Könyvtörténeti és a Színháztudományi Munkabizottsággal is. A Bizottság munkájáról szóló évi beszámolóhoz a jövőben helytjelentést adunk az egyes munkabizottságok tevékenységéről is. Ezúttal a Stilisztikai és Verstani valamint a Szövegkiadási Munkabizottság titkára számol be az elvégzett munkáról.

Hopp Lajos

A Stilisztikai és Verstani Munkabizottság eddigi munkájáról

Az Irodalomtudományi Bizottság javaslatára az MTA I. Osztályának vezetősége 1968. március 25-i ülésén elhatározta, hogy Stilisztikai és Verstani Munkabizottságot hoz létre, és április 16-án kelt levelében fölkerít mintegy húszirodalomtörténész, illetve nyelvész a Munkabizottságban való részvételre. A külföldön tartózkodó *Fónagy Iván* helyett az elnöki teendőket ellátására ideiglenesen *Szabolcsi Miklóst* kérte föl. 1968. május 13-án a Munkabizottság megtartotta alakuló ülését és megkezdte a vitát a kialakítandó munkatervről.

1968. november 14–15-én a Munkabizottság egy verselemző vitailést rendezett, hogy lehetővé tegye a különböző nézetek és módszerek konfrontálását, és fölvesse néhány olyan gyakorlati és elvi problémát, amelyek megoldását később szorgalmazhatná. A vita anyagának sajtó alá rendezése folyamatban van.

1969. január 28-án az Irodalomtudományi Bizottság megvitatta a Munkabizottság munkaterv-vázlatát s többek között azt javasolta, hogy a Munkabizottság súlyponti feladatként szorgalmazza az úgynevezett strukturálista-neostrukturalista módszerek kapcsolatát egyfelől a polgári, másfelől a marxista irodalomtudománnyal és világszemlélettel.

A Munkabizottság feladatának tekinti a már folyamatban levő stilisztikai-verstani kutatások koordinálását, a kutatás súlyponti feladatainak kijelölését, stb. *Súlyponti* témának tekinti a következőket:

- A strukturálista-neostrukturalista módszerek helye és szerepe a marxista irodalomtudományban.
- A XX. századi magyar irodalmi irányzatok formanyelve.
- A XX. századi magyar vers története és elmélete.

A Munkabizottság, többek között, szorgalmazza még a következő kutatások folytatását, illetve megindítását:

- Irodalomszemiotikai és irodalomszemantikai kutatások.
- A gépi feldolgozás lehetőségei a stilisztikai és verstani kutatásban.
- Prózaelemzések.
- A magyar stilisztikai és verstani kutatások bibliográfiája.
- Összehasonlító verstan.
- Rendszeres magyar verstan.

A Munkabizottság feladatának tekinti a tudományszak erőteljes aktivizálását, az egészséges vitaszellem és a tudományos közélet megteremtését. Ezzel a szándékkal évente egyszer vitailést rendez egy-egy fontos témáról. 1969 őszén az „Érték és értékelés az irodalomtudományban” problémáját veti föl, arra kérve a résztvevőket, hogy lehetőleg a magyar *próza-irodalomból* vett anyagon világítsák meg e tárgykör gyakorlati és elvi aspektusait.

A Munkabizottság rendszeres kapcsolatot tart fent a TIT-tel, a József Attila Szabadegyetemmel és az Irodalomtörténeti Társasággal s javaslatokat tesz stilisztikai (verstani témájú) előadássorozatok, vitaestek, stb. megtartására.

A Munkabizottság keresi annak lehetőségét, hogy a tanári továbbképzésben és az egyetemi irodalmárszakos hallgatók képzésében hogyan lehetne nagyobb teret biztosítani a stilisztikai-verstani problémáknak. Javasolja e tárgykörbe vágó szakdolgozat- és disszertáció-témák kiadását, pályázatok kiírását, stb.

A Munkabizottság távlati tervébe fölveszi egy stilisztikai-verstani műelemző folyóirat kiadását. Helyet biztosít stilisztikai és verstani dolgozatoknak az *Irodalomtörténeti Füzetek* és a most induló *Irodalomelméleti Füzetek* című akadémiai sorozatban. Feladatának tekintti egy a „Korszerű színház”-hoz hasonló dokumentumsorozat sürgős megindítását, amely a legjelentősebb külföldi irányzatok, kutatók legfontosabb munkáit tenné közzé magyar fordításban.

Hankiss Elemér

A Textológiai Munkabizottság 1968. évi működéséről

Irodalomtudományi könyvkiadásunkban jelentős helyet foglalnak el klasszikusaink szövegkritikai kiadásai: ez idő szerint két monumentális vállalkozás (a Jókai- és a Mikszáth-sorozat) munkálataival párhuzamosan számos, viszonylag kisebb volumenű írói életmű (a 20 kötet körüli Ady-, Arany-, Vörösmarty- s az 5–10 kötetre terjedő Csokonai-, Juhász Gyula-, Mikes-, Tóth Árpád-, Vajda-, valamint a javított Petőfi-kiadás) sajtó alá rendezése folyik; rendre készülnek a Régi Magyar Költők Tára (XVII. század), valamint a Szepesi Csombor Márton műveivel tavaly megindított Régi Magyar Próza Emlékek c. sorozat kötetei is. Ezeknek a különféle intézményekben (Irodalomtudományi Intézet, egyetemi tanszékek, Petőfi Irodalmi Múzeum) vagy azokon kívül, nemegyszer meglehetősen elszigetelten végzett munkálatoknak az összehangolása, egységes irányítása végett hívta életre az Akadémia I. Osztálya évekként ezelőtt a Textológiai Munkabizottságot. A Bizottság rendszeresen, 2–3 havonként tartott értekezletein a szövegkiadási munkák aktuális elvi-módszertani problémáinak tisztázására törekszik, és tanácsaival, állásfoglalásaival, szükség esetén az Osztályon keresztül teendő hivatalos lépésekkel, intézkedésekkel segítséget nyújt ezeknek a vállalkozásoknak különféle gyakorlati nehézségek felmerülése esetén is. Feladatai közé tartozik a kritikai kiadások távlati tervének kidolgozása, esetleges új vállalkozások megindítása, ill. az ezekkel kapcsolatos állásfoglalás; az új kiadások tervének jóváhagyása és teljesítésük ellenőrzése; megjelent kötetek vagy sorozatok megvitatása; kiadási szabályzat kidolgozása sth.

A Bizottság 1968 elején a szokásos módon megvitatva a kritikai kiadások előző évi munkálatairól a sorozatszerkesztők beszámolója alapján készült áttekintő jelentést, és több határozatot hozott az egyes vállalkozások útjában álló különféle elvi vagy gyakorlati (pl. személyi, anyagi természetű) akadályok elhárítására. Ez évben került sor a népköltési kiadványok kritikai kiadási szabályzat-tervezetének meghívott szakértők részvételével megrendezett vitájára: a Bizottság ennek nyomán megbízta Voigt Vilmost (a Bizottság tagját) a szabályzat végleges szövegének kidolgozásával és kiadásra való előkészítésével. A tervek szerint ez a végső, jóváhagyott szöveg a még 1962-ben kiadott „Magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata” javított változatával együtt, közös kiadványban láthatna napvilágot. A Bizottság Szaunder József tervezete alapján javaslatot terjesztett az I. Osztály elé Bessenyei György összes művei kritikai kiadásának megindításáról (ezt az Osztályvezetőség időközben jóvá is hagyta: a nagyszabású vállalkozás gazdája az Irodalomtudományi Intézet lesz); megvitatva és elfogadta az Akadémia Elnökségének felhívására az 1965., majd az 1966. évben megjelent kritikai kiadásokról készült értékelő jelentést; ajánlása nyomán a Jókai-kiadás két munkatársa az idén az akadémiai tudományos csereegyezmény keretében 2–2 héten át kutatja és dolgozza fel a Szlovákiában található eredeti Jókai-kéziratokat s egyéb, a sorozat jegyzeteléséhez szükséges kéziratok és nyomtatott forrásokat; erőfeszítéseket tett a sokféle nehézséggel küzdő Csokonai-kiadás érdekében, s ma már minden reményünk megvan rá, hogy a közelgő Csokonai-évfordulóra (1973) ez a régóta várt és nélkülözött kiadvány is elkészül.

A Bizottság tagnévsora 1969 elején: *Bernát György* (mint az Akadémiai Kiadó igazgatója), *Dömötör Tekla*, *Gábor Ernő* (titkár), *Horváth Károly*, *Kardos László*, *Király István*, *Kiss József*, *Klaniczay Tibor*, *Nagy Miklós*, *Nagy Péter* (elnök), *Rigó László*, *Stoll Béla*, *Tompai József*, *Tóth Gyula* (a Kiadói Főigazgatóság képviselőjében), *Vargha Kálmán*, *Voigt Vilmos*.

Kiss József

Az Akadémiai Kiadónál újabban megjelent könyvek

**Lőrinc László: A MONGOL NÉPKÖLTÉSZET (Kőrösi Csoma
Kiskönyvtár 6.)**

218 l. Fve 17,— Ft

**JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI. A magyar nemzet története
regényes rajzokban I—II. (kritikai jegyzetek nélkül)**

860 l. Kve 58,— Ft

**TANULMÁNYOK A LENGYEL—MAGYAR IRODALMI KAP-
CSOLATOK KÖRÉBŐL. Szerk. Hopp Lajos és Sziklay László**

659 l. Kve 86,— Ft

IL ROMANTICISMO. Szerkeszti V. Branca, Kardos Tibor

Kve 480,— Ft

**BAJZA JÓZSEF ÉS TOLDY FERENC LEVELEZÉSE. Sajtó alá
rendezte Oltványi Ambrus**

707 l. Kve 124,— Ft

СОДЕРЖАНИЕ

Саудер, Й.: Возникновение стихотворений «Вечер» и «Сон»	1
Фекете, Ш.: Петёфи и Шиллер	33
Киши, Ф.: «Корнель Эшти» и новеллы Костоланы	47

Краткие сообщения

Сепешши, Т.: К европейским связям кодекса Прай	63
Хопп, Л.: «Письма из Турции» и «Персидские письма»	65
Миклошши, Й.: Неизвестные годы жизни Яноша Вайда	72
Чюреш, М.: Янош Кодоланы и коложварский журнал «Когунк» (Наше время)	81

Документация

Кулчар, П.: Король Кальман в «Истории Венгрии» Бонфини	87
Круды, Жужа: «Крудизм или большевизм?»	93
Ваха, И.: Сколько раз выступал Аттила Йозеф по венгерскому радио?	96

Обзор

Унгвари, Тамаш: Поэтика (Барта, Я.)	103
«Все готовится к новому . . . .» (Иллеш, Л.)	106
Ронаи, Ласло: Поколение серебряного века (Катона, Б.)	109
Бори, Имре—Кёрнер, Ева: Живопись и литературное творчество Л. Кашшака (Миклош, П.)	111
Венгерские народные баллады (Варга, Рожжа)	114

Из жизни института

TABLES DES MATIÈRES

Szaunder, J.: L'origine des vers Az estve et Az álom	1
Fekete, S.: Petőfi et Schiller	33
Kiss, F.: Esti Kornél et le conte de Kosztolányi	47

Notes

Szepessy, T.: Sur les rapports européens du Codex de Pray	63
Hopp, L.: Les Lettres de la Turquie et les Lettres Persanes	65
Miklóssy, J.: Les années inconnues de János Vajda	72
Csűrös, M.: János Kodolányi et le périodique Korunk de Kolozsvár	81

Documentation

Kulcsár, P.: Le roi Coloman dans l'Histoire Hongroise de Bonfini	87
Krudy, Zsuzsa: „Krudysme ou bolchévisme?”	93
Wacha, I.: Combien de fois Attila József figurait-il au programme de la Radio Hongroise?	96

Revue

Ungvári Tamás: Poétique (Barta, J.)	103
„Tout le monde se prépare à des nouveaux . . .” (Illés, L.)	106
Rónay László: La génération du siècle d'argent (Katona, B. I)	109
Bori Imre—Körner Éva: Le peinture et la littérature de Kassák (Miklós, P.)	111
Romances populaires hongroises (Varga Rózsa)	114

De la vie de l'Institut

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlap üzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (Csekkzámlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyzámlájára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010.
Csekkzámlaszám: 05.915-111—46, MNB egyzámlaszám: 46. és az
AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent

Gerézdi Rabán

JANUS PANNONIUSTÓL BALASSI BÁLINTIG

című tanulmánykötete

A tanulmánykötet tartalmából:

Janus Pannonius

Egy költői hírnév története

A levélíró Váradi Péter

A László-ének

Aldus Manutius magyar barátai

A krakkói egyetem és a magyar művelődés

A „régí dicsőség” Jagello-kori énekese (Nagyszombati Márton)

Irodalmi nyelvünk kialakulásáról

Az erasmista Komjáti Benedek

Az első magyar világkrónika

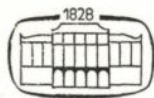
A Mátyás-vers

A lator-ének

A virágének

Balassi Bálint

534 l. 72.— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 1968